

83.3/2p=вмд

Т 346

С 209 80

Төрпөланы Алим

✓
ТЁПШЕЛАНЫ АЛИМ

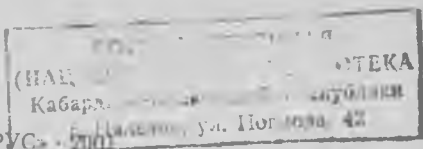
МЁЧЮЛАНЫ КЯЗИМ

0860980

ЖАШАУУНУ ЭМ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫГЪЫНЫ
ЮСИОНДЕН ОЧЕРК

*КЪМР-ни Билим берген эм илму министерствосу
къабыл этгенди*

НАЛЬЧИК · ЭЛЬБРУС

Рецензент:

Филология илмуланы доктору Улакъланы М. З.
Яникой элни орта школуна малкъар тил бла адабиятдан окъутхан
«Халкъ устазы» Къудайланы С. М.

T 4306010400-078
M 125(03)-2001 72-2001

ISBN 5-7680-1556-6

© Тёпеланы А. М., 2001 ж.

БИРИНЧИ БЁЛЮМ

ЖАШАУ ЖОЛУ

1. XIX ёмюрнү экинчи жарымы. Холам-Бызынгы тары

Дуня башында бола тургъан ишлени узагъында, пошт жолладан бир жанында жашау тиричиликлерин бардыргъан тау жамауатла алыкъа къайгъысыз эдиле. Ата-бабала жашагъанлы да болмагъан тюрлениуле эндими боллукъдула? Аны себепли тынч эдиле тау элле. Ала толусунлай муслийманлыкъгъа къайтышып, тейрилерин межгитлеге алышхан эселе да, мажюсю адетле, кылыкъла кетип къалмагъандыла; тау адетледе, тап, жырлада окъуна Аллах да, Тейри да айтыладыла. Малкъарлы таулула кеслерини жамауат къурулушларына да ыразыдыла: бий, ёзден, къул деген жюрюй эсе да, кёзге туура артыкълукъ жюрюмейди, эсе да, адам адамны эиши этген тёре таулу жашауну жоругъу туююлдю. Ол деген — таулу жашауда къул да, бий да тенг болгъандыла демеклик туююлдю, бийни да — бий жеринде намысы, къулну да — къул жеринде жери; ишге, халкъгъа, Аллахха къуллукъ этиуге жетгенде уа — бирча тенгдиле. Кёп малы, чаллыгъы болгъан — жалчы тутуп, малы, жери азла — кёш негерле болуп, тиричилик этгендиле. Таулу жашауну ол формалы «тюзлюгю», «таплыгъы» — ёмюр сюрююню узакъ жолларында сыналып, сугъарылып келген сынау бла байламлы эди. Терен тарлада, бийик къаяланы арасында, эл-л, тукъум-тукъум болуп жашагъан жамауатла, миллети, жери да кёп аулакъ кыралладача, бир-бирге табыныуну билмегендиле; къуллукъ этну бла табыныу бир туююлдюле. Жалгъа ёзденле да чыгъа эдиле; чалгъы бийле кеслери да тарта эдиле; анга кёре, башлы чурукъла кийип чыкъмай эдиле чалгъыгъа, малгъа. Ала да, къуллада, чабыр, чарыкъ кие эдиле. Тау жашауну сурлугъу, тукъумланы айырмай, седиремей, арагъа тыш адамла кирмей жашаргъа онглары болгъаны — белгили демократия низамлыкъны, кёш негерликни сакъларгъа болушханды. Хар кимни онгуна, амалына кёре жашаугъа эркинлиги бар эди. Анга кёре табыныу, бойсунуу туююл эди арада жамауат халланы къурагъан, хар ким, даражасына кёре, кеси ишин этерге, кеси намысын сакъларгъа борчлу болгъаны эди.

Алай эди жашау хал XIX ёмюрнү арасында тау жама-

жатлада. Холам-Бызынгы тары энчи туююл эди таулада, бир-си тау элдеде жюриген адетле мында да жюриюй эдиле.

Алай а, XIX ёмюрню экинчи жарымындан башлап, тау жамауатланы ол формалы мамыр-сабыр жашауларына кылай эсе да бир узакъ дауурланы желлери жетедиле. Ангылашыныусуз тыш тебеннгиле артдан-артха уллудан-уллу бола, тау эллени турмуш жорукъларын тюрлендиредиле; жашау арбасы боюнсдан ычхынып, тюз да тешден энишге теигереп кетгенча, жол-кыол сурамай барады.

Да кыаллай эди ол арада Шимал Кавказы бети? Кыаллай жолла чыгъа эдиле андан дуниягъа? Дуниядан а кыаллай жолла келе эдиле бери?

Бек уллу эмда биринчи бурулуш 1859-чу жылда болгъанды: 30 жыл уруш этип, Россей империяны борбайын кырыкып тургъан Шамиль жесирге алынып, орус патчахлыкъны Шимал Кавказы бойсундуруу саясаты муратына жетише эди. Анга кёре, тау жамауатлада кыраллыкъ низамны илишанлары жюриюп башлайдыла. Жаланда кеси терелерине, кеси бийлерине бойсунуучу таулула энди орус патчахха да бойсунургъа тюшедиле.

Дуния жолларында да уллу окуяла боладыла. «Коммунист партияны манифести» чыгып, Марксы, Энгельсни окъуулары жайылады. Россейде ынгкылап ниетле, жарыкъландырыу ишле кючленедиле. Тау бийле орус кыралгъа тюрлю-тюрлю жолла излейдиле.

Алай бла, XIX ёмюрню арасы Россей империяны халкъларында миллет сезимлени ёсе башлагъан заманыды. Бу кезиуде Россейге бойсунган миллетлени алчы адамлары жашау болумла тюрленмей кыалмазлыкъларын ангылайдыла; дунияны бирси жерлеринде ёсюп келген жамауат оюмланы, жарыкъландырыу ишлени кёре, адам улуну ёсюу халына тюшюне, ала окъуу-билим хунерлени кеси жерлеринде да жаяргъа амал излейдиле.

Малкыар жамауатла, тар тыгъырыкъллада кыалып, дуния ёсююню уллу жолларындан бир жанында тургъан эсселе да, алада да билимге, тюрлю-тюрлю хунерлеге алланган адамла аз болмагъандыла. Ала малкыар халкыны ниет байлыгын дуния бетине чыгъарыргъа, таулу адам да, европалы адамча, окъуулу-билимли болурун жалчытыргъа мурат этедиле. «Кавказ жукъ билмегенле жери угъай, адамла жашагъан жерди,— деп жазгъанды Шаханланы Басият.— Таулула кыуана, жарсый да билген, кеслерини адетлерин-терелерин алжаусуз жюриютген, кырал кыуралыуларында сейирлик илишанлары да болгъан иш ахлусу адамладыла». Аны себепли ала да дуния илмуларын алыргъа хазырдыла.

«Билим — жашауну чырагъыды» дегеннге биринчи мил-

лет жарыкъландырыучула уллу магъана бергендиле; халкъ-
гъа къуллукъ этнуноу адамлыкъгъа сапагъандыла.

Къабарты-Малкъарда биринчи школ Нальчик къалада
1851-чи жылда 1-чи январьда ачылгъанды. Анда чот этерге,
орус тилге, география бла астрономиягъа юйретгендиле. Ол
заманда таулу сабийлени окъутурча школ къурагъан бек
къыйын эди — ырысхы жетишмегенден, устазла да болма-
гъандан. Къолайлы жашагъан адамланы сабийлерине орус
шахарлада кадет корпуслагъа кирип окъургъа онг бар эди,
алай 1858-чи жылдан башлап таулуладан ол эркинлик да
сыйырылгъанды. Былайда таулула дегенибизде, сёз битеу
Шимал Кавказны халкъларыны юсюнден барады.

1860-чы жылда Нальчикде дагъыда бир таулу школ ачы-
лады. Аны юч классы, эки да хазырлаучу бёлюмю болгъан-
ды. Аны бошагъан бий жашла артда орус шахарлада гимна-
зиялагъа кире эдиле. Алай бла кавказлы тау бийле, Россей-
ни маданият жашауу бла байламлы болуп, тюрлю-тюрлю
хунер алыргъа онг тапхандыла. Анга кёре, кеслерини жары-
къландырыу ишлеринде орус маданиятны илишанларын
жюрютгендиле.

Россей жанында билим алып, жамауат оюмланы, илмула-
ны да ызларына тюшюп, таулу бийле кеси халкъларыны тары-
хларын, адет-тёрелерин, тиллерин, фольклорларын жыйып,
тинтип башлайдыла. Миллет маданиятланы бир бирге себеп
болууларыны кючюнден ала тутхан ишлеринде кёзге кёрю-
нюрча жетишимле этедиле. Ол кезинде тыш жерли алимле-
ни да Кавказгъа сейирлери кётюрюледди; ала Кавказны ил-
мулу адамлары бла терк танышадыла, алагъа илхам бере-
диле. Илмуда, маданиятда бир бирге болушуу, бир бирни
жангы ызлагъа кёллендириу, белгилисича, хар заманда жа-
мауат тиричиликни алгъа элтген кюч болады.

Алай бла, дуняда илму-билим ёсюп, миллет сезимле
къурала туруп, малкъар жамауатла да алчы агъымладан
бир жанында къалмагъандыла, кесини алчы, закий адамла-
рыны юсю бла малкъар халкъ да олагъымлагъа къошулгъан-
ды. Халкъны окъуулу адамлары кеслерини тынчлыкъсыз, аз
мадарлы жашауларында кёп иш этгендиле — халкъны окъуу-
лагъа, билимлеге хазырлагъандыла. Жазманы жолларын
ызлап, аны болурун жууукълашдыргъандыла.

Жарыкъландырыучула жазма адабиятны чыгъарыкъ та-
гысын да ачхандыла, ол терк ёсюп кетерча майданны жараш-
дыргъандыла. Ол деген неди? Фольклорну жыйгъандыла,
тинтгендиле, басмалагъандыла. Аны байлыгъына, магъана-
сына халкъны эсин бургъандыла. Аны бла бирге, эрттеден да
суратлау адабиятлары болгъан халкъла бла шагъырей этген-
диле.

II. Мёчюлары

Мёчюланы бурунгу ата-бабаларыны юслеринден не жазылып, неда аууздан айтылып, бизге хазна хапар жетмегенди. Малкъар тукъумланы юслеринден жазылган илму ишледе да ол тукъумну сартындан белгили бир шарт да тохташдырылмагъанды. Тап, кеп таулу тукъумлада жюрюучю таурухла да сакъланмагъандыла. Бу иште биз таянырча жалаң Холамханланы Токайны эсгерулеру бардыла. Токай жазганнга кере, Бызынгыда Сюйюнчланы Чёпе Чубур дуркёула деген жерде Абайладан бир адамны ёлтюргенди. Аны ючюн а Сюйюнч улу Чёпе кесини оноунда болган тукъумладан экисин — Мёчюлары бла Датчиларын Абайлагъа къаннга бергенди. Абайлары уа, бир жыл къуллукъ этдиргенден сора, аланы Сюйюнчланы Дибиргиле деген бийлик сабанларына алышып, артха къайтаргъандыла. Болсада, малкъарлы Абайлары этген сатыуларына терк сокъуранадыла. Аны сылтауу да Мёчюланы Беккини усталыгъы болгъанды. Аны тау элдеде бек аз тюбеген хунери бар эди — темирчилик! Аны себепли Абайлары, келечиле жиберип, Беккини артха алыргъа умут этедиле. Анга уллу хакъ берирге да айтадыла. Болсада Бекки ёз элинден экинчи кере тентирерге оюймеди. Келген келечилеге былай айтып сёлшеди: «Сау болугъуз, не тюрлю болган эсе да, артха, элиме къайтаргъансыз. Мен мында Холамдан Апполадан, кесим кирик, бир жарлы къызы алып, юйдесили да болганма. Сюйюнчлары да, гюрбежи ишлерге болушуп, мени элге темирчиге салгъандыла. Кёолумдан келгенча, эллилериме да болушуп, жашау тиричилик этерге кюреше турама. Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын, жеримде кёюгъуз».

Малкъардан келген бий келечиле Беккини тилегин аз да къулакъгъа алмай, чамланадыла. Ариу бла болмазын кёргенде, келечиледе Абайладан бири Беккиге аманла да айтып, атыны нохтасын сыдырады, аны Беккини боюнуна салып, атха сюрретирден болады.

Кёз кере этилген артыкълыкъгъа шагъат болган эллиледен бири — Шауаланы Житчау, жетип, Беккини боюнунда нохтаны кёйчу бичагъы бла туурайды, темирчини бийни зорундан къутхарады. Къаугъагъа Бызынгы жамауаты да жетип, элни сыйлы адамын кёруулайды.

Алай бла, Мёчюланы Бекки кесини элинде къалып, жашау тиричилигин этеди. Аны юч жашы бла беш къызы болгъанды: жашлары — Кязим, Кашто, Гитче; къызлары — Хура, Мислий, Дарийна, Алимат, Абуш.

¹ Таумырзаланы Далхат кеп болмай, Мёчюланы бир ненча атагъа дери санап, статья басмалагъанды. Алай а алыкъа анга илму ачыкълаугъача таяныргъа тюшмейди. (Былайда да, мындан ары да эсгериле авторнудула.)

Дунияны бар эллериндеча, Шыкыда да къартла, таякъларын беллерине сала, ташлы сырт бла ётюп, гюрбежи аллында олтурургъа суйгендиле. Ала кёп сёзлю, жалгъан фатыуалы туююл эдиле; кёп иш, кёп жарсыу сакъалларын эрте агъартхан, уллу юйюрлю, уллу да жашау сынаулу адамла болгъандыла. Кюн кёрмей, жашаулары кетип баргъан сабанчыла, малчыла... Аланы кими Бекки чалгъысын жамап бошарын сакълай эди, кими устагъа къама къатдыртыргъа сюе эди. Бирге алай тюбешгенде, бегирек жашау жарлылыкъларындан айта эдиле. Ингирде уа, саууллукъ сауулуп, малла баугъа жыйылгъандан сора, элли къартла, жыйылып, ныгъыш къурай эдиле. Кавказ уруш тохтагъан эсе да, аны халпарлары бери, бу тау элге, энди жетедиле. Къулдан азат болууну сейирлиги уа аланы да унутдурады. Таулада къалай эсе да бир азат, тенглик жашау боллукъгъа ушай эди. Уллу юйюрлю Беккиге ол неден да бек керек эди — тенглик болса, баш кечиндирген неди?! Алай а къайда эдиле ала — тенглик, азатлыкъ, монглукъ? Кавказда аллай жашаугъа ийнаныу бар эсе, муслийман топуракъгъа деп, саулай тукъумла, элле окъуна тургъан жерлеринден нек тентирейдиле?

Къайгъы-шургу кёп эди гюрбежи аллында ныгъышда. Бекки, сегиз баланы атасы, тынчлыкъсыз эди бек.

III. Беккини сакъат уланы Кязим

Бекки къолдан уста болгъанлыкъгъа, къара танымагъанды. Ол заманда, окъуулары болуп, туугъан сабийлени жылларын, айларын жазып турурча, башха адамла да жокъ эдиле. Эллеге эфендиле энди келип, медиреселе жангы ачыла башланган заман эди. Аны себепли Беккини сабийлерини да туугъан жыллары жазылып къалмагъанды.

1859-чу жыл — Кязимни туугъан жылына аны кеси айтханнга кёре саналады. Жазылып сакъланган къагъытха кёре угъай, айтханына кёре. Ол а — жууукълашдырылган тарих болады. Алай эсе уа, 1859-чу жылны мурдоргъа салып, аны тюзлюгюн-терслигин ачыкълау — кязимчи илмуну борчу болгъанлай къалады.

Кязим Беккини тунгуч уланы эди. Анасындан сакъат туугъаны ючюмю, хар неге да къолу жарашханданмы, Бекки аны биргесине айландыргъанды. Сёз ангыларча болгъанындан башлап, ол гюрбежиде ёсгенди. Анда къаллай сейирлик затла эшитирге тюше эди! Нарт таурухла, жортууул жырла, чегемли «жигитлени» бушуулу-кюлкюлю жолоучулукълары да. Тардан энишгеде болгъан ишле, элли къозгъалыула, уруш боранлары... Бери, бу бийиклеге, дунияда болгъан затла, кеч жете эселе да, тынгысыз этедиле. Халкъ

жырланы таукел-мудах макъамларына жангы, тынгысыз хапарла кѳошулгъандыла.

Бекки, алтын кѳоллу эсе да, жери, малы болмагъанлай, уллу юйюрню аякъ юсюне эталмай эди. Бегирек да Қязимге жарсыгъанды. Окъуп, кѳара таныса эди деп термилгенди.

Алгъаракъ айтханыбызча, элесе медиреселе кѳуралып, сабийлени дин окъуугъа тарта башлагъан заман эди. Бызынгыда да, кѳайдан эсе да Дагъыстан жанындан келип, бир эфенди тохтагъан эди. Аны ууазлары бир да алапат эдиле. Эл анга суйюп тынгылайды. Ол кысха заманда медиресе ачып, сабийлени окъутуп башлайды.

Бекки Қязимни ары окъургъа береди. Қъумукълу эфенди кѳп билген, окъуулу адам болуп, сохталарына кѳара таныгъандан сора да, кѳп затны билдиргенди — тарыхдан, тилден, араб, фарси маданиятларындан. Ол бирде, Қъуранны артха салып, шаркѳлы шайырланы назмуларын, сейирлик таурухларын тежиуют окъугъанды. Холам-Бызынгы тарында, артда жайылгъан хапарлагъа кѳре, кѳумукълу эфенди дин окъууну жорукъларына сыйынмагъан азат ниетлени жайгъаны ючюи, динге келишмеген, Аллах бла даулашхан «кяфыр» назмулары окъугъаны ючюи, жеринден кѳысталып, мында бугъуп, жан кечиндирип болгъанды. Қязим аны ууазларына, окъугъан назмуларына, тамсиллерине, солуу алмай, кѳаныгъып тынгылагъанды.

Қъумукълу эфендини медиресесинде Қязим шерпатны мурдорларын, файгъамбарланы жашауларын, исламны тарыхын, хукмусун билгенди. Андан тышында да, географиядан, астрономиядан ал билимни алгъанды... Араб, фарси, тюрк поэзия бла шагъырей болгъанды.

Медиресени бошагъандан сора, Қязим бир ауукъгъа гюрбежиде атасына болушуп тургъанды. Бош заманында, межгитге барып, Қъуран окъуйду, намаз этеди. Жамауатха Қъуран сураланы тынч, уста ангылатады. Холам ауузунда, Бызынгыда. Чегемде да Қязимни тафсирлерине, тежиуют окъугъанына, бегирекда Қъуранны кѳыйын жерлерин тынч, байтамап ангылатып кѳойгъанына белгили эфендиле окъуна бюсюрейдиле. «Уста Беккини кѳыяулу жашы былайдан барса, бираздан Холам-Бызынгы тарыны уллу эфендисе боллукъду», — деп, Шыкыда угъай эсенг, кѳоншу элесе да айтып башлайдыла. Бекки излеген да ол эди.

Қязим хадислени, кесича, назмугъа салып айтады, халкъ жырланы, нарт таурухланы айтханда уа, ала бюгюн этилгенча, ол жыйылгъанланы кѳз туураларында аланы кеси тизгенча, алай эшитиледиле. Уллу жарсыугъа, Қязимни назму этип айтычу хадислери, халкъ жырланы магъаналарында кѳуралгъан насийхат назмулары да халкъ эсинде сакъ-

ланмагъандыла. Жаланда «Апсаты» деген бурунгулу жырны ол къалай айтыучусу белгилиди.

«Апсатыны» халкъда жүрюген жырын бла Қязим айтхан тюрлюсюн тенгешдиргенде, иш этмеген кез эслерча уллу башхалыгъы барды демез. Алай а халкъ жырлагъан бла Қязим айтхан «Апсатыда» бек терен ниет айырма барды. Халкъ жырда уучула жаланда табынган этедиле; табынып, Апсатыны къубултуп, махтап, чомарт этерге кюрешедиле. Анда Апсаты жаланда тейриди, агъачда бир зат мадарыргъа чыкъгъан жарлы уучула аны аллында къарыусуздула, жалынчакъдыла. Анда, бир-бир жерлени азчыкъ тюрлендирип, Қязим Апсатыны сыфатын къурайды. Алай бла аны табыныу магъанасын суратлау магъанагъа чыгъарады.

«Сюрюулерин терс жоллагъа жибермеучю» Апсаты аман акъыллы, уста башчыды. Ол бир заманда да уучугъа алай бошуна чомартлыкъ этмейди. Ёмюрледен бери да уучу «къауалына къапланганлай», аны къулакълары, сагъайып, «тик турадыла», ол «кесин халал, чомарт сундурады». Ызы бла уа кийиклеге былай айтады:

— Жалай-жалай, жалаулагъа чыгъайыкъ,
Уучуладан тасха-таша бугъайыкъ...

Уучуладан тасха-таша турмасакъ,
Биз алапы терс жоллагъа бурмасакъ,

Ала бизни марап, къуууп тутарла,
Жаш кийикле къан хырттыкла жутарла...

Былай бурулуш, эсе да, Апсатыны «ич дуннясын» кёргюзтген жер жырны халкъ тюрлюсюнде жүрюмейди. Ол а, Апсатыны къаллай болгъанын суратлап, аны керти жашаугъа жууукълашдырады, жыргъа тиричиликти, турмуш магъана береди.

Апсаты кесин халал, чомарт сундуруп, кийиклени терстамакълада букъдурады, жарлы уучуну бийиклеге элтип, «келмез жоллагъа тюртютеди». Уучу, жалынып, аны не къадар махтаса да, тап, жүмел улакълары окъуна бермейди.

Кийик жануарланы тейрисин алай суратлап кёргюзтюу — жарлылагъа жан аурутмагъан бийлени, ханланы эсге тюшюре эди. Алай а Қязим андан да теренге киреди: мажюсюлюкге кюлюп, Аллахны кючюне табынады; уучуну (адамны) Апсатыдан эсе амаллы да, кючлю да этеди.

Ол, Апсатыгъа кезбау этгенин да къоймай, аны халкъ юйренип къалгъан бир белги къачдан башха къудуретти болмагъанын кёргюзтеди.

Жугъутурну бирден сора тиши жокъ,
Аллах берсе, Апсатыны иши жокъ...

Быллай ыспассызлыкъ Апсатыгъа эндиге дери бир да келмеген эди. Анга таулу уучула, бурун заманладача, махтау бере эселе да, мажюсюле туюл, муслийман эдиле. Аны эсге салып, Кязим уучуланы кеси динлерине къайтара эди, табына эсгиз, Аллахха табыныгъыз, «Аллах берсс, Апсатыны иши жокъ»,— деп, алагъа таукел этдире эди.

Экинчиден, Кязимни «Апсатысы» уучуну (адамны) хорламы бла бошалады:

— Биз барабыз эрттенликде атыугъа,
Керекдиле буу мюйюзле — сатыугъа!

Керекдиле бизге малла — кърманнга,
Жугъутурну башын атдым туманнга!

Жарлы уучу алай айтып олтурду,
Акъ башлыгъын жърмеледен толтурду...

Алай бла, Кязим махтауну адам улугъа береди, аны баш этеди. 1886-чы жылда, Кязимге 27 жыл болгъан заманда, адамны кючюне, хорламына алай ийнанмакълыкъны ниети жангыды, таукел умутла туудурады.

IV. Чёпеллеу эфенди

Ол жыллада Бызынгыда Бёзюланы Чёпеллеу эфенди жашай эди. Аны, ол заманнга кёре, ахшы библиотекасы бар эди. Чёпеллеу кёп жаны бла билимли, хахим адам болгъанды. Терк башында орус школда окъугъанды. Ол кесини жашауунда, ишинде къара халкъны жарыкъландырыр жанындан кёп иш этгенди. Терен дин окъууу, дуняя окъууу да болгъаны себепли ол дин жахилликни унамагъанды, бир-бир моллаланы адамланы буюкдургъан, кърккъакъ этген тёрелерин сёкгенди. Къумукълу эфендини ызындан ол Кязимни китапла дуняясына кийиргенди, дуняяда жюрюген жарыкъландырыу, азатлыкъ ниетле бла шагъырей этгенди. Чёпеллеуню юйюнде Кязим Навоини, Физулини, Фирдоусини, башха шаркълы шайырланы китапларын окъугъанды, аль-Бируни, аль-Фараби, Ибн-сина (Авиценна) кибик кюнчыгъыш философланы окъуулары бла шагъырей болгъанды. Чёпеллеу табийгъат таныуну илмуларын, медицинаны да иги биле эди. Кеси кырдыкладан дарманла этип, адамлагъа бакъгъанды, дууа, къртх а малла бла багъууну жажил жорукъларына къажау тургъанды.

Кязим жашлыгъында аны Холам-Бызынгы эфендилери бла кёп даулашларына тынгылагъанды. Эфендиле, жарты моллала, Бёзю улу этген иш Къуран бла келишмейди деп,

анга ыразы болмагъанларын айта эдиле, жамауатны анга юсгюре эдиле. Айхайда, XIX ёмюр бошала туруп, Холам-Бызынғы тарында Чёпеллеу эфендини ол даулашлары жер, суу тенглигин излегени, аны ючюн а бийле анга жаулукъ этгенлери — ала бары да тау жамауатлада кеслери алларына туугъан ишле туююл эдиле. Бу кезиуледе Шимал Кавказны халкъларында жашау халгъа ыразы болмаулукъ кюч алады. Анга кёре, биринчиден, эл жашауну алгъыннгы мамырлыгъы седиреп, алгъын жюрюмеген аман ишле — урчулукъ, бир-бирге къайырылыу, тукъум тёрелеге бойсунмау кюч алады. Аллаи болумлада бийлик этген къауумла кеслерини жашау онгларын сакълар ючюн бек алгъа диннге таянадыла,— жашауну эски жорукъларын жаланда дин сакъларгъа боллукъду. Аны бла байламлы исламчыланы кеси ичлеринде окъуна динни догмаларына — киши ишекли болургъа жарамгъан, жаланда ийнаныргъа, жюрютюрге керекли низамларына — тюрлю-тюрлю къарамла айныйдыла. Бурунгу бирликни бузулуп баргъаны, тукъумла арасында келишмеулюк Чёпеллеу эфендини да тынгысыз этедиле. Тюнене да жокъ эди кюн,— жарлыгъа белин тюзетирге тюшмегенди. Алай бюгюн къыйынлыкъ аллай бир басады, таргъа алай тыяды,— бурунгу жашау аны къатында байрамгъа ушайды. Кертиси да, хапарлада айтыла келгенине кёре, бир бирге тынгылагъан, хурмет этген, зулмудан, киши къыйынын ашаудан кьоркьгъан заманла болгъандыла. Не тюрлю болса да, бир тукъумла, бир эллиле, бир бирлерин унукъдуругъа, таларгъа, жояргъа кюрешмей, келишип жашагъандыла. Иш кьул, бий айырмасы жюрюгенде туююл эди — бийни бийлиги кёп жаны бла чекленгенди, адеп-намыс, даража институтлары бийге кесин элден бир жанына салыргъа не кёз кёре артыкълыкъ этерге кьоймагъандыла. Энди бек башы: ол институтла чачыладыла, бурундан жюрюген ниет ангыламла ёчюлюп, бийледе бий адеплик кълмай, ала да артдан байыкьгъан, адеп, намыс дегенча, сыйлы затладан хапарлары болмагъан мырта-закълача, тау эллени турмуш болумларын бузадыла. Халкъ, кёз кёре, эки къауумгъа юлешинеди: бир жанында — онглула, бирси жанында уа — онсузла. Ишни алайлыгъыны юсюнден ачыкъ сагъышла эте, Бёзюланы Чёпеллеу Кязимге тарых кртиликни тюз ангыларгъа болушады.

Исламда игиликни, ниет тазалыкъны сакълауну къаты излемлери — бир жанындан, таулу жамауатланы атауул бирликлери — экинчи жанындан — адамны баш эркинлигин бирча жакълайдыла деп, Кязим алай суна эди. Аллахха ийнануу хар кимге да къалай тенг эсе, Аллах бу жерни хар кимге да бирча тенг юлюшге берген эсе, жамауат къурулушда да Аллахны ол келямын бузаргъа жарамаз деп, алай къа-

рай эди. Жашау жорукъла адамны байлыгына, тукъум даражасына къарамай, аны насыбын, къадарын бирча къорууларгъа тийишлидиле. Қазим Чёпеллеу эфендини китапхана-сында малкъар жамауатланы жашау къурулушларында чюйрелик ол суннгандан эсе кёп да терен болгъанын ангылайды.

Қазимни ниет къуралыуу Шимал Кавказда ниет кюрешлени къатыланыуу бла да байламлыды. Қазим кесини биринчи сорууларында неда биринчи ууазларында жашауну «ачыкъ жараларына» эс бургъаны Шыкъыны чеклеринден чыкъмайды. Да жашау кертичиликни къыйынлыгъын кёрюрге ол да тамамды — Шыкъы! Бары дунияны чюйреликleri мында жыйылгъан эселе да алайды. Бу кезиуге элини ийнагъы болургъа жетишген, окъуулу, эсли Чёпеллеу элге, жамауатха жаланда игилик тежейди. Алай а аны жер, суу тенглигин излегени тау бийлеге хычыуун кёрюнмейди. Жаш Қазим элде Чёпеллеуге айтылгъан дауланы эшите эсе да — аны жанлыды. Бирде уа, анга махтау назмусун этип, жамауатда айтханы хапар болуп жайылады.

Кавказны башха жерлериндеча, Шыкъыда да ала бары тау жамауатлада кеслери алларына туугъан ишле туююл эдиле. Бу кезиуледе узакъда къайнагъан класс кюрешлени, элли къозгъалыуланы желлери бери да жетедиле. Шимал Кавказда жамауат ниетле жютюленедиле, жашау халгъа ыразы болмаулукъ ачыкъ кюрешге жетип барады. Анга кёре, дин төреле къатыланадыла, — ала жашауну эски жорукъларын, бойсунуулукъну сакъларгъа керек эдиле. Аны бла байламлы, ислам динни киши ишекли болургъа, сюзерге жарамагъан, жаланда ийнаныргъа, жюрютюрге тийишли низамларына тюрлю-тюрлю къарамла айныйдыла, Қазим, хар затны да тамырына, табийгъатына къараргъа талпыгъан, сезимли жаш, исламгъа да бойсунуу угъай, инсан бет, маданият керегин ангылайды. Хар инсанны — уллуну, гитчени, байны, жарлыны да дини, аллахы бек аллы бурун аны инсан бетиди, игиликге ийнаныууду деп, алай къарайды.

Қазимни билим алыуу барады. Атасы Бекки, акъсакъ жашыны улайып баргъанын кёрюп, анга жол излейди. Чёпеллеу да къоймайды апы. «Бу жашха Шыкъы тарды», — дегенни айтып, эли да сагъайтады. Да XIX ёмюрню ахырында, окъуу излеп, Шыкъыдан къайры энерге боллукъ эди? Айхайда, Тюркге-Стамбулгъа ёталса, болур эди иш. Дин окъуу эрттеден жюрюй эсе да, бери Тюркден келгенди. Алай, не мадар, Беккинни жашын окъутургъа амалы жокъ эди.

Ол арада Қазим Чёпеллеу эфендини библиотекасындан чыкъмайды. Мында Қазан шахарда татар тилде, араб, перс, тюрк тилдеде да басмаланган китапла кёп эдиле. Географиядан, тарыхдан, башха тюрлю илмуладан да. Хадисле да,

Къуранны къалай окъургъа керегини юсюнден, Мухаммат файгъамбарны жашауундан да бар эдиле. Кязим аланы къаныгып окъуйду. Аны бла бирге, жашау тиричиликни, адепкъылыкъ халланы юслеринден китапланы да. Татар тилде «Къыз бала тэрбиясе», «Яшь егетлэр очен», «Кыз ханымнарда хэдия», «Эхлак рисалэме» («Адеп жорукъла») дегенча китапланы кеси окъуп къоймай, юйледе, тойлада, ныгышлада эллилерине да айтады. Бёзюланы юйде ушакъла теренге кетедиле. Былайда устаз бла сохтаны юсюнден айтыргъа тюшмейди: Чёпеллеу кёпге тамата туюл эди Кязимден, ол кёп жолла къыдырып, кёп жерле кёрюп, кёп китапла да окъугъанды да, таматалыгы андады, устазлыгы да. Аны себепли Чёпеллеу Кязимни къадарына Беккиден аз жарсымайды. Ахырында, Кязимни да тебиретип, жолгъа атланады. Дагъыстанда Акъсай элге, къумукълу шуёху Осман улу Мухаммат эфендиге элтип, танышдырады.

V. Мухаммат эфенди Османов бла Кязим

Чёпеллеу эфенди бла Кязим Дагъыстанга, Акъсай элге не заманда, къалай баргъанларыны юсюнден жазылып документ сакъланмагъанды. Османовну жашау жолун ачыкълагъан къумукъ адабиятта да эсгерилмейди. Кязим къумукъда, Акъсай элде жарым жылгъа жуукъ туруп келгенин Шыкъыда кёпле да айта эдиле. 1939-чу жылда Нальчикде Къайсын, Кязимни жашау жолун, назмуларын да жаза туруп, Кязим анга Акъсайда Мухаммат эфендини къонагъы болуп тургъанын айтханды. Къайсын, Кязимни назмулары бла бирге Акъсай университетлерин да толусунлай жазып, Къабарты-Малкъар илму-излем институтха тапдыргъанды.

Ол жазыулагъа кёре, Акъсайгъа 1895-чи жылны кюз артында барып, 1896-чы жылны жаз башына дери тургъанды. Анда мжгитге жюрюп, намаз къылгъанды, дин окъуулу белгили адамланы ууазларына, аны кибик дуния масагъатларына тынгылагъанды. Мухаммат эфенди, назмучулугъундан тышында, къумукъ халкъны миллет къуралууна жол излеген, аны жарыкъландырыу ишлерин башлагъан билимли, уллу адам, Кязимден 9 жыл тамата эди. Россейде тюрк тилли миллетлени тарыхларын, жашауларын да иги билгенди. Къумукъ халкъыны ниет байлыгъын жыйышдырып, басмалар муратда, ол Шимал Кавказны кёп жерлеринде болгъанды, аны кёп алчы адамлары бла шуёхлукъ жюрютгенди. Аны Чёпеллеу эфенди бла да къысха танышылыгъын эсге алсакъ, ол XIX ёмюрню 70—80-чи жылларында Терк областьда бек белгили адамладан бири, биринчи таулу музыкачы Абайланы

Солтан-Бек бла шагъырей болмай амалы жокъ эди деп, алай къарайбыз. Кесини жерлешин къумукълу шайыр бла шагъырей этген Солтан-Бек кеси эсе да алайды. Ол затха эки шагъатлыкъ барды. Мухаммат эфенди Османовну юсюнден жазулада, ол Шимал Кавказын Коста Хетагуров, Батырбек Туганов, Жантемир Шанаев кибик белгили адамлары бла байламлыкъ жюриютгени айтылады. Жантемир Шанаев а Солтан-Бекни шуху болгъанды. Қысха айтханда. Шимал Кавказ халкълары алчы адамлары жыйылган жер — Терк башы — миллетлерине жол излеген билимли адамланы бирикдиргенди. Жазма, зарф болмагъанлыкъдан, тарыхыны кеп сейир бетлери жазылмай къалган Малкъар кесини Чепеллеу эфенди, Қязим хажи кибик адамларыны къаллай жолла арытханларын да къагъытха тюшюралмагъанды. XIX ёмюрню экинчи жарымы — Мухаммат эфенди жашаган заман — Россейде жамауат фикирлени ёсген заманды, къарангы халкъла уянып, окъуу-билим алырга, азат жашау къурарга алланган заман. Миллет жашауну былай толкъун агъымында ырысхы къолайлары, бийликлери да болган адамла, кеси жерлерини чеклеринден чыгып, башха миллетлени алчы адамлары бла байламлыкъ жюриотедиле, тыш къыраллада болган жангылыкъланы кеси халкъларына келтирирге кюршедиле. Мухаммат эфенди Османов аллай адам болгъанды. Аны бла бирге Акъсай эл да къумукъ халкъыны маданият арасыды, дуния ишлерине къатыша келген бийлени, ёзденлени жери. Мында уллу межгитле, медиреселе да бардыла.

Къумукъ жеринде жашай, Қязимни бек алга ачханы — моллала бла окъуулу адамланы арасында келишмеулукъ эди. Окъуулу адамла, бек алга аны къонакъбайы Мухаммат эфенди, кеслери дин тутхан, Қзуран окъугъан адамла болуп тургъанлай, исламны бир къауум къарангы (схоластика) ийнаныуларына къажау кюршедиле. Мында дуния къурулушуну сартындан кеп даулашадыла. Аллай даулашага Қязим да къатышады. Мухаммат эфенди бла бирге межгитде не Акъсай ысхылтылары жыйылган жерледе болуп, ол жангы заманны фикирлерине, къумукъ назмулагъа, Россейде жюриотен хапарлагъа тынгылайды. 1970—1980-чи жыллада Қабарты-Малкъар къырал университетде ишлеп турган, тарых илмуланы доктору, профессор, акъсайчы Шарабдин Магидов, анасындан эшитип айтычусуна кёре, Қязим анда «къумукълуланы кеслерича болуп», ушакълагъа къатышханды, кеси кезиуюне назмула да окъугъанды.

Къалай-алай болса да, Қязимни Акъсайда турган жылга жууукъ заманы бошха кетмегенди. Кеси заманыны уллу адамы Мухаммат эфенди анга кеп жаны бла юлгю болгъанды, кеси халкъыны жангы жазма адабиятын къалай къурар-

гъа боллугъун кѣргюзтгенди. Андан сора да, Мухаммат эфендини тюзюнлей кесинден алгъан дерслеринден сора да, Кязим аны уллу китапханасында сорууларына жууап берген кѣп китап тапханды.

Айхайда, Кязим бек алгъа Мухаммат эфендини назмуларына къарагъанды, аланы суратлау магъаналарына, ниет излемлерине уюгъанды. Ол къумукълу шайырны бегирекда «Шаухалны къаласы», «Акъсайчыла», «Гюлкъыз» деген поэмаларын сюйюп окъугъанды, бу артда айтылгъан поэмасын а кѣлден окъуна билгенди, артда Шыкъыда айтыучусун кѣпле эсгергендиле. Не сѣз, ол кеси жылгъа жууукъ заманы ичинде Акъсайда бир жукъ жазмай турмагъанды. Къумукъгъа жолоучулугъундан алай кѣлленип келген Кязим дефтерине къара тартмай келир амалы жокъ эди. Болсада аны ол жыллагъа келишген чыгъармаларында 90-чы жылланы арасы бла белгиленген назму жокъду. Неда Мухаммат эфендини, Акъсайны сагъыннган назму тюбемейди. Ол бек сейирди. Неда аны Акъсай дефтери тас болгъанды, неда ол андан къайтхандан сора, адабият ишни къуаргъа жаныкъаны бла кетип, Акъсай дерслерин жалаңда ажылында тутханды. Мухаммат эфенди Османов да, аны бир ниетли тенглері-жерлешлери да Кязимни кѣз туурасында тургъандыла. Таулу назмучу ичинден алагъа бек ыразы эди, — къалам-къагъыт болур заманга ниет ёкюлю, таянчагъы Чѣпеллеу эфенди къазакъланы къолларындан жоюлуп кетмеген болса, ол да, жазмаса да, айтып къалдырлыкъ болур эди кѣп затны. Не медет, Кязимни, андан артха кѣп жолларыча, Акъсайгъа жолу да аны халкъына жалаңда таурух болуп къалгъанды. Энди адабиятны алими ол эки уллу поэтни арасында тенгликни, ниет ёкюллюкню, жалаңда аланы чыгъармаларын тенгледирип, алай ачыкъларгъа боллукъду.

VI. Жангы адабият

Бек сейири — Кязим жангы жазма адабият не болгъаныны юсюнден курслагъа барып келгенге ушайды. Ай, не медет, зарф болса эди! Жокъ эсе уа? Ёмюрден-ахыргъа жокъду деп, къадаргъа бой салып жашаргъа жарамаз. Жол излерге, мадар этерге керекди.

Ол бек алгъа кесине харфлыкъ къураудан башлайды. Шукур болсун, медиреселеде Къуранны къарасына юретендиле. Аны кѣп эллиси алифле бла жаза, окъуй биледиле. Алай, тау тилни кесин алып къарагъанда, араб харфла аны ич къурулушуна толусунлай келишип къалмайдыла. Аны ачыкълагъандан сора Кязим араб харфлыкъны жетишмеген, тауушну толусунлай бералмагъан жерлерине фарси харф-

лыкдан кѳошуп, ана тилде ажымсыз жазарча, харфлыкъ кѳурайды. Харфлыкъ кѳурай, аны мураты школ ачып, сабийлени дуния окѳуугъа окѳутургъа эди. Дагъыстан жанында, Акъсай, Темир-хан-Шура кибик элдеде-жерледе аллай школ-ла болгъанларын кѳрюп, малкѳар жамауатлада да ол ишни кѳуаргъа боллукъду деп ийнана эди. Алай а, аны Дагъыстандан келтирген хапарларына кѳлленип, кесини ишин да кѳрюп, эллилери хау деселе да, кѳзюне жетип, дуния окѳууну окѳургъа школ ачар ючюн ырыскы кѳоратыргъа керегин кѳргенде, бир кѳужур тынгылауукъ, жаркѳмасѳз болуп кѳала эдиле. Кѳп турмай, Қязим ангылайды: XIX ѳмюрню ахырында Шыкѳыда, саулайда Холам-Бызынгы тарын алып айтханда да, дуния школларын ачып, сабийлени жарыкъландыра башларча кюч, онг жокъ эди — малкѳар жамауатла аллай тарых магъаналы уллу ишге хазыр тюйюл эдиле. Қязим Қѳумукъда иш былайды дегенликге, дуния маданиятына жууукълада, ѳзен жерледе жашагъан, кесини ханлыгъы да бола келген Қѳумукъ бла тау тыгъырыкъланда жашагъан юзюк жамауатлы Малкѳарны кѳайры тенгleshдиргин!

Алай бла, Қязимни уллу жамауат ишни бардырыргъа деген иги умутлары жашау жетишимсизликни эрттегили журуларында кѳмюледиле. Ишни алайлыгъы Қязимни бютюнда кѳаты этеди. «Кѳымылдагъан тиш — тюшоучю, башланган иш — битиучю», — деген болур эди ол. Быллай кезиуде бир адам кеси этерге боллукъ иш да аз тюйюлдю — ол иш бир элни жамауатын уятса, андан ары уа жашау кѳргюзте барыр...

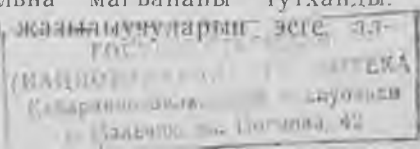
Эскилик, жарлылыкъ не бек басса да тау эллени башларындан, кѳулдан азат болууну заманы башланганлы, энди аланы жашауларына бир адам, бир дин да артха кѳайтаралмазлыкъ тюрлениуле келе эдиле. Тарых жангылыкъла алай ал уруп келгенде, халкъ кѳарангылай кѳаллай бир турлукъ эди? Аны жеринден тепдирир ючюн а бек алгъа маданият институтларын жангыртыргъа керек эди, алагъа жангы кѳан чапдырыргъа. Школла кѳуаргъа деген умуту оюлгъунчу сезмей ѳсе да, Қязим энди, сѳзсюз, ангылай эди кесини борчун. Аллах аны, туудуруп, бу жерге нек келтиргенин. Сора Аллахы, кѳадары салгъан борчну этер ючюн ол недең башларгъа керек эди? Кесини халкѳыны рухий байлыгъына кѳаратгъанда, ол жетишимли эди хар жаны бла да, тамам эди, жалчыта эди тау жамауатланы адеп-кѳылыкъ, жюрюу-туруу излемлерин. Энди уа? Заман жангырыуну излегенде? Жамауат жашауну, жангы агъымлагъа тийишлисича тюз салыргъа керек болгъанда? Айтып кѳоюу (жырны, нарт таурухланы, хапарланы), алгъынча, тамам болмай, жашау-турмуш тиричиликни, тап, халкѳыны келген жолун окѳуна жазаргъа керек болгъанда?

Кертиди, нарт таурухла малкъар халкъны бек эрттеден келген, аны бек эрттегили уллу миллетни юзюгю болгъанын кѣргюзтген суратлау байлыкъ эдиле. Бурунгу таулуланы (нартланы) жашау, тиричилик, кюреш жолларын кенг, толу суратлагъан халкъ адабият айтыла эди, эски болмай. Алай а, аны ахыр-ауал кепге салынып, бир тюрлю жаны бла тюрленуу кийириге жараматгъан, бек эрттегили формасыны мурдорунда жангы ниет борчланы тамамларгъа амал жокъ эди. Аны кирик, тарых, жигитлик, жортууул жырла да халкъны жашауундан узакъ эдиле. Кереди уа — халкъны жашауун суратлап, аны тюенесин, бюгюнюн, хар окъугъан, эшитген кѣрюрча, билирча, сагъыш да этерча, алай жазаргъа керек эди.

Башха жанындан къарагъанда, алыкъа жазма адабият не болгъанын билмеген къарангы халкъ, Қязимни философия ниетли, терен магъаналы назмуларын ангыламай, къыйыны бошха кетерге боллукъ эди. Аны себепли Қязим жангы сѣзюю эски жырланы къурашында айтыуну (жазыуну) тийишли кѣреди. Халкъ тынч ангылагъан, суйген таурухланы, жырланы, бурунгу дастанланы хазыр формалары — жашау-турмуш магъаналары болгъан жангы чыгъармаланы — таулу жамаутланы сезимлерине женгил, толу жетдирирге болушурукъ эди. Алай бла халкъ асламланы тынгылаучуладан окъуучулагъа ѳтдюрген кезиуню къыйынлыгъын хорларгъа онг чыгъады.

Қязимни ол эки уллу жагъаны бирикдирген биринчи уллу чыгъармасы — «Тахир бла Зухура» поэмасыды. Бурун заманладан бери да айтылып келген, малкъар жамаутла да иги билген сюжет Қязимни ол замандагъы излемлерине да ала-мат келише эди. Зулмулукъ бла эркинлик, тюзлюк бла терлик деген затла, Қязимни угъай эсенг, бары миллетлени окъуулу адамларын аягъы юслерине салгъан заман. «Тахир бла Зухура» деп, Қязим эрттеги сюжетни къайтаргъанлыкъгъа, анда жангы адамланы, жангы чойреликлени ачыкълай эди. Жарлы Тахир бла бай Зухураны бушуулу суймекликлери шѣндюгю жарлы жаш бла бай къызы болумларын кѣргюзте эди. Дуняда бир зат да тюрленмегенди. Бизде да кѣп «Зухурача, жау чыракълай эриген. бу дуняны азабындан безиген» деп, суймекликге тузакъ салгъан «сокъурланы» жамаут сюдюне сала эди. Бурунгу ханны (зулмучуну) сыфатында окъуучула шѣндюгю зорчуланы кѣргендиле.

Қязимни «Бели иничке, субай назы...», «Салам жаздым сана артыкъ...», «Къара къашынг, къара кѣзюнг...», «Къаран турдум баргъанынга...», «Къонган къушха базынып...» дегенча лирика назму къаууму да алай, шаркъ назмучулукъну тѣрелеринде жазылып, терен социальна магъананы тутханды. Шаркъда зикирле да назму бла жамаутчуларын эсе, эл-

сакъ, Қязимни кысха лирика назмулары, макъамгъа тынч келип, зикирлеча айтылгъандыла. Алай бла Қязимни ёз жерлешлерини акъылларын бийлерча терен магъаналы оюмлары халкъны теренине жетип, уллу адеп-кыылыкъ борчну тамамлагъандыла.

Қязим жангы назмучулукъну мурдоруна халкъны жашауун салады. Хар Аллах жаратхан жан эркин ёсерге, хар тюрлю хорлукъдан азат болургъа, бу жерни юсюнде насыплы жашау кьуараргъа эркинди деген ынгкыылап ниетни кьоруулайды. Ол формалы жамауат оюмла, философия фикирле ангылашыныулу болур ючюн а ол назму хатын, жазыу кьуарамын 7-8 бууунлу шатык тизгинледен, бирча этим рифмаладан кьуарайды:

Бий бийлигин анда кёрдю
Къарыусузгъа къарыу берди!
Элни ишин этип келди,
Бек сыйлыгъа да тергелди.

(«Сагъыш»)

Неда:

Жал борчум салып тузакъ,
Чабырым, тонум бузлап,
Мен жарлы элден узакъ
Турама, билмей бир зат.

Қязим назмучулукъну аллитерация, анафора кибик төрелерин да уста хайырланады.

Қызылы юйге кёз къарамаз...
Келген къонакъ кече къалмаз.

Рифмагъа жетгинчи окъуна, тауушланы бирге ушашлыкълары, тизгинни гыллыуун терклендирип, назмугъа субайлыкъл, макъамлылыкъл береди.

Қязим рифманы да назмучулукъну бек магъаналы, тап, баш ишине санагъан эсе да, аны жаланда бир кепге, бир низамгъа (канонизация) салыуну тийишли кёрмегенди. Назмуну кьурулушу (формасы) аны магъанасына кёре болургъа керекди деген оюмну тутханды. Анга кёре, Қязимни рифма кьурау кьудурети бек байды. Ол бирде бейтлени юлгюсюнде экилеу (парный) рифмала бла жазады:

Тау башлары, ойра, болур чууана,
Марачу да келе болур, кьууана.

(«Апсаты»)

Былайда Қязимге юлгю болгъан халкъ жырланы къура-
лыу формаларыды:

Эте эдиле къартлыкъ тонунг деп ала тон,
Къубадий къалды тогъуз къатындан къаратон...

(«Къубадийлары»)

Аны бла бирге, Қязим шаркъ назмучулуқъда бейтле ти-
зиуню жорукъларын да алады.

Дин сюжетлеге жазгъан чыгъармаларыны асламысын
бейтле бла жазады:

Хайыр этсенг бу дуняда къуллагъа,
Бий болурса жаннетдеги хурлагъа!

Къонакъ келсе ёз ююнге — ариу кёр,
Аз, кёп болсун, жол азыкъгъа бир зат бер.

(«Игилик бла аманлыкъ»)

«Жахил» деген назмусу, кёп насийхатлары алай жазыл-
гъандыла. Ала — Қязимни ючтизгин назмулары — аллай бир
сыгъылып къысха айтылгъандыла — хар бири нарт сёзню
магъанасын тутады. Сёз ючюн ма быллай тизгинле:

Иги сёзню сыйын билмез,
Бир тутханын ёлсе иймез,
Киши айтханны да суймез.

Неда насийхатлары:

Ат танылыр жюрюшюнден.
Иги къошшу — юлюшюнден,
Эл бийи да — хар ишинден...

Қязимни гыллыу ёлчемлери да, айтхан оюмларыны терен-
ликлерине, философия излемлерине кёре, 7-8, 9-10, 11-12 жик-
ден къураладыла. Къаллай кезиуде да рифма Қязимни би-
ринчи ишиди. Ала бу башда келтирилген бейтледеча, экилеу
(аа), ючлеу (ааа), тёртлеу (аааа) да боладыла. Биринчи юч
тизгин рифмаланып, тёртюнчю тизгин а бошлай къалады.
(аааб):

Жашар кюнюн таш да, суу да тауусур,
Тауда кийик, тюзде тос ауушур.
Қязим хажи ууаз беред, сёзю — сур,—
Ёлмезлик жокъ, ийман бла къалыгъыз!

(«Ийман бла къалыгъыз»)

«Адамды бизни атыбыз», «Биз бу дуняны къонакълары»
деген, дагъыда башха назмулары алай жазылгъандыла.

Қъарачай-малқъар фольклорда тюбемеген, алай қюнчы-гъыш поэзияда, башха тюрк адабиятлада да бурун заманладан бери да жюриген ючтизгин назмула да жазады. Аланы юч тизгинлерин да рифмагъа келтиреді:

Жангыз ийнек — бар малыбыз,
Анга да жокъ мадарыбыз,
Қъыйын болду къадарыбыз...

Қязим жазма поэзияны мурдоруна кезиулеш (перекрестный) рифмаланы да салады:

Жашха, къызгъа ис болмакъ —
Туудургъанны баш ишиди.
Сюймекликге зулму токмакъ —
Жамауатны бешиди...

Неда:

Акъны къарадан тюз айыра билген —
Адамлыкъны алжамагъан жоругъу!
Қъыйын жашап, алай болургъа суйгсн —
Кеп ачытыр мангылайын, тобугъун.

Тёртюшер тизгин бла жазылгъан назмулада, ал эки тизгин бла тёртюнчю тизгин рифмаланып, ючюнчю тизгин ачыкъ къалады; сёз ючюн, «Бар гюняхларымы кеч, раббин Аллах...» деген назмусу толусунлай алай жазылгъанды. Неда ма бу тёрт тизгин:

Жутлукъ кепдю, ырысхы жокъ, берим — аз,
Сёз жюриюдю, сабырлыкъ жокъ, тёзюм — аз.
«Уруш» дейле, «бичен», «тирмен» дегенча,
Узакъ уруш бери жетмей кеп турмаз.

Қязим назмуну къуралыу хыйсапларын аллай бир эркин жюриютеди — ол ана тилни назмугъа жараулулугъун сынагъаннга ушайды. Бир назмуда окъуна ол къош рифмаланы, тёртлеу, кезиулеу рифмаланы да салады. Алай а аны суйген жоругъу, зикир макъамы бузулмаучу, тёрт тизгини да рифмагъа кирген 7-8 бууунлу назмуладыла:

Тарыгъаса, жарлы Қязим,
Бёрю улууду сёзюнг.
Тураса зорлукъгъа тёзюп.
Жашдан тола эки кёзюнг.

Алай бла, Қязим кеси къурагъан харфлыкъ бла, кесинден сора бир инсан да билмеген, энди билирге да болмазлыкъ грамматикасы бла жангы жазма адабиятны жазып башлагъанды. Аны ана бешиги Холам-Бызынгы тары, Мал-

къар ауузу бла Чегемни арасы болуп, ол кесини тил байлыгъында юч ауузну (аны Басхан жаны бла байламлыгъы эсленмейди) сѣлешу хунерин бирикдиргенди. Тукъум тамыры Малкъар ауузу бла теренирек байламлы эсе да, ол жангы жазма адабиятны тилине Малкъар диалектни угъай, Чегем диалектни алып, суратлау адабиятны тилини ёсюп барлыкъ жолун белгилегенди. Араб, фарси, тюрк тилледен алып, ана тилни мурдорунда, кеси къурап, кѣп сѣз кийиргенди. Алай бла ана тилни суратлау онгларын кенгертгенди. Қязим башлагъан адабият тил аны кеси заманында да, андан бери да кѣп закий жазычуланы, алимлени, фахмулу устазланы кючлери бла байыгъып, ёсюп баргъанды. Бююнлюкде малкъар адабият тил терен магъаналы, кѣп ызлы, агъымлы чыгъармаланы толу сезим эмда жашау кертиликде жазарча, аллай бакы — бай тил болгъанды.

VII. Араб кыраллагъа биринчи жолоучулукъ

Ёмюрню аягъында, баям, 1899-чу неда 1900-чю жылда жазылып сакъланган документле жокъдула (ол заманда хаж кылыргъа баргъанлагъа берилиучю къагъытланы арасында Қязимни аты жокъду). Холам-Бызынгы тарыны жамауаты, мал жыйып, бир къауум адамны, ол санда Қязимни да, Меккъагъа хаж кылыргъа атландырады. Сакъат баласын кыйын, узакъ жолгъа ашырыргъа Бекки артыкъ ыразы да туйюл эди, тыяргъа да кюрешеди. Жамауат кеси да арсар эди. Алай а Қязимни жолдан тыяр кюч болмагъаннга ушайды. Ата, ана, жамауат дегенликге, энди ол кеси аллына юй эди, эки сабийи да туууп, жума намазгъа, жаназыгъа сюелген киши. Аллахны жанындан къарагъанда уа, кесини шериат борчун этерге сюйген муслийманны хакъ жолундан тыймакълыкъ уллу гюнях эди.

Алай бла, Қязим кесини биринчи жолоучулугъуна атланады. Хапарлагъа кѣре, Холам-Бызынгы тарафындан хаж кылыргъа атланган къауум, жазгъыда кетип, кеч кюзде къайтханды.

Хаж кылыу, сакъат адамгъа угъай эсенг, саулагъа окъуна кыйын иш болгъаны белгиледи. Алай Қязим сау-эсен хаж кылып къайтханды. Ол кыйын жолоучулукъну юсюнден зат айтмаучу эди. Ары тебирей, анда, артха жолунда жазгъан затлары да сакъланмагъандыла. Алай, ол заманда Қязимни нѣгерлери айтып, Холам-Бызынгы эллеринде кѣп таурухла жюрюй эдиле. Ол таурухлада Қязим хаж кылыргъа атланган нѣгерлерине ушамайды. Мухаммат файгъамбарны сыйлы ташына баш уругъа угъай, аны жерин, дуниясын кѣрюрге баргъанды. Қязим, туугъандан кыяулу эсе да,

узун таягына таяна, араб жерин кѣп кыдырады, артжа кыайтыргыа ашыкыгъан нѣгерлерин ачыуландыргъан окъуна этеди. Аллай кыдырыуларыны биринде ол, юзmez бораннга туюшуп, бир кере кѣмюлген да этеди. Артда, араб кыыралла-гыа экинчи жолоучулугъунда, кыйын ауруп, жашаудан туюнжюлгенде, биргесине хаж кыылыргыа баргъан Локъман хажиге этген осуятында:

Кыызгъан юзmez толтургъанда кѣзлерин,
Кыарыусузгыа тилек эте ёлдоу де,—

дегени андан туююлмюдо?

Кыалай-алай эсе да, ол сейир таурухну Шыкыда былай айтычу эдиле...

... Жукъу келмей эди. Ары-бери бурулуп, бу уллу жолоучулукъда туююмчекли, тунакы сагышларына жууапны ол табарыкыча, жатса да, кыатында кыоюучу узун кыамиш таягына кюн кюйдюрген кыызыу бетин салды, кечеги шошлукъда анга кыулакы салып тынгылайды. Болсада, Мина ёзенинде таулагыа кыысыла, тѣшюрек жерлеге тѣшелеген бу топуракы юлю араб элде хар зат да, Шыкыда кибик, тажалды. Кыыйынлыкы эрттегилича, аны юсюнден ауур сагышла да эрттегилидиле.

Караван сарайны туюп кыатында атланы пырх-чырх этгенлери эшитиледи; хырез эшикден аланы тер нийслери урады. Хужурада уа, кыабыр кибик, тар хужурада, андан сора да экеулен жатады — бири аны Кыара-Суудан нѣгери — Жанкиши, ёлюп кыалгъанча, шошду; экинчиси — ала юсюне келген гедра кишичик, баям, месхетинли, тюз да жарты кесилген мал кибик хурулдайды. Ол гитче кишичикде аллай бир хурулдар кыарыу болгъанына сейир эте, Кызим, таякы башы бла аны кыулагына тиеди да: «Караван-сарайны ояса!» — деп, кеси аллына чам этеди. Кеси уа? Кеси да бек талып таяннган эди. Сейир туююлдоу, чыгыр башдан кыурт туюшорген кыыбыдында кюнлюк жолну арытханды — Мина ёзенинден Кыабагыа жетгенди. Анда, Арафат таулада, кыонуш этип, ючкюнлюк таширикни — хаж кыылгъаны ючюн, файгъамбаргыа салауат салып, кыурманлыкы этуною — заманында аны жаны сыйлы файгъамбарны кыабырына, Кыаба ташха тартдыра эди. Элли бир жылында алай учуннган, кыыркы жылында кыалай болур эди — бери биринчи келгенде? Андан беричи тогыуз жыл тогыуз кюн кибик кетгенди, алай а эсинде кыалгъаны — Стамбулну уллу базары эди. Анда Мѣчюлары, кыайынылары Шауалары да жыйып, мадарып, жолуна берилген ахчасы урланнган эди. Муслиман топуракыда ол биринчи аязыу, биринчи арсарлыкы болуи, уру, фитна мында да жюрюгенлерине, дин кууазла керти жашау бла аз да келишме-

генлерине сейир этген эди. Андан ары ол сокъур адамгъа ушап жюрюдю. Меккагъа жетип, Қааба ташны аллында сюелгенде да, бары тюшюнде кёрюннгенча, ангы, акъылы кетип, Къуран сураладан, хадиследен толтурулгъан ушхула кибик, бир тюрлю манг болуп, тюшюп, тобагъа къайтып, тилек, дууа этип тургъан болмаса, төгерегинде жукъ кёрмей эди. Ким биледи, аны Стамбулдан Мекка-Мединагъа дери жолу алай ажымлы, армаулу болмаса, бу экинчи жолоучулукъ керек да болмаз эди. Аллах алай буюрду, аны хакъ жолуна дагъы-да чыгъаргъа тюшдю.

Экинди бола, таягъына таянып, Қааба ташны аллында сюеле эди. Персли муслийманла Алийни къабырыны аллында тобукъланнгандыла. Кязим, бу сыйлы жерге келип, Қааба ташха баш ургъунчу да биле эди — бар динлеча, муслийман динде да тюрлю-тюрлю ызла, агъымла бардыла. Алай а бир Аллахны къуллары бир бирге дин жаулукъ тутарла деп, аз да акъылына желмегенди. Аллах бир эсе, ёлюм, жашау да, жаханым, жаннет да ол жаратхан фарыз эселе, сора дуняны былай экиленнгени неди? Алий сыйлы фыйгъамбарыбызны масхабы эди, аны измисине тюшюннген. Аллах бу къыйынлы жерге аны келечи этгенин билип, ол да: «Я раббана, я расул»,— деп табыннган эди. Энди шашхан къулла, фыйгъамбарны бир жанында къоюп, анга табынадыла... Мухамматны жанындан ары, Алийни жанындан бери, бир бирге терс къарайдыла... Огъессе... Огъессе...

Жукъу келмей эди. Хужура — бёрю тешик кибик, тар хужура — къарангыды. Гедра кишичикни хурулдагъаны болмаса, энди караван сарайда атла да тынчайгъандыла. Кязим, аркъасы бла эшик таба сюркелип, таягъы бла эшикни тюрдю. Ол къыжылдап ачылды да, юйге ай жарыгъы кирди. Сериюн жел къайдан эсе да тенгиз хауалы юзmez ийисин келтирди. Сериюн хауа дагъыда къайда эсе да бедуинни жырлагъанын эшитдиреди. «Астофируллах,— деп, тобагъа къайтды Кязим.— Нечик эрттегилиди ол ауаз! Бу тенгиз чайкъагъан юзmez бла тенг туугъан кибикди! Бу жерледе фыйгъамбар да эшитген ауаз!» Ол араблы къойчула жырлагъан жыр аны къамиш таягъыны ичи бла желгенча, аны сакъ алып, къулагъына салды. Араб сёзлени ана тилинде къайтара, ол муслийманнга динге кирген мажюслени къууанч жырларын жюрегине сингдире эди.

Биз топуракъ эдик...
Кюйген топуракъ...
Кырдык болуп ёсенбиз...
Кёк кырдык болуп...
Биз төммек эдик...
Желим топуракъ төммек кылдыла...
Къаанатла битдиле да,

Кёкге учдукъ...
Чачхын эдик —
Жел юфгюрген юзmez аулакъда,
Бир болдукъ да — Черекбиз!
Уллу, уллу черек!
Барабыз! Саркъабыз! Тенгизге!
Аллах, расул — биргебизге...

Кязим, туруп, кийинди. Сакъат аягына бегирек бола, хужурадан чыкъды. Ол энди бурунгулу араб жырда эди, бедуинле дуниясында. «Кёрюпнген таугъа да жетер адам, эшитилген жыргъа да!»—деди ол. Мина ёзенни ай жарытады. Жетегейле Арафат тауундан ары болгъандыла. «Кече эки тенгинден аугъанды,— деп белгиледи.— Бара-барсам, мал кютюуге чыгъаргъа жетерме»,— деп бичди. Ол бедуин жырланы кёп биле эди, дефтерине да жазып алгъанды. Болсада бедуинлени — мал бла кёче, къона жашагъан араблыланы — кеслери бла, олтуруп, ушакъ этмегенди. Энди, Каабагъа баш уруп, хаж къылгъандан сора аны этерге, бурунгулу араб жырланы макъамларын эшитирге, сёзлерин араб жырчыланы кеслеринден жазып алыргъа керек эди.

Кязим Жетегейлени ызларындан тебиреди. Элден чыгъып, иги кесек барды. Бу къыйын жолоучулукъда бек талчыкъгъан эсе да, жюрюшю бузулмагъанды. Солуна сынчыкълай, къамиш таягъын эки къолу бла да бегирек тутуп, юзmez жолда терк атлайды. Аякъ тауушу, солуу да эшитилмейдиле. «Сен эрлен кибик жюрюйсе, хажи»,— деген эди бир жол анга Чёпеллеу ёфенди, чам этип. «Не эте тура болур Бёзю улу? — деп, эсгереди Кязим.— Ол насыплыды, аны кёзю кёрежакъды, мен а, экинчи кере да жолоучу эсем да, жукъ кёрмейме. Дунияны бу къатышлыгъын ким айырыр?»

Бир заманда жел, уруп, алыкъа иги сууумагъан юзmezни кётюре башлады. «Боран келмеге эди»,— деп тынгысыз болду Кязим. Иги кесек жол арытханды, энди, алгъа барса, арта къайтама десе да, боранны кючу анга бирча къарырыкъды. Аны себепли ол жаланда теркирек болду. Малчыла узакъ болмазгъа керекдиле. Жетер, жетер, инша-Аллах! Сора: «Аллах деген ач къалмаз, ач къалса да, кеч къалмаз». — деп, акъыртынчыкъ зикир этди.

Кязимни жол артмагында белгили шашхын шайыр Тааббат Шарранны назму китабы бар эди. Ол ажашхан жулдузланы анасына саналгъан Тейри жарыгына сюймеклик назмула этгенди. Тукъумундан, элинден къысталып, мухажир азабын чекгенди. Кязим аны сейитлеге, тенгсизликке къажау назмуларын окъуй эди. «Тентирерсе, элингден кетип, Болмазса тюзлюкге жетип...» — Шарранны эсге тюшген назмусу сейир этдирди. «Мени уа не башхалыгъым барды?» — деди ол. Боран улуйду. Тааббат Шарран аны биргесине баргъан

нга ушайды — мугур эсе да, ауазы таукелди. Боран да сангырау аулакѣда аны кычырыгыча кѣрюнеди. «О, дунияны бирлиги, — деп, фатыуа этди Қязим. — Қѣадарла кѣкде жазылгъанлары туура! Бирлени кѣтуртхан, бирлеге фитна мал берген, бирлеге уа таш тѣюдюрген, сангырау аулакѣда шашхың этген буйрукъ...»

Да энди, жолоучулугъуну экинчи айында, ол, алгъынча, билмечи тѣююл эди — араб эллени жашауларына тѣшюнгенди. «Бедунплеге «кийиз адамла» дейдиле. Ёзге уа, — деди Қязим, — ёмюрлери кѣошда, кѣолда кетген, тѣеден тѣошмеген, кийиз юйледен чыкѣмагъан жарлыла. Тѣюздю, малчыла — кийиз адамла, жерчиле — желим топуракѣ адамла. Малчыла — кийиз юйледе, жерчиле — желим топуракѣ юйледе. Таулу жашауну башхалыгы уа не? Мында да, таудача, юйюр-юйюр, эл-эл болуп жашайдыла. Хар элни жамауаты кеси аллына бир ахл (ахлу) неда каум (кѣауум). Хар кѣауумну бир башчысы — сейити. Ай мубарик Тааббат, назму жазама, фатыуа чыгъарама деп, ишлемей, кесинги кыйындан аны очюнмю кыыстатхан болур эдинг? — деп жарсыды Қязим. — Ол да хакѣ, жашау кыйынды, ашагъан ётмегинги мангылай теринг бла мажарыргъа керексе... — Сагъыш этген да, атлагъанча, кыйын эди — боран солуу алдырмайды. Болсада хар жангы оюм, анга жангы нѣгерча, атлар, барыр кѣарыу береди. — Ай, кѣужур дуния, назму уа кыйын иш тѣююлмюдю, — деп фикир этди ол дагъыда бир кесекден. — Кыйын ишди, айхай, кѣзбаучу тѣююл эсе жазгъан! Кертини айтыргъа кишилиги бар эсе... Атта-не-асыу, назмучугъа тюз багъа бичалмай, аны жалкѣаула, жараусузла бла тенг этип, жамауатдан кыыстасала... Ажымлыкѣ ол тѣююлмюдю? Майна, таридлени — кыысталгъанланы — тарыхларын излей эсенг, Қязим! Таридле — тукѣумларындан, эллеренден тышында жашаргъа, факъыра кыяргъа, бирде уа кѣаялагъа, тыш жерлеге кѣачып кѣутулургъа тѣошгендиле. Сейитлеге, тенгсизликге кѣажау кѣореш да аланы арасында андан башланганды. Таридле шайыры Тааббат, мени шашхың кѣарындашым, кюч бер манга бу кечеги боранлай улугъан зулумланы хорларгъа! Керти сѣзден жангылмазгъа!»

Қязим, кѣуругъан терек эсе да, бурундан кѣалгъан топуракѣ тейри эсе да, бир сюелген затны кѣатына жетип, аны ышыгына кыысылды. Бираз солуу алыргъа керек эди. Қязим ол тѣрени сѣкмей эди — ишлемей эсе, жараусуз эсе, аны кыыстамай не амал — жалкѣаугъа, кюноздургъа жамауат арасында жер болмазгъа керекди. Алай а, экинчи жанындан, ала да адам эдиле, тышына атылгъан эселе, тукѣумлары бырнак этген эселе, ол жарлы кѣайда тапсын кѣонуш? Иш — жарлыны жууугъу жокѣду дегенлей эсе уа? Жалкѣау да, кѣлсюз да адам андан болуп кѣалмайды. Сылтауу — кѣарыу-

луну фитна малгъа талашханы сейитни малкѣзлюгю, жутлугъу да болур? Биреу анга бойсунмаздан болса уа? Къыйынын ашатмаздан? Адамны баш эркинлигине, азатлыгына бир жерде да хукму болмагъаны — ма бар палахланы башы!

«Кязим, харип, ол тюзлюк Къуранда да жокъду! Аллах да унутханды аны»,— деп эшитди ол кеси ауазын. Боран аны бетине къызгъан юзmezни уруп абындырады. Битеу дуния караван сарайда ол жатхан къарангы хужурагъа ушап къалгъанды. Къайсы жанына баргъанын да билмейди. Таягъы белине дери юзmezге батып, экинчи атлар ючюн, сау бутун аманны кебинден алады. Алай дагъыда, къарап-къарагъынчы ауузу юзmezден толуп, аллы тѣш болуп, экинчи атламын бютюнда къыйналып этеди.

Ол, этер амалын тауусуп, билегин мангылайына къалкъа эте, тѣгерегине къарайды. Боран улуйду, юзmez ырхыла барадыла; къарангыда оюлгъан толжъунла бютюнда къоркъуулу, бийик кѣрюнедиле. Жеринде бир кесек мычыгъанлай, юзmezге кѣмюлюп башлайды. «Хо да, бу да сени кючюндю, буйругъунгду, Аллах,— деди ол.— Сени хакъ жолунга чыкъгъанма, файгъамбарны сыйлы къабырын энтта кѣргенме. Кааба ташха баш ургъанма. Борчум да жокъду жеримде, ёлюрге хазырма. Аллах, жанымы шо адамла къатында ал! Олду тилегим, Аллах! Олду! Мен туююлме санга дау айтырыкъ, сыйлы файгъамбарынга бералмагъан измилеринги манга бер дерик... Тюзлюк жашау къурулмагъан эсе жерде, анга да болур сени хукмунг — бар затны туююмчегин кесинг туюгенсе, тешерик да кесингсе...» Кязим, солуу алып, юзmezден чыкъды. Алай боран аны эки да атлагъынчы абындырды. Бир чакъда Кязим, сау тобугъуна кюч салып, ёрге болгъанында, юзmez тѣбени аргъы къууушунда от жарыгъын кѣрдю. Аны бла тенг, сакъат санларына кюч келгенча, солуу алып, юзmezден чыкъды, алгъа атлады. Ай, не медет, от боран ургъан жанында болса, тынч эди атлагъан, ол анга болушурукъ эди. Ёзге уа, боран бетге урады. Юзmez чечмеле аны сакъал тюбюн толтурадыла, бетини кюйюп, таш болуп баргъанын сезеди. «Ишекли болгъан эдим, Аллах,— деп тилек этди ол ичинден,— жарлы, жахил адамла, муслийманла бир бирлерине жаулукъ жюрютгенлерин кѣргенимде, арсар болгъан эдим... Соргъан эдим, бу неди дегенни айтып. Сен бир эсенг, деген эдим, мен фыргъауун, жер ибилиси шашдыргъан мискин, сен бир эсенг, деген эдим, Аллах, сора жерде адамла бир санга, сени жангыз расулунга табынмай, экиге, ючге нек бѣлюнедиле, бир бирлерин мажюсю фыргъауунлай нек кѣредиле деген эдим... Сора чамланганса мен жарлыгъа?! Чамланганса да, бу боранны ийгенсе. Алай жарыта эди ай къум аулакъны, мен жолгъа чыкъгъанымда, аллай сабырлыкъ, огъурлулукъ бар эди жерде! Сен а мени жолума

бу сынауну салдынг... Тюз туююл эдим мен, Аллах! Арсар болгъан эдим да, сени хакълыгъынгы унутхан эдим бир такъыйкъагъа! Къачханнга — къач, къутул деген, къуугъаннга да — къуу, жет деген, барыны туююмчегин кеси туюген бийибиз... Шо отха жетдир! Адамла къатында келсин манга Азраил мѣлегинг!»

Кязим кѣз жашлары баргъанын сезди. Аны ючюн болур, мангылайына, бетине тийген юзmez чечмеле, жарагъа тийгенча, ачытадыла. Алай Кязим от таба дагъыда иги кесек жол арытды. Бирде, боран аны буштукъ этип, дагъыда бир булгъагъанда, ол сау жанына сюркелип барыргъа кюрешди. Алай тынч окъуна кѣрюндю — жол да иги къорагъанчады. Анда да боран къатыш юзmez тау, ачы улуп, юсюне оюлгъаны сайын ѳрге бола, кѣчген юзmezни башында къалыргъа амал эте барады... Кючю кетип, кѣзлерин къысханда, ол дагъыда бир жыр эшитди. Алай ол таууш, от кѣрюннген жанындан угъай, къайда эсе да ажашхан тау ауузладан келе эди. Тиширыу жырлай эди аны... Угъай, анда да — къая жухлада — боран сарнайды...

Къая жулмакладан сермеген эдинг,
Ай жарлы балам, кюню кзуругъан...
Къатынгда бир адам кѣрмеген эдинг,
Ай жарлы балам, кюню кзуругъан...

Энди узакъ тау ауузлада тиширыу сарнагъаны да, къум аулакъда боран улугъаны да, бир уллу кюйге айланып, аны жанын башха дунягъа учундурду. Ол кюй Кязимни кесине айтыла эди — биягъында табыныу жыр айтхан бедуинле энди саз согъуп, дауурбас уруп, анга жырлайдыла; къолларында Къуранлары, ай суратлы байракълары, от этерге сыгынлары бла аны тѣгерекден алып келедиле. Ол чакъдан Кязимни эсинде къалгъаны — ол кѣзлерин ачаргъа къркъа эди. Кѣзлерин ачханлай, ол ажайып ариу дуня думп болуп, биягъы боран гууулдагъан, тенгсизлик юрюлтген, жокъчулукъ жалкъытхан, уллула, гитчеле да, къарыулула, къарыусузла да, байла, жарлыла да насыплы болалмагъан дуня къайтып келлик эди. Ол ассы дуня къайтып келсе уа, Кязим, алгъынча, сакъат санларын ат этип, къыйын мухажирликни жолуна жангыдан чыгъарыкъ эди. Чыкъса да, эки къолун кѣрге тутуп, кѣп тилесе да, узакъда кѣрюннген насып отха жеталдыкъ туююл эди... Юзmez тюбюнде уа — жылыда — боран улугъаны да эшитилмейди. Болсун, жер юсюнде тапмагъан эсе игилик, бир кесекге болса да, юзmez тюбюнде сабыр, шош дуняны сезип турсун...

Кюн тийгенде, боран жангыдан къалагъан юзmez тѣбелени юслери алтын инжиле болуп жана эдиле. Къыйын эди кечеге бораннга, юзmez тюбюнде къалгъан адам болур деп ий-

наныргъа. Жаш кьойчула, малны огъары сыртлагъа жайып кетгенден сора, эки тамата кьойчу желим топуракъ адамла тургъан жерлеге атландыла. Кечеги боран, юзmezни кечюрюп, жолну жапхан эсе да, туюе бир баргъан ызындан жангылмайды, жертин угъай, кектюн барыргъа туюсе да, тюз барады. Аны себепли, эки къарт кьойчу кюнню былай жарыкълыгъына кьюуанып, кёллери жарыкъ бола, кечеги халабалыкъны унутхандыла. Туюелени экишер жанларына артмакъ этилип салынган уллу четенлеге ючюшер-тёртюшер кьой да салгъандыла! Таширикни юч кюню эди — хаж кылыргъа кьююлгъанла кюрманлыкъла этген заман. Аны себепли мална алтыннга, кюююшге, башха харекетге алышыргъа боллукъду. Хар затны да малгъа алышып, аны бла жашау этедиле.

— Былтыр кьююлгъанла жарлы эдиле, жукъ туюмегенди,— деди бир кьойчу бирсине.— Быйылгъы Таширик къалай болур ансы?

— Биз билмегенликге, дуняда аз тюрлю зат жокъду,— деди экинчиси.

— Хаж кылыргъа келгенле да, Аллах ючюн угъай, башларын алып айланган мухажирлеге ушайдыла. Биз не билебиз?..

Ол кезиуде алда баргъан туюе, аягъы тузакъгъа илинген кирик, туракълап тохтады. Туюечи, силкинип, кысхатаякълыгъын ойнатды, алай туюе, артха болмаса, алгъа атларгъа унамайды.

— Тынгылачы, макъам иш эшитиле болмазми,— деди артдагъы, туюе жанууар макъамгъа бек сезгич болуучусун эсгере.

— Не макъам! Мен сангыраумамы? — деп, ачууланды алдагъы, туюесине табан жетдире.

— Юзmezден къамиш таякълар кырайды! — деп, артдагъы туюечи юзmezге секирди. Алдагъы да, туюесин артха бурду да, энишге ийилип, юзmez тебеден кыарагъан къамиш таякъларны башын кердю.

— Кыайдан эсе да боран келтиргенди, не этесе,— деди.

— Туюбюнде адам кыалгъан эсе уа, аулакълар жолоучудан толуду, дервишден,— деди жердеги.— Муслийман туююлбюзюмю, кыараргъа борчлубуз.

Эки туюе да, сахиник болуп, алайдан кери кетерге кюрешдиле. Жердеги кьойчу юзmezни аякълары бла кюреш башлады. Бир кесекден ол, къамиш таякъларны кыаты тутхан адам кыолун эслеп, тобукъланады. Энди ол юзmezни эки кыолу бла да кызады. Адамны билеги керюндю, Араблы кьойчу, тобагъа кыайтыша, адамны юсюнден юзmezни терк кетереди, кыабыр дууаланы андан да терк окъуйду. Адамны юсюн саулай ачып, ол сейир этди:

— Къара бу алапатлыкъгъа: кесин тюзетирге кюрешгенди!

Тюедеги жукъ айтмай, аны къатына секирип тюшдю. Бир кесекден ала Қязимни, юзmez тюбюнден чыгъарып, тюз жерге салдыла. Ол къурушуп, къатып туююл эди. Ёлюмге кеп тюбеген уста къойчула, аны габарасыны тюймелерин тешип, бел, ышым баулары, тартмасын бошладыла. Жол артмакъларындан суулукъну алып, аны бетине суу сыладыла, сакъалындан юзmezни ариуладыла.

Қязим кезлерин ачханда, эки бедуин аны эки жанында олтуруп, ийман-шагъадат келтире эдиле...

VIII. «Дин къарындашлабыз биз...»

XX ёмюрню аллы битеуда Европада революция къымылдау ёсген заманды. Шимал Кавказны да кеп тюрлю чюйреликле къысхандыла: динге, жамауат жашауыгъа къарамла кеп тюрлюдюле. Кавказ урушдан сора, элли реформадан сора Кавказны халкълары къыйын жылланы азабын чегедиле. Бир жанындан, кеслерини эркинликлерин, азатлыкъларын тас эте баргъан тау миллетле гяуур патчахха ахыр-ауал бойсунуп къалмаз ючюн, бегирег'а — жетген жашларын орус солдатлыкъдан къачырып, муслийман топуракъгъа деген сылтау бла, Тюркге, башха араб къыраллагъа иедиле. Халкъны алай кетюрюлююне муслийман башчыла бла бирге патчахны Кавказда мыртазакълары да себеп боладыла. Бирси жанындан а, Кавказда да миллет-азатлау кюрешле кюч алгъанларын кередиле. Алчы адамла — билимли, ангылаулу таулула — баш эркинлик ючюн кюрешедиле. Ала халкъны жарыкъландырыу, окъутуу, тенглигин жалчытыу дегенча жашау магъаналары болгъан жамауат ишлени къуараргъа итинедиле. Китапла, журналла басмалайдыла. Халкъларыны ниет байлыкъларын ачаргъа къалам-къагъыт излейдиле.

Жалан тау жамауатлада угъай, битеуда орус империяда уянып, къызыуланып баргъан жамауат оюмла, азат сезимле, турмуш тенгсизликни тамал ташын тепдирген бла къалмай, дин тутууну жолларына да жангыча къарайдыла. Жашау къурулушну кеси сейирлерине тап келиширча къуараргъа кюрешген баш къауумлагъа да, динни кючю бла адамны баш эркинлигин сыйыргъан жахил эфендилеге да бирча дау салынады. Башха жерледеча, Холам-Бызынгы эллеринде да мажал жерле — жайлыкъла, къышлыкъла — тау бийлеге ётуп, жер тарлыкъ тукъумла арасында бирликни кетергенди. Аны бла байламлы, арада жаулукъ, айыутослукъ ёседи, тукъумла (классла) бир бирлерин жаныйдыла, бир бирге чапхан да этедиле. Межгит (дин угъай, межгит) аллай терсликле жю-

рюп башлагъанларына къайгъырмайды. Тышындан къарагъанда, тюз, айыпсыз кёрюннген, алай а кёп сатырлы кёзбау халланы, адеп-къылыкъ институтланы да алай седиреп, чачылып баргъанлары Қязимни тынгысыз этедиле.

Мен, Беккини жашы Қязим,
Жаулайма жашауну кесин!
Къысалла, салалла тазир —
Елебиз, оллахий лазим!

Эсгердим мен, азап чеге,
Бюгюн да кёп зулму кёре —
Жарлы атамы эки кере
Бергенлерин къан тэлеуге!

Жарлыны къыл жипге тагъып,
Акъ агха тартыугъа салып,
Кетдиле ауушдан аууп,
Таш межамы мадул къалды.

Бюгюн да дауургъа келдим,
Ат ёшюн урушун кёрдюм.
Амалым жокъ, саудан ёлдюм,
Бу халкъ не къыйынлыд дедим,—

деп суратлайды ол Шыкъыда жашау халны. Қязим бола тургъан ишлеге ёз юйюрюню, ёз къадарыны юсю бла къарайды, къыл жипге тагъылып, къан тэлеуге берилген. Бекки — къара халкъны сыфатыды. Аны къоруулары жокъду, талгъан белни тюзетирге амалы болмай ишлеген таулу бир заманда да кюн кёрюрме деп ышанмайды энди. Кёлсюзлюк, амалсызлыкъ Қязимни кесин да бийлейди.

Қъарыулу бла къарыусузну жашау таянчакълары бирча болмагъанда, тенгликге къалай бла жетерге боллугъун Қязим билмейди. Аны себепли жарсыйды, кюеди, жол излейди, да, не медет, Шыкъыгъа аллай фыйгъамбар айланмайды — барын билдирип, ангылатып къоярча. Аллай жолсузлукъну заманында Қязимни таяныр къаясы дин бла адеплик боладыла. «Адамды бизни атыбыз!» — деп, хахай этеди. «Дин къарындашлабыз!» — деп эсгертеди. Ынгкъылап жанлы да болады, андан къоркъуп, солуу алалмай да турады. Суратлау жаны бла алып къарагъанда, бу онжыллыкъ (1900-чю — 1910-чу) терен сагъышланы, арсар-армау къарамланы заманыды. Жашау кертиликни бла диннге кертиликни арасында ол Аллахдан изми сакълайды.

Жашау къатыланыуу, аны бла байламлы уа адамлыкъны учуз болууу анга баямды. Башдагъыла бла тюпдегиле бетлерин ачып, ким кимни деп сюелгендиле. Ала бары да тау жамауатлагъа келе тургъан тюрлениуле бла байламлы эдиле. Алай а Қязим аны барын адамланы ниетлери бузулгъандан кёреді. Дин къарыусуз болуп, муслийманла кёп ишле-

ринде андан чыкыгъандыла, Аллах аланы жүреклеринде угъай, тиллериндеди. Аны себепли бир муслийман бирси муслийманны унукъдурады, тутмакъ этеди, кыйынын ашайды. Қязимни кесини дини, Аллахы — аны бетиди, игиликге ийнаныууду! Исламны — Қязим ийнанган динни — тазалай, Аллах буюргъанлай алып къарагъанда, аны тутхан адам зулмучу болургъа амалы жокъду. Хар адамны жүрегинде кесини аллахы болургъа тийишлиди. Бютюнда тау жамауатла, бир бирге эришип, «ахырзаман дуня» ючюн къан тегерге угъай демегенде, халкъны къанлы ишледен, артыкълыкъдан тыярыкъ жаланда Аллахха ийнаныууду. Аллахха ийнаныу болмаса, адамлыкъ ахырда кетип, унутулуп къаллыкъды деп къоркъа, бары кючюн динни тазалыгъын къорууларгъа салады. Қязим адамланы эслерин исламны ниет тазалыкъны, сабырлыкъны, аман ишледен керн болууну жакълагъан терелерине буруп, аланы хыйладан, жутлукъдан, фитна малла къыяргъа талашыудан азат этерге кюрешеди. Қязим ариу къылыкълы болургъа, халаллыкъгъа юйретеди. Алай бла тау жамауатлагъа бирликни къайтарыргъа, зулмучуланы тюзетирге умут этеди:

Зулму этген ахыратда тёлер аны,
Тыпчылыкъ кёрмез хаух дуняда аны жаны.
Динсиз малгъун бузар тауда тукъумланы,
Къуран тутхан — Бир Аллахны тюз къонагъы.

Қязимге иги адамны сыфаты толусунлай дин бла байламлыды. Жашауда тюзлюк болурун суйген хар инсан да — ол бай, жарлы эсе да, бий, къул эсе да, — бек алгъа кеси тюз жашаргъа керекди. Таза бол, намаз эт! Тюз жашагъанны асулулугъун биле, кишиге терс ниет тутма, къара сабан сюрме, урлама, ёлтюрме — сора сен насыплыса, ол дунягъа да бет жарыкълы барлыкъса. Ийманын унутхан а — мытыр, кирли да болур («Кюн тийгенде къобар, киер кёлегин, // Къуандырыр къфыр шайтан халегин»), иши къалса да, ашы къалмаз, бир жарагъаны — ныгъышлада олтургъан болур, анда да керти сёзню айтмаз, ныгъышланы фитна бла толтурур.

Дин тутаргъа чакъыргъан назмула поэтни окъугъан китапларына, эшитген таурухларына кёре къураладыла — бурунгу мифле, муслийман хадисле, шыйыхланы, файгъамбарланы жашаулары. Муслийман ниетлеге таянып, Қязим адамны адеп-къылыкъ саулугъун, тазалыгъын, жашауну тюзлюгюн излеген назмула жазады; таурухлада айтылып келген, артда уа диннге саналып къалгъан хапарлагъа къарап, аланы кеси жашап тургъан заманны баш илишанлары, жарсылары, жамауат ишлери бла келишдиреди.

Дин башчылары кыраамларына кёре, Кязим динге артык келишмеген назмула жазады. Кертиси да, ахыратны бу дунягъа тенг этмеклик — Аллахха ассы болмакълык туюлюмю? Кязим, ёлюм хакъ болгъанын да унутмай, жүреги бла жашау жанлы болады; эфендиле да, тюзю—жарты моллала, ахыргъа квалгъанда, ол дуняны зауугъундан эсе, бу дуняны кыйынлыгъын сайларыкъдыла. Аллай затланы ачыкъ айтыр ючюн кишилик да керекди. Дагъыда, Кязим ангылагъаннга кёре, Къуранда жашау тиричиликке кыжау сууал жокъду. Терен дин окъуу болгъан, Шаркъны тарыхын иги билген Кязим ангылайды — хадиследен, бегирекда суфий поэзияда назму чыгъармачылыкъны багъышы башхады. Адам бу дуняда жаланда ахыратха — ёмюрлюк керти дунягъа — хазырланады; мында Аллах бла биригиуню излегенден башха насып жокъду. Ол шарт а шериятны, суфий поэзияны да баш излемлери. Кязимни арсарлыгъы — Къуранны кырасы бла шериятны эфендиле жүрютген низамларыны арасындады: аны акылына кёре, ол арада бузукълукъ барды, адамланы бузулуулары да аны бла байламлыды. Адамланы (муслийманланы) динни тазалыгъына кыайтары адыргысы андан чыгъады.

Кязим, кеси бла бир кезиуде жашагъан назмучула — кызакълы Абай Кунанбаев, татарлы Габдулла Тукай, азербайджанлы Сабир, кыумукълу Мухаммат эфенди Османов, даргинли Батырай — кибик, дин кырангылыкъны тузакъларындан кериди, Аллахха ийнаныуну Кязим да, алача, тюзлюкге, игиликге ийнаныуда кёредди. Аллай назмула бла ол да адеп-кылыкъ тюзелиуню, игилениуню амалларын излейди. Къуран не миф темалагъа жазгъаны, бирси шаркъ шайырланы кыайтаргъаны — ала бары да адамланы гюнях этмезге, тутмазгъа, адам ёлтюрмезге, киши кыйынын ашамазгъа чакъырыуду. Суратлау жаны бла кырагъанда уа, араб, фарси, тюрк жолла бла келген маданият ызлагъа таяна, шаркълы шайырла бурунгу араб мифологияны кыалай хайырланганларын кёре, Кязим жазуу усталыкъны алгъанды. Тап, толусунлай дин магъанада тургъан «Ийман-ислам» поэмасы окъуна анга эки жаны бла кыйыматлы эди; биринчиден, Кязим кеси шаркъ назмучулукъну төрслерине тюшонгенди: бейт — малкыар тилни суратлау сынаунда жангы эди. Бурунгу араб, чюйют мифологияда, ызы бла Къуранда айтылгъан затланы хар таулу, хар сохта тынч ангыларча, ала жүрекке кыоркыу салгъан тасха-таша табынуула болуп квалмай, адамланы сезимлерин уятхан, сейир этдирген, тиллерин тюз айландыргъан, ариу сёлеширге, жашаргъа юйретген маданият дерсле да болурча этгенди. Алай бла ийман-ислам салгъан излемле таулула ангыламагъан, аланы жашауларындан, сезимлеринден узакъ тургъан араб насийхатлыкъдан чыгып,

кеси тиллеринде айтылычу таурухлача эшитилгендиле. Шериатны баш жорукълары бла халкъны шагъырей эте, Қязим Аллахха ийнаныуну жерде адамны жашауу бла келишдиргенди:

Рахму этер Аллах адам улуна —
Терек салгъан, жер да сюрген кьулуна.

Ишлегенге жаннет эшик ачылыр,
Ишлемеген жаханымге атылыр.

«Мында» жашауу бла «анда» жашауу деген эки уллу ангылам, эки дуня, Қязимни бу кезинде чыгъармачылыгъында баш магъананы тутадыла. Анга кёре дин къарындашлыкъ, кертилик махталады. Дин окъуу халкъны жарыжъландырыр, аман кылыкъланы игиге айландырыр деп ийнанады. Алайсыз адам бу дуняда неди? Ол «мында» къалай жашаргъа керекди? «Анда» уа? Керти да, жаннет бар эсе, ол деген адамны бу дуняда жашауу бла къаллай бир байламлыды? Жаннетни дунягъа, адамгъа тиежеги, хайыры къалайды?

Ол соруулагъа жууап излеген чыгъармалары — «Ийман-ислам», «Жаннет», «Игилик бла аманлыкъ», «Сарнауучу къатынла», «Тиширю», «Тазалыкъ», «Ахыр кюн» — Қязим ол жыллада бек кыйын соруула, сагъышла бла жашагъанын кёргюзтедиле. Қязим исламны адеп-къылыкъ, ниет терелерин тау эллени жюрюу-туруу кылыкъларына кийирирге кюрешеди. Эсе да, Қязимни акъылына кёре, динге табынуу, ол дунягъа хазырланыуну жолу болуп кълмай, бу дуняда жашауу этиуню жоругъу болургъа керекди. Аны себепли, акъылы бла «анда» жашауну кертилигине табынса да, жүреги бла «мында» жашауну, адамны насыбына жол излейди.

Қязимни ХХ ёмюрню ал беш-алты жылында жазгъан чыгъармаларында жашауну ауазы ахыратны ауазын хар заманда хорлайды. Ол, шимал кавказчы шайырланы арасында биринчи болуп, дин излемлени жашауу излемле бла бетден-бетге салгъанды. Дин фатыуала бла жашауу кертилик бир бирни тутмагъанларын ачыкълагъанды. Қязимни суратлау дунясында бу жашауну эки къайтарылмазлыгъы — адамны къадары къллай бир бушуулу болгъанын кёргюзген шартды. Аны 1906-чы жылда жазылгъан бир сегизтизгин назмусу ол эки дуняны арасында къллай ауара болгъанын бек ачыкъ кёргюзтеди:

Сыгын отну жылыуна жылынган,
Отха, суугъа, терекге да табынган,
Бу дуня — бузугъу кёп табындан, —
Болмаз анда тынчыкъ бла табылгъан!

Аллахны, ахыратны хакълыгына аз да ишеклик болмагъан дуняда алай айтыргъа базмакълыкъ — бош иш туйюлдю. Кязимден алгъа, алай арсарлыгы ючюн, Лев Толстой килисдан кысталгъан эди. Кязимге да эфендиле бош чамланмайдыла. Ала динден чыгып баргъан халкъны намазгъа уюталмай кюрешгенде, Кязим, хаж кыылып келген адам, бу дуняны асылугъун айтады:

Къая ыранда шорхалары эшитилген,
Тёбешигиси хуан ийис келтирген,
Бу дуня — бизге жалгъан кёрюнген,
Болмаз анда тынчыкъ бла келинген.

Кязим эки дуняны арасында алай тургъаны себепли, эсе да, ол дин ахлусун тилсиз, къулакъсыз къутукъ этмей, адам этгени ючюн, аны назмулары диннге келишмегенча кёрюнедиле. Кязимни дин къарындашлыкъны къаты тутханы исламны сур хукмуларына жерде къыйын жашагъан инсанны кёзю, сейри бла къараргъа чырмау болмайды. Анга кёре, файгъамбарла да кёкден адам ючюн тюшедиле; Аллах да жерни, сууну татлылыгъын бу дуняда береди.

Аны ючюн а «мында жашау» иги болмайды, ниетле тюзелмейдиле. Беш ууахты намазгъа турмагъан адам — зулмудан, керахат сёзден, не ишден да артха турмайды. Ол Кязимни бек жарсытады, сагыш этдиреди.

Кязимни «Ахыр кюн», «Акъ къочхар», «Кёкге учхан», «Жаннет» деген таурухлары тюрк тилли муслийман миллетледе жюрюген сюжетлеге кёре жазылгъандыла. Къазанда чыкыгъан, татарлы, къумукълу закийле кёчюрген миф дастанла халкъгъа Кязимге дери да белгили эдиле. Алай, Кязимни айтыуу бла, ала таулу эллилени эстетика сезимлерин ёсдюрюрге, аланы сюжетли суратлау чыгъарма бла шагъырей этерге болушхандыла. Кязим файгъамбарланы халкъгъа тюшген къыйынлыкъны кеслерине алыргъа кюрешген, антларына кертичи халал адамланыча суратлайды. Таулу жашауда ёсюп баргъан ниет чюйреликни, дуня малгъа талашууну жаулай, ол файгъамбарланы юлтюге кёргюзтеди. Ала, кеслерине жукъ излемеген, хыйла-харам ишлеге къатышмагъан, иш да, дин да ахлусу адамладыла.

Кязим энди жаш къартха къайырылгъанына сейир этмейди. Бирликни атасы угъай, динни атасы да ёле тургъаннга ушайды. Киши къыйынын ашау, ёлтюрюу, тонау, унукъдуруу тау жамауатлада жюрюген, энди кишини да сескендирмеген иш болуп къалгъанды. Кязим XX ёмюрню башында динден сора аны тыяр кюч кёрмейди, алай дин да тыялмайды. Аны жюрегин ма ол арсарлыкъ ачытады. Поэтни акъылы алай юлешинген кезнуде, ол, жолсуз къалып, къайры, къайсы жанына атларын билмейди. Дагъыда суратлау сезими

жашау тиричиликден ажашмайды. Ол шарт суратлау фахмуну ажайып кѳудуретин кѳргюзтеди.

Тюнгюлюп, олтуруп, ёлюмню сакълап туруу Кязимни жашау излемлери бла аз да келишмейдиле. Керти, ёмюрлюк жашау «анда» эсе да, «мында» хар зат ёчюлюп, кюл болуп къаллыгына Кязим ийнанмайды. Не деселе да, адамны насыбы «мындады», аны ючюн а адам кесин кѳлсюзлюкге бошламай, тюнгюлмей, ишлерге керекди,— дин бла иш — ма олду адамны сакъларыкъ, анга бу дуняда намыс, ол дуняда жаннет берлик.

Кязимни ол къасты «Жаннет» поэмасында ачыкъ кѳрюнеди. Жаннет — адамны тюз, иги жашаугъа алландыргъан бек сыйлы, жарыкъ муратыды. Махтау, ыспас сакъламай, бир затха да хыянат этмей, тюз ниетли, халал урунуу, игиликге ийнаныу — адамны жаннетге элтирик, анда кевсер сууну жагъаларында ёлюмсюз этерик аладыла. Адам улу иги жашаугъа (Жаннетге) термиле, аны болдурур ючюн да, тер сыгъа, муратына бир кере да жеталмагъанды. Амалын тауусханда, аны ары, ол дунягъа, кѳчюргенди. Кязим эки дуняны хыйсабын да алай этгенди. Анга дери да кѳп шайырла, философла этгенча. Жаннетни кючю, излеми, зауукъ жашау берирге айтханы — бийлик этген къауумланы да сокъурандырыр. тыяр деп ийнанганды.

Бу дуняда, адамгъа тийишлисича, жашап, ёлгенден сора жаннетге бармакълыкъ — Кязимни жарыкъ мураты, термилиую болгъанлай къалады. «Жаннет» поэмасында Кязим ауаз кертиликге, кѳзбаусузлукъгъа, жүрек сырыны ачыкълыгына жетишеди.

Жийиргенип, ассылыкъдан къачайыкъ,
Жюреклени игиликге ачайыкъ,
Кѳзюбюзден къан жилимукъ чачайыкъ,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуннягъа.

Айбат ишге арытайыкъ санланы,
Ийман бла кетерейик жанланы,
Кѳп жыймайыкъ къолгъа фитна малланы.—
Алдатмагъыз ахырзаман дуннягъа.

Кязимни ангылауунда, дунялыкъ — адамны жашаууну бек къысха заманы — жаланда игиликге, насыпха бериледи; тюзюн айтханда, жаннетде жаланда бу дуняда болгъан затла бардыла: терекле, таза суула, ариулукъ, халаллыкъ, тазалыкъ. Андан жаланда бу дуняны зулмулары кетерилгендиле, жаннет — бу дуняны зулмуладан, артыкълыкъладан, кир, керахат ишледен тазаланган сыфатыды. Адам, кесини ниетин игилендирип, ол затха бу дуняда жетишсе эди, бек уллу насып ол эди, не медет, алай боллукъча кѳрюнмейди. Жаннет — термилтгени сел болмагъан умутлай къалады.

Назмучуну игиликге чакъырған сёзлери алай жютюдюле, кертидиле, ала жүрекке, сезимге жетмей къалмайдыла. Ассылыкъ — бу дуняны жаханими, кесин жаланда ниети бузулған адам бошлайды. Ассылыкъ деген сёзде Қязим адам этерге боллукъ аман ишлени барын жыйышдырады, жаханымден къачханча, андан да къачарға керекди. «Ахырзаман дуня» бу жердеги жашауну кеси туююлду, аны адамны алдагъаң, этмез ишлерин этдирген, алай бла аны огъурлу, ариу табийгъатын буздурған, унутдурған кёзбаулукъларыдыла — алтыны, кююшю, саякъ ишлери, фитналары, бир бирге баш болурға юрешиуню жийиргенчли сыфаты. «Кёп жыймайыкъ къолгъа фитна малланы», — деп, адамны дуня алдаулукъларындан азат болгъанлай къалыргъа чакъырады. Ол оюмларына Қязим кесини чыгъармачылыкъ жашауунда кёп кере къайтханды:

Бу жалгъанчы дуня
Бизге хакъгъа берилмез.
Жашасакъ да минг жылны,
Кёзюбюзге кёрюмез.

Халал къыйын насыплы этеди, фитна мал — адамны адам жапысын кетереди.

Аны бла бирге, Қязим бу дунядан кетиуню мудахлыгъын да кёп къайтарады. Ёлюм — адам сынаргъа боллукъ затланы арасында бек бушуулусуду.

Кёпле кетген дунядан кетербиз,
Сакъ жауунлай, юрген атлай ётербиз.
Дуня малын, хазналарын нетербиз,—
Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Қязим жашауну зауукълугъун кёрюрге юйретеди. Ол шарт Қязимни дин темалагъа жазуунда бек уллу жетишимиди, энчилигиди. Дин ууазлада, шериятта, Қъуранда угъай, элли эфендилени ууазларында, бу дуняда зауукъ этиу, иги жашаргъа юрешиу, жашау жарыгъы къайтмазлыгъын эсде тутуу сёгюледи. Тап, аны унагъан окъуна этмейдиле. Жаланда мангылайын намазлыкъгъа туююп, Аллахха жалбарып туруу махталады. Қязим аллай къарангылыкъдан узакъды; элде аны атасы кибик эфендилени аллай философиялары бла андан келишмейди. Ол угъай эсенг, аллай насиятлада айтылгъан къарангы ниетлеге къажау ачыкъдан сюеледи:

Хаж къылыргъа атлансанг да, мал жыйып,
Къайтып келип, болгъан болсанг да шыйых,
Намазлыкъгъа туююп мангылайынгы,
Аллах бла бир эсенг да жанынгы,—

Бу жашауну тирменлерин кърмасанг,
Адамлагъа кърдаш болуп турмасанг,
Бары да бош, кыйынынга сууап аз,
Дефтеринге ыразылыкъ жазылмаз.

Кязимни ахырат бла дунягъа ахыр тауусуму алайды. Жаннетге барыгъа суйген бек алгъа, бу дуняда жашагъан къадарында, жаннетни кесинде кърураргъа керекди, бу жашауну тирменлерин буругъа, дин кърарындашлыкъны, тенгликни унутмазгъа! Алай бла динни магъанасы, тап, кереги окъуна — адамны игиге юйретиудеди, аны «жашауну тирменлерин буругъа» алландырыудады. Ол мурат кеп кыйтарылып айтылады — ислам кесини бар институтлары бла инсанны, Аллахха къл этерге угъай, жашаугъа не этерге багъышланып къаладыла.

Жашауну тирменин буруу Кязимни кесинде эки дуняны — ахырат бла жашауну — бирикдиреди. Адамны бу хаух дуняда жашаргъа берилген кысха болжалы — сынауду деген оюмдады ол. Адам сынаудан айыпсыз кутулса, ол кысха болжал ёлюмсюзлюкге — ахыратда болжалсыз жашаугъа ётеди. Динни хукмуларына ол формалы кърарам, айхайда, кеси аллына туумагъанды, Кязимни динчи болуп сюелиую да, динден чыкыгъаны да туююлдю. Аны жюрегинде, эки кыая бир бирге тийгенча, эки дуня — «анда» бла «мында» — сермешедиле. Кязимни баш мураты адамны азатлыгъы, насыбы болгъаны себепли уа, бирикмезлик дуняланы бирикдирирге кюрешеди. Бек кючлю кърарамы болгъан, кеп окъугъан, сагъым этген поэт динни бир башха тюрлю оюм этиуюн унамагъан хукмусуна бой салмайды. Алай бойсунмауунда ол жангыз да туююлдю. Дин иели илмучулары арасында динни хукмуларына бирча къраруу, Къуранны, хадислени да бирча ангылау бир заманда болмагъанды. Кеп философла, адамны, дуня кърулушну да табийгъатларын жалан Аллахны аты бла байламлы этип кыймай, жашау кърулушха, адамны турмушуна да азат кърарамла бла къраргъандыла. Муслиман маданиятны кеси ичинде окъуна Аллах бла адам, дин бла дуня терелери кеп даулашланы, илму китапланы магъаналары болгъандыла. Алимликлери, шайырлыкълары да айтылгъан Омар Хайям, Хагани, Низами, Шота Руставели, суфий назмучу Джелаладдин Руми, Шимал Кавказны кесин алгъанда, — кърумукълу назмучула Ирчи Къазакъ бла Мухаммат эфенди Османов, башхала да адамны насыбын бу дуняда излегендиле. Аланы ёмюр токъууларына кёмюле келген жаралы ауазлары Кязимни суратлау излемерине да себеп, таукеллик болгъандыла. Аланы жерде адамны насыплы болурун, жашау таплыгъын излегенлерине кёре, Кязим да жашау тиричиликни, адамны табийгъатны юслеринден кеп сагъыш этеди. Къысхасын айт-

ханда, адамны насыбы ючюн кюрешге чыкыгъан художникни сезими дин нели акъылманны, хажини сезимин хорлайды.

Алай бла Қязим исламда «ийман» деген ангыламгъа жашау магъана береди:

Ийман олду — тазалыгъы жанынгы,
Харам ишге кыйнамасанг сапынгы,
Уру, хыйны бийлемесе къанынгы,—
Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Адеп, ариу къылыкъ, сезим тазалыкъ — ийманды. Адам, ийманлы эсе, халкъны ёкюлюдю, таянчагъыды; къайда да кесини атын, тукъумун, халкъын иги бла айтдырады. Анга кёре, намаз «ариу хал, иги къылыкъды», игиликте табынууду.

Суратлау жаны бла алып къарагъанда, дин айтыула маданият жарыкъландырыу ишни бардырыгъа болушадыла. «Дин Абай Қунанбаевха адамны ниетин кёртюстюню, аны адамлыкъ чеклерин ёсдюрююню амалы эди,— деп жазады Мухтар Ауэзов «Къазакъ халкъны закий поэти» деген статьясында.— Адамны къылыгъын, халын игилендириуюню хакъындан кесини муратларын айтыуу формасы эди». Дин сюжетле Қязимни чыгъармачылыгъында да тюз аллай къуллукъ ётгендиле. Малкъар кибик, бурунгу жазыуун тас этип, ахыр жюзжыллыкълада басмасы болмай келген халкъгъа адам улуну ниет байлыгъын келтиргендиле. Бек бурун заманладан бери да шыйыхланы, файгъамбарланы (артда — акъылманланы, нарт батырланы, жортууул жигитлени) юслеринден айбат, ариу тил бла жазылгъан таурухла къайсы халкъны да ниет жашауунда, маданиятында аны кёлден чыгъармачылыгъы бла тенг журюгендиле. Халкъны жангыз жарыкълыгъы дин окъуу болгъан заманда, адеп-къылыкъ ишленмекликни бурунгу таурухла бла байламлы этиуден бир назмучу да къутулмагъанды. Кесини суратлау, эстетика къуралыуунда Қязим да ол ызы ызлагъанды; аны дин излемлери, муратха жетмеген эселе да, поэтни кёзюн кёп затха ачхандыла. Кёплеге уа дин тутуу, жаланда табынуу болуп къалмай, уллу маданият дуня да болгъаны ачыкъланганды.

1904-чю жылда, орус-япон урушха барып, кёп таулу жаш ачыгъаны бламы байламлы, огъесе патчах империяны кыйыр-бухчакъ халкъларына да синге башлагъан ынгкылап сезимлени назирасымы жетди — ёмюрню биринчи онжыллыгъыны ахырына Қязимни дуня къарамларында тюрлениуле эслендиле. Кертиси да, жашауда бола тургъан чойреликле асыры терк ачыкълана эдиле — жашауну сагъышларын этген поэт, кесин болмазлыкъ умутла бла жубатып кёп тураллыкъ туюул эди. Дин кишини къулагъына киргени да жокъ, тюзлюк излеген да жокъ. Байла байыгъыргъа, кючлюле бютюнда кючлю болургъа талашадыла. Патчах да кесини ие-

леу, унукъдуруу саясатын уста бардырады. Арада къара халкъ апчыйды, анга кюн чыгъарыкъча кърюнмейди. Дин башчыла да, жашауну эски жорукъларын жакълап селсеген болмаса, патчах, бий зулмулагъа къажан бир сёз да айтмайдыла. Ол угъай эсенг, ала жанлы болуп, жазыу алайды, бий, патчах да Аллахны буйругъу бла болгъан ишледиле деп, жарлы халкъны бойсундургъа кюрешедиле. Ол затланы кърюп, жүреги ачыгъан Кязимни назмулары бийик суратлау даражагъа жетишедиле:

Аллах бла селешип турдум,
Халкъ да ызымдан келлик сундум.
Энди билеме, бош учундум,—
Тюрлендирмез зулмучу сырын.

Бузулгъанны дин тыяр дедим,
Хакъ измиге ийнанып келдим.
Бары да алдау, бош терилдим,—
Динден да себеп жогъун кърдюм!

Бир чакъда Кязим кесини кържыллыкъ ийнаныуу тюкге тиймей къалгъанын къргенчады. Ол тюздю деген уллу жол, бир жары да элтмей, къарангы къулдени тегерегинде айландырып тургъанды. Аны сезмеклик Кязимни бютюнда инжилтеди. Нек дегенде, ол жашауну тюз жолун кърюп ёнгелемейди ийнаныуундан, иши бармагъанын, жашау тюзселмегенин кърюп ёнгелейди. Тюнголмеклик, жангылычларын ачыкълау аны жангы жолгъа, насыпны къайдагъысын билирге келтирген болсала, поэтни жүреги алай сынсымаз эди. Иш андады — жолну жокълугъунда! Насыпны къайдагъысын киши билмегенинде.

Кязим жолсузлукъну ачы сагъатын алай сынаиды. Поэтни жүрегинде къайнагъан ачы сагъышла закий тизгинлеге тюшедиле:

Аллахха тарыгъа барыргъа,
Мухажирликге да къалыргъа,
Угъай демедим мен барына,—
Себеп излей ахлуларыма.

Табына Аллахны эсине,
Байлыкъ излемедим кесиме.
Гохтадым, бар жолум кесиле,
Аны да сюзюнле эдиле.

Алай къыйналыуунда Кязим дин бла керти жашауну арасында узакълыкъны, келишиусюзлюкню кърюрге, ангыларгъа жетишеди. Жашау чюреликлени аллай огъурсуз айланчларындан дерс алып, ызындан келгенлеге, тюзюн айтханда уа, жерде тюзлюк, кертилик излеген хар инсаннга да эс берирча керти фикирин айтады:

Аны тюз хукмусун юлешген,
Аллахны атыдан сѣлешген,
Унутса Къуранны къарасын,—
Апчытады адам баласын!

Аллахны бийлигин сайлагъан,
Жерни да, кѣкню да байлагъан,
Алышса пѣманын харамгъа,—
Бек кыйын тюшеди адамгъа!

Ол — Лев Толстой кибики закийлени да жарсытхан фикирди. Бир жанындан, Къазимни битеуда чыгъармачылыгъында ёсюп келген, аны жашау сынауундан, философия къарамларындан чыкъгъан, экинчи жанындан а, заман ачыкъ этген жиклениу — тюз бла терсни неда, Къазимни контекстинде, керти дин бла аны къуллукъчуларыны арасында айырыу — поэтге сезим азатлыгъын береди. Тюзю, Лев Толстой да киллисадан аны ючюн айырылгъанды — Аллахны атындан сѣлешгенле, ийманларын харамгъа алышып, жерде зулмучулары жакълагъанлары себепли. Лев Толстой аланы бетлерин ача эди, аланы кѣзбау, экибет ууазларына бойсунмай, дин тазалыкъны, Аллахны тюзюнлей кесине табыныуну ниетлерин жая эди. Малкъар жамауатлада да, орусдача, дин къаты жюрюген болса, эсе да, малкъар межгитлени, орус килисаланыча, бийликлери жюрюсе,— Къазим да кысталлыкъ эди намаздан! Межгитчиле да этерик эдиле Къазимни харам, билимлери, ангылаулары жетишип, Къазим нени юсюнден айтханын толу ангыласала! Ол иш болмагъан эсе,— Къазим дин саудюгерчилеге Лев Толстойдан кем сюд этгени ючюн угъай, тау жамауатлада межгитни бийлиги, эгетлеу кючу жетишмегени ючюндю.

Динге ийнаныу бла зулмугъа, фитнес ишлеге кыйгъырмау бир жюрекке сыйына эселе, сора дин бошду! Адамла дин тутта эселе да, адет алайды деп туттадыла ансы, Аллахдан киши да къоркъмайды. Сора дин адамланы кыйлыкъларын тюзетирикди, аланы керти жолгъа саллыкъды деп сакълагъандан файда жокъду.

IX. Бызынгы эмина

1909-чу жыл жаз башында Къазим Шыккыда кесини медиресесин ачаргъа кѣлленеди. Темир ишге энди ол жаш адамланы юйретгенди, кесини тамата жашы Мухаммат да, уллу атасы Беккича, къарыулу жаш, аман темирчи болургъа ушаймайды. Жыл саны да келе желгенди, ныгъышлада насыихат этгенни кююп, медиресе ачса, шыккычы сабийлени окъутса игиди.

Кязим, медиресе деп, сёзден алай айтса да, кертисинде, дин окъуу бла бирге дуння окъууну да окъутургъа сюеди. Акъылын айтып, Чёпеллеу эфенди бла сёлешгенди. Чёпеллеу, аны тюзге санагъанны къой, къууанып, аны китапла бла жалчытыргъа, керек болса, кеси да дерс берирге айтады. Кязимни келлениую уллуду. Аны бла жарашмагъан эфендиле «Жюрюгенине къарасанг, ажъсакъ буту сау болгъан кибикди!» — деп, сёзюн да этедиле. Алай Кязим аланы тюртдюм сёзлерине эртте юйреннгенди. Къайгъырмайды. Чёпеллеуно болушлугъу бла Холам-Бызынгы жамауатын жыйып кентешеди. Шыкъыда, Кязим айтханча, «Билим къаласын» ишлер ючюн, бир элни жамауаты аз эди. Аллаи журтну салыр ючюн, адам кючю бла бирге улоу да керек эди — таш къобарыргъа, ташыргъа, къаларгъа.

Кязимге туура чамланган, ташада жаныгъан «керти» эфендилени къажалуукъларына да къарамай, Беккини эски гюрбежисини башы тюзде — алайда Кязимни картоф бахча-чыгъы болуучу эди — къурманлыкъ да этип, «Билим къаласыны» тамал ташын саладыла. Кязимни иги умутлары тол-лукъгъа ушай эдиле. Араб кыраллагъа биринчи жолоучулугъунда Кязим аллай школланы кёрген эсе да, алада дерс къалай баргъанына къарамагъан эди. Энди барып, халгъа да къараргъа керекди. Къуран да окъутуп, дуння окъууну да окъутурукъ эсе, ол кеси аллай окъуугъа хазыр болургъа керекди.

Мындан он жыл алгъа, ол биринчи жолоучулугъуна атлана туруп, аны тыяргъа юрешну бош эди. Энди тыя эдиле тыймула — юйдегиси, жашлары, къызлары, къарындашлары... Алай а, Кязим да эуюл эди бек, тутханын жибермеген эди. «Мен тюшюмде кёргенме жолуму, — деп, ууаз бере эди ол. — Тюшюмде кёргенме, не юрешсегиз да, баргъан да этерикме, ол манга кыйын тюссе да, сау-эсен къайтхан да этерикме... Ары дери уа, инша-Аллах, «Билим къаласы» да битер...»

Кязим, жолгъа хазырлана, жарыкъ эди. Ийнакъ талагъа да — гюрбежи башы тюзчюкге Кязим кеси алай атагъан эди — терк-терк келеди. Хуначыла къадалып ишлей эдиле. «Кязим хажи, бизге атап бир назму да этмейсе! — дей эдиле ала, аны келгенине къууанып. — Медиресенг битсе, бизни да окъутурса!» — «Айхай, окъутурма!» — дей эди Кязим.

Алай эте, жаз кетди. Хажирет айла жетерге уа, Бызынгы-гъа эмина кирип, Шыкъыда киши тыялмагъан Кязимни ол бек тынч тыйды.

Холамханланы Токай Кязимни юсюнден эсгерүүлеринде: 1909-чу жылда Бызынгыгъа уллу ауруу кирди. Ол ауруудан кели адамла ёлдюле, — деп жазады. Жол артмакъларын жыйып, жолгъа ниет этип жатхан Кязим, аны къуугъунуна уянган эди. Угъай, аны эмина деп, алыкъа киши билмей эди.

Шыкыгъа жаланда, Бызынгыда кѳужурла ауруп, кечеден тангнга кѳюйоп кетген адамны кѳуугъуну келген эди. Алай а Кязим, ёлген асыралып, дууасы тохтагъынчы, жолгъа чыгъалмай эди.

Жаназыгъа жыйылгъан жамауат Кязимни да, хаж кылыргъа аны бла бирге атланган, бирси холамлыланы да ашырыргъа боллукъ эдиле,—дууа тохтарын сакъламай. Алай, жамауат ёлгенни асырап, кѳабырладан кѳайтхынчы, экинчи ёлюкню хапары келеди. «Ол халерден бир кюннге 20-дан артыкъ адам еле эди,—деп жазады Холамханланы Токай,—Болсада, Кязим, халкъны жыйып, хар ёлюкню заманында тийишлисича асырата эди...»¹

Хаж кылыргъа ниет этгенле бары да тохтагъан эдиле. Аладан ёлгенлери да болгъанды.

Бызынгы эминаны хапары тюбуне, патчах махкемелеге жетгенлей, Холам Къара сууну жагъаларында андан да ажымлы иш болургъа башлагъан эди. Ол да — эмина кирген эллени барын кѳйдюрюрге аскер жиберилгениди. Анга не айып — эминаны хукмусу бары жерледе бир кибикиди. Ол кирди эсе, ол кирген жер бары дуниядан бѳлюнеди, барыукелиу тохтайды. Патчах оноучула уа, тау эллени жахилге, кирлиге санагъанлары себепли, аланы арсарсыз кѳйдюрюп кѳояргъа угъай демгендиле.

Болсада тау элле, эмина кибики, белгисиз аман аурууну аллында онгсуз болгъанлыкъгъа, аскерни аллына уа чыгъаллыкъ эдиле. Таргъа аскер кирип келгенин эшитгенлей, Шакъманланы Тарюк бий, Кязимни, Бѳзюланы Чѳепеллеу эфендини, Рахайланы Чокурну да кесине пѳгер этип, аны аллына чыкыгъанды. Аскер башчыгъа атдан тюшюп тюбегенди ол. Алай, Кязим бла Чѳепеллеуно алларына чапмай, сѳзню алагъа айтмагъа кѳойгъанды. Орус тилге тилманч излемеген Чѳепеллеу сабыр сѳлешгенди. «Эмина сормай келгенича, сормай кетер,—дегенди ол.—Аны оноуун Аллах этеди. Ёлгенибиз ёлюр, кѳалгъаныбыз да ажымлы болмаз. Жаны саулай, биз бир жанны да патчах отуна атарыкъ тѳюйюлбюз...» Аскер башчы тау жамауатланы келечилерини айтханларын этмезден, таргъа ёшюн ургъанда, Тарюк, секирип, атха мингенди. «Бизни ёлтюрмей, сиз былайдан ёрге ётмездиз,—дегенди ол, кѳамасын суууруп.—Келчилени кѳанларын тѳгюп ётерден болсагъыз а — хар ташны артында бирер жаш сакълайды. Алай сунмагъыз, жѳюйюсхан, эр кишилени эмина кѳырып, кѳалгъан кѳартланы бла кѳатынланы уа кесигиз кѳйдюрюп кѳайтырыкъ...» Сора ол: «Кѳпден-кѳп, аздан-аз»,—деп, кѳамасын да тутханлай, тар жолда атланы кѳнделен салып тохтагъанды.

¹ «Шуѳхлукъ», 1958 жыл, 2-чи китап, 22 бет.

Аскер башчы, ишни оюн болмагъанын ангылап, аскерни артха бургъанды. Кязим а артда Шакъманланы Тарюк бийни адамлыгъыны, кишилигини юсюнден «Бызынгы къабырлары» деген назмусунда былай жазгъанды:

А, Шакъманланы Тарюк, сыйлы бийим...
Бий эсенг да, кѳргенсе жашау кюйюп.
Байлыгъынгы, хурметинги аямадың,
Тау элинге къалкъа болуп жашадың.

Бызынгыгъа ёлет ауруу киргенде,
Кюйдюрюрге патчах аскер ийгенде,
Игилени жыйып барып тийреңде,—
Ёшюн салып, ёгдюрмединг сен ёрге.

Эмина Холам-Бызынгы эллеринде айдан артыкъ заманны къутургъан эди. «Къалгъан жарымын да бир Аллах, бир Аллахдан сора Чѳепеллеу эфенди сакълагъанды»,— деп, сау къалгъанла фатыуа келтириучю эдиле. Уллу къыйынлыкъны кюнлеринде батыр жюреги, хахимлиги болгъан Чѳепеллеу эфенди, жангыз бир ауругъандан артха турмай, билген амалын этип, эминадан сакъларгъа, сакълаялмагъаныны ёлюмюн тынчыракъ этерге кюреше эди. Чѳепеллеу эфендини ёлет ауруулагъа къажау вакциналадан хапары болмагъанды. Алай, халкъны багъуу амалын иги билип, аны эте эди: тазалыкъны къаты сакълай эди.

Бызынгы эмина, Кязимни жолдан тыйып къоймай, аны «Билим къаласын» да жартылай къойгъан эди. Аллай халабалыкъдан сора, эс, кюч да жыйып, холам жамауатлары «Билим къаласын» ишлерге сюелаллыкъ туююл эдиле.

Х. Шаркъ жоллары

Кязим Шаркъ къыраллагъа экинчи жолоучулугъуна жаланда бир жылдан — 1910-чу жылда — атланады. Энди аны мураты ачыкъ эди — билимин ёсдюрюрге, Шыкъыда таш китапханасына жангы китапла келтирирге, Шаркъ поэзияны жангы дерслерин алыргъа. Ол Шамгъа (Дамаск), Багдатха, Стамбулгъа, Мисирге (Каир) барады. Шамда Омейядланы айтхылы медиреселеринде, Каирде тауушлукъ аль-Азхар университетинде окъуйду. Орта жашаулу Кязимге Шаркъ дуннясы жангыдан ачыла эди — адам къолу болдургъан маданият эсгермеле — бурунну къурулушла, сыйлы жерле, караван сарайла, жайма базарла... Араб шахарланы сатыу-алыу хадагъалары, хаж къылыргъа къуюлгъан ач, жалангач мискинле... Бек байла, бек жарлыла, факъырчыла, дервишле, гъашикле... Кязим барына, эс буруп, тангсынын къарайды. Башха кюнледе ол, межгитлени китапханаларына кирип, бу-

рунгу тафсирлени, шаркълы шайырланы назмуларын, муслийман мифлени окъуйду, тинтеди. Базарлада китапла ала эди — араб, перс, тюрк тилледе жазылгъан таурухланы, файгъамбарланы, шыйыхланы, дин къазауатлада айтылгъан батырланы юслеринден дастанланы... Холам-Бызынгы тауладан узакъда халкъланы жашау тиричиликлерин билирге, ангыларгъа къасты аны араб элlege, къум тюзlege, сабанлагъа да элтеди. Узун къамиш таягъына таяна, ол, бир бош таякъ угъай, боракъ атлай, анга таяннганы сайын, къарыу, женгиллик алгъанча, кюн къыздыргъан къум жоллада Кязим алай жюрюй эди. Кечеледе, аулакъ отланы жагъаларында, араблы бедуинлени — малчыланы — юй, къош жашауларындан, ишлеринден, айтхан жырларындан, таурухларындан айтдырып тынгылайды. Аланы да — араблы бедуинлени — жарсыулары кѣп эди — шыжъычы, усхурчу къойчуладан да онгсузла, амалсызла... Кязим аллай мискин-мухажир жолоучулукъларында дуняны къыйынлыгъын кесине алыргъа, бар терслик ючюн да кеси азап чегерге келген файгъамбаргъа ушайды. «Муссаны къатлап, Тур таууна чыкъдым» деп башлагъан назмусу Кязимни дуния азабын кесине алыргъа хазырлыгъын, жандауурлугъун туура кѣргюзтеди.

Муссаны къатлап, Тур таууна чыкъдым,
Файгъамбардан изми излеп, талчыкъдым.
Тобукъланып, къол жайып, тилек этдим,
Изми жокъ, мухажир азабын чекдим.

Турдан къарадым, Иличи башындан
Элге къараучумча эртген чагъында.
Кѣрдюм: адамла палах тузагъында
Аллахны жууугъунда, узагъында.

Кязимни ангылауунда, Аллахха жууукъ жер — Шаркъды, «муслийман топуракъды». Алай анда да адамла «палах тузагъында» ынычхайдыла, инжиледиле. Къачан эсе да, Кязимча, дуняны жаралары этин кюйдюрген бир адам — поэт, акъылман, файгъамбар, — ким да болсун, — халкъны алай къыйналгъанына тѣзалмай, бу таугъа чыгып, Аллахдан игилик, себеп тилегенди. Таурухлада Муссаны тилеги къабыл болгъанды, халкъ жол тапханды. Кязимни тилеги жетерми? Тур таудан къарап кѣргени да, Бызынгыда Иличи башындан къарап кѣргени да анга бирча къыйынлыкъ бергени — ол къайда да адам къыйынлыгъын бирча кѣргени ючюндю. Муссаны къатлап, Тур таууна чыкъгъан Кязим, жаланда къыйынлыкъны уллуракъ заманына тюшген келечиди; Мусса тентиреген халкъны жаланда кѣкню чамланыуундан къутхарыргъа кюреше эсс, Кязим жерде керти терсликле бла кюрешеди.

Кёреме: кёпдю бахча, ашлыкъ сабан,
Жокъ кёуллагъа белни тюзетир заман,
Тохтагъаннга бай кётюреди табан,
Жарлыны сабии — ач, юсю — жалан.

Жер иеси — жут, тебинеди кёзге,
Амал жокъду жарлыгъа ишлемезге.
Мангылайгъа жазылгъанын кёрмезге,
Ишлей-ишлей, аман бла ёлмезге.

Кязимни Аллах бла ушакълары тереннге кетедиле. Энди ол ажымын, арсарлыгъын айтыудан дауун айтыугъа кёчеди. Таулу мухажир жер къайда да ариу болгъанын кёреди, анга сейирсинеди. Бары адам ючюн болгъанына кёууанады:

Да сора былай кыйынлы некди ол?
Кёзю — сокъур, кёлю — такъыр некди ол?
Туууп, жашап, былай факъыр некди ол?
Юйсюзледен, факъырладан толуду жол.

Кязимни «жел кюйдюрген кёуу терекге» ушатхан олду. Дуня кыйынлыгъыны бетинде поэт дин къарындашлыкъны юсюнден эрттеги оюмларына да къайтады. Алай энди дин къарындашлыкъ деген ангылам ниет бирликни, адамла шуёх-лугъуну, ёкюллюгюню магъанасын тутады. Жер юсюнде кыйын жашагъанланы къадарлары бирча болгъаны туурады. Муслийманла, христианла да бирча кётюредиле жашау кыйынлыгъын, артыкълыкъдан бирча кюедиле. Отха, суугъа табынганда да жокъ эди себеплик. Алай эсе уа, адам — адамды. Не жерде да, не динде да жашау кыйынлыгъын, зулму хорлугъун бирча кётюреди.

Кязимни Шаркъгъа бу жолгъу жолоучулугъунда жазылгъан къайсы назмусун алып къарагъанда да, жашаугъа суймеклик, аны кыйынлыгъын билмеклик, жарлы адамгъа къайгъырмакълыкъ кёрюнеди. Ол кесини инсан ниетлерин кёп тюрлю суратлау ызда ачыкълайды, урунган адамны кыйын жашауна жюреги аурумай, жаны кыйналмай бир сёз да айтмайды. Урунганлагъа жашау бермей, мугур, туумакъ этип, басынчакълап, «жер къарматхан» зулмучула Аллахдан къркъмайдыла, Жаратхан алагъа жаза берирге ашыкълмайды. Аны биле, урунган адамны кыйыны бла къуралгъан байлыкъланы, ырысхы-жашау онгланы ууучлап, халкълны баш эркинлигин сыйырып, кеслери жукъ этмей, ишлемей жашайдыла. Аллах, барын да кёрюп, тынчайып турады. Кязимни аллай жарсыулары, бу халны ангыламагъан кыйынлыгъы мында бютюнда тереннге кетедиле. Болсада Кязим Аллах бла «даулашларында» динден чыкълмайды, тюзюреги — жашау тенгсизликни, адамгъа жетген кыйынлыкълны, азапны юслеринден Аллахха кесини жюрек тынгысызлыгъын,

улуу жарсыуларын айтады. Кязимни ауазында, кыйын саггышларында кёлкълды эшитиле эсе, ол шартла Кязим, Аллахны жаулап, ахырда динден чыккыянын кёргюзтмейдиле. Аны Аллах бла «сёлешилеринде» кесини керти адамыа, ахыр-ауалда бир болушлукъ берирге боллукъ тейрисине базыныуну кёребиз. Кязимни Аллах бла «даулашы» — ниет сермешиле — дагыда аны кесин къарангы, сокъур адамгъа, кълугъа санамагъанын кёргюзтеди. Аллахны «уллулугъун», хар зат да «кълундан келлигин» билмесе, анга ийнанмаса, ол улуу тэзюмсюзлюкюн, терен сырын анга айтырыкъ туйюл эди. Ол, Аллахха дау эте, Аллах бла кълалады, Аллахны «тынгылауун», терсликге «тэзюп турууун» ангыларгъа аны кючю жокъду.

Билебиз сени барлыгъынгы,
Кёребиз кючюню, жарыгъынгы.
Аны ючюн айтабыз тарыгъыуубузну,
Кетмеген, азаймагъан жарсыуубузну.

Алай бла Кязимни динге ийнануу, философиясы кёбюсюнде деизмге келишеди. Белгилисича, деистле Аллах барды деп ийнанадыла. Алай, аланы окъууларына кёре, Аллах жашауда бир затха да къатышмайды. Хар тюрлениу табийгъатны кесини халына кёре болады. Адамланы арасында жаулукъ, татыусулукъ, аланы тутхан динлерине кёре угъай, жашау кълалайларына, кълайсы классдан болгъанларына кёре чыгъады. Кязим, жашау тиричиликни диалектикасын, дуня окъууларын окъумагъан эсе да, кесини демократия сезимлерини кючюнден, жашау философиясыны теренлигинден кеп кере материалист къларамлагъа жетишеди. Дуняны бирлигин, жашау ыз кълайда да бирге ушагъанын, адам кълайда да кыйын жашагъанын терен ангылагъанды.

Кязим Шаркъл жолоучулугъунда тюзлюк хукмусу болгъан, адамла зулмусуз жашагъан жерлени кёрюрге термилген эсе да, бу дуняда аллай жер жокъ эди. Тюзю, ачы дуня тенгинде тюзлюк хукмусун излемеклик — жаннет излеген кибик эди. Кязимни аны тапмагъан ачыуу, тюрнюлююу кълыйнайды:

Жоулгъан жугъутур къланы
Думп болур, жутулур жерге.
Мени кълыйгъымы жер жутмаз,
Жел алып да кетмез тюзге.

Стамбулда дуня кълыйгъысын алай чекген поэт, Меккада араблы да таулугъа ушагъанын, хар кълайда да насыпсызла бирча болгъанларын кёреди. Мекка да туйюлдю жаннет! Анда да айтылгъан сёл бла керти жашау бир бири тутмайдыла. Адам баласын кесине бойсундурургъа сёлген дин-ис-

лам да адам баласын палахладан, зулмуладан кѳоруулар ючюн бир зат да этмейди! Ол угъай эсенг, байгъа — байлыкъ, жарлыгъа — кыйынлыкъ тежейди.

Бу дуняда кѳууанч азды, ачыу кѳп,
Кѳууанчха жолну кѳралмадым излеп.
Бушуу жюрегими элекча этди,
Кязим кѳайгъыла бла кеп кюрешди.

Араблыны кѳзлери да таулуну
Кѳзлерича, бушуудан топ-толуду.
Хар жерде бушуу кѳплюгюн кѳреме,
Хар факъыргъа саламымы береме.

Кязимни факъыргъа саламы — аны кѳайгъысын билмек-лигиди, факъыраны кѳорууларгъа, дауун айтыргъа хазыр-лыгъыды. Кязим бу дуняда кѳууанч аз, бушуу кѳп болгъа-нына тюшонгенди. Алай эсе уа, аны кеси юю, ырысхысы тамам болгъанлыкъгъа, дуняны жаралары аны кюйдюрген-лерин кѳоярыкъ туююдюле. Орамгъа ачыкъ чыгъаргъан факъыра — не, ол тойгъанлай, кыйынлыкъын унутурукъду, тынч жукъларыкъды. Кязимге уа жан тынчыкъ жокъду. Ке-ме бла тенгизледен ётюп, Тюркню, Арабны халкъларын да кѳрюп, хар кѳайда да «жарлы жарлыча жашагъанын, кѳа-рыулу кѳарыусузну этин ашагъанын» кѳрген Кязим «ачы сѳзню кѳп айта», «кѳайгъыла бла кюреше» жашарыкъды.

Бу жерни азаплары, бугъоу болуп,
Байландыла сакъатлы санларыма.
Аллахдан тилек этип жайсам кѳкге,
Къан тамды Къуран тутхан кѳолларыма.

Инсан жюрекли халал адамны дуняны ачыкъ жаралары кѳалай кюйдюрге боллукъларын андан уллу закийлик бла айтыргъа, баям, амал жокъду.

Къартлыкъны биринчи кѳуугъунларына да Кязим шаркъ жолларында тубегенди.

Жашлыкъ, сен садакъ окъ эдинг,
Мен сени жибердим атып.
Кѳайсы сырт артына аудунг,
Не кѳаягъа тийдинг, барып?

Жашлыкъ, бек ушаенг жазгъы
Жумарукъну боюнуна сен.
Не уа ол кесим ёлтюрген
Кийик болурму эдинг сен?

Багдадда, жашауну 51-чи жылында, Кязим жашлыкъын садакъ окъ бла тенгешдиреди. Аллай метафора жашлыкъны жютюлюгюн, жулдуз учханлай, терклигин, субай ариулугъун

жыйышдырады. Садакъ окъ, жумарукъ боюну, къачан эсе да ол кеси атхан кийик — аллай сыфатла жашлыкъны насыплы кезиюн, татлылыкъын, жарыкълыгъын эсге тюшюредиле, аны, «сырт артына аууп», жокъ болгъан садакъ окълай жетгени уллу мудахлыкъны туудурадыла.

XI. Биринчи осуят

Кязимни бу жолоучулугъунда жазгъан чыгъармалары малкъар адабиятны, андан да озуп — малкъар миллетни насыбы эди. Ала да, Кязимни кёп закий чыгъармаларыча, къыйын жылланы букъуларында кёмюлюп къалсала, биз жазма адабиятыбызны сартындан дуня бетине не бла чыгъаргъа боллукъ эдик? Алай ала сакълангандыла; сакъланып, Кязимни дуня поэзияны, философияны да бийиклигине чыгъаргъандыла. Ол да Аллахны бир огъурлу буйругъу эди — ала, Кязимни жол дефтеринде сакъланып, Шыкыгъа жетгенлери.

Алай а Кязимни бу экинчи жолоучулугъунда аны жол дефтери ажашхандан да ажымлы иш болургъа боллукъ эди — Кязим кеси къайтмай къалыргъа. Хаж къылыу жолунда аллай ажымлыкъла терк-терк бола эдиле.

Кязим, «Билим къаласына» хазырланыр ючюн, окъуу-билим излеп, китапла да мажарайым дей чыкыгъан эсе да, аны бла бирге тау элледен жолгъа атланганла хаж къылыргъа бара эдиле. Асламысында ала жаш адамла болмагъандыла, жолда да, аланы тенгизден ётдюргенде, кюн къыздыргъан къум жоллада тюеле бла элтген адамла да, алагъа тынчлыкъ излеп, жан саулыкъларын сакъларгъа угъай, болгъанчыкъларын юзерге кюрешгендиле. Аллай узакъ, тюсю, азаплы да жолоучулукъда хаж къылыргъа келген муслийманла ач, суусап да болгъандыла; аланы кюн, жел да кюйдюргенди. Аллай болумлада Мекка-Медина жолун, Кязим кибик сакъат адамла угъай эсенг, кийик кибик, хайт деген саулукълу адамла окъуна кётюралмагъандыла. Кязим ичлеринде болгъан таулу хажиретчиле алтаулан эдиле да — аладан да тёртюсю жолда ауушхандыла. Ол бушуулу шарт «Кязимни Арабстанда Асанланы Локъман хажиге этген осуятында» айтылады.

Назмуну ауазына, магъанасына кёрс, Кязим да къыйын жолоучулукъну бир чагъында кечеден тангига «кюйюп, бишип» чыкыгъанды. Туугъан ташларындан узакъда, сыйлы жолоучулукъда аны тёрт негерине келген ёлюм келечиси аны эшигин да къакыгъаннга ушай эди. Дуня къыйынлыкъы не болгъанын энди иги билген Кязимге бушуулукъ — ёлюм кеси туююл эди — ёлмезлик жокъду. Узакъда, «ташы кёп,

ашлыгы аз» жерде, аны уллу юйюрю кьала эди. Халкьны жашауу тынч, иги болса, алда бир тюрлю иги умутла кёрсе, сабийле халкь бла бирге кьаладыла, ачдан ёлмезле деп, таукел этер эди. Алай, не медет, ол эди Қязимни ёлюмден эсе беқ апчытхан — халкь тынчлыкьсыз эди; аны бир тюрлю эркинлиги, онгу, амалы жокь эди. Энди бу кьыйын жолоучулукьда ачылган жашау кертилик аны бютюнда мугур этгенди: тауда таулула угьай, кьайда да «жарлыла — жарлыча жашайдыла», «кьарыулу кьарыусузну этин ашайды». Қязим ол кертиликге тынгьсызлыкьгы бла кете эди, бир тюрлю таукел умуту болмай кете эди. Халкьны керти ёкюлюне уа, ол сезим ёлюмден эсе, кьайда да уллу кьыйынлыкьды. Сау кьалганлагьа кесини ахыр сёзюн — аманатын — айтыргьа заман жетгени хакь эди.

«Қязимни Арабстанда Асанланы Локьман хажиге этген осуятына» ол болумла кеслерини сёнгмез мухурларын салгьандыла. Анда Қязимни инсан тынгьсызлыкьгы, халкьны кьадарына кьайгырыуу, аны бла бирге, «дунияны азабын бирча кёрюрге» жетишгени толусунлай ачыкьланадыла. Назмуну суратлау магьанасын алып айтханда уа, ол Қязимни суратлау-адабият аманатын да, жарлы халкьына тынгьсызлыкьгын да, келир заманнга, адамлыкьгьа кьарамларын да бирикдиреди. Қязим халкьны бюгюнюн, тамбласын да кёрген, аны кьайгысы, жарсыуун этген акьылман болургьа жетишеди. Аны бла бирге, кёлю толгьаны, жеринден, юйдегисинден тансыгьын алалмай, киши жеринде кёзю артына кьарай кетгенине жарсыгьаны кёрюнеди.

«Жарлы Қязим ёлдю,— дерсе,— узакьда»,
Мени жарлы юйдегими кьучакьлап.
Сафарыбыз кьыйын болду, нетейик,
Бу дуниядан ийман бла кетейик.

Былай, жүрек ачий жазылган тизгинле, кьабыр ташха жазылган кирик, кьысхадыла, хар тизгин жеси аллына суратлау магьананы тутады. «Жарлы Қязим ёлдю,— дерсе,— узакьда» — ёлюмню бушуулугьу ол узакьда болгьанындады. Адам, кьуугьун клечиси, аны кёлю толмай айталмазча, алай кьуралады. «Мени жарлы юйдегими кьучакьлап» — Қязим «барып», «арбазда тохтап» айтырса демейди, «кьучакьлап» айтырса дейди. Жолгьа тиширууну баш неси бла бирге чыкьган адам аны тиширууну аллында, аны адамыны кьадарына да жууаплы болады — тау адет, эллилик алайды. Аны себепли, Локьман хажи элине сау-эсен жетсе да, Қязимни юйдегисине аны ауушханьын айтхан тынч боллукь туююлдю. Қязим «кьызыу тийген» аман аурууну туманында аны туура кёреді. «Кьучакьлап» — ма кьаллай сёзге салады аманатын. Анда Қязимни кесини тансыкьлыкьгы да,

ахыр кёз жашлары да кёрюнедиле. Локъман хажи, Кязимни жарлы юйдегисин къучакълап, сёз айталмай сюелгенде, аны кёз жашлары сакъалын жуууп барадыла. Кязим аны да кёредди. Бир строфада эки къайтарылгъан «жарлы» — бушуулукъну суратына ажымлыкъны къара бояуларын салады. Жарлыды туугъан жеринден узакъда ёлген эр киши; жарлыды баш иесин кеси асырар онгу болмай къалгъан тиширыу.

Кязим андан ары ёлюмге битеулю магъана береди. Хажирет — шёндюгю муслийманлагъа борч болуп къалгъан ишди. Аны сафары къаллай бир сыйлы эсе, аллай бир да къыйынды. Алай а Кязим «сафарыбыз» дегенде, аны жаланда «жолубуз» деп айтмайды, Кязим жаннет жолун — къадар жолуна кётюредди. Жол къыйынлыгъында туююдю иш, жол — жолду, адамла, къыйналсала да, аны арытадыла. Алай ала къыйын къадарларын арыталмайдыла. «Нетейик?» деген соруу этим Кязимни адыргысын кёргюзтеди, аны биргесине кетген ёкюнюю. Не этейик, муратларыбыз толмай эселе, бу дуняда жарлыгъа кюн жокъ эсе... Тюнгулюу да, ёкюнюу да сёзде алай биригедиле.

Кязим назмучулукъда осуят (кюй) жанрны бары илишанларын сакълайды: аманатын ичги сёз къадарында айтады. Алай а ичги сёз кесини турмуш акъылманлыгъы, сезимлиги бла адамлыкъны фикери болургъа жетишеди:

Жерибизге эсен жетип болалсанг,
От жагъангда сыгын отха къарасанг,
Локъман хажи, кёп шукурла этерсе,
Жаннет юю — туугъан жерибиз дерсе.

Хапар бла сен Бызынгыгъа барырса,
Кече мени жарлы ююмде къалырса.
Шыкыда юч кюн дууа алдырырса,
Ташларындан тансыгъымы алырса.

Кязимни бек уллу суймеклиги, табыныуу, адамлыкъ даражасы да аны туугъан жериди, ата ташыды. Ахыргъа къалгъанда, бар игиликледен тюнгулюу, бир тюрлю онг, кьутулуу кёрюнмегенде, адам туугъан жери бла кёл басаргъа боллукъду. Туугъан ташын, тауун кёре жашагъаны, ёлсе, аталаны сыйлы топуракъларына кёмюллюгюн билгени — адамны таукел этеди, бар къыйынлыкъланы хорларгъа болушады.

Келир заманлада Кязимни бу назмусу, аны осуятчы, кёп тюрлю адабият, эстетика тинтиулени, сагъышланы, ниет жыйышдырыуланы туудурлугъуна сёз жокъду. Аны юсюнден бу кысха, биринчи тинтиу иште биз айтыргъа боллукъ — Кязимни билгичлиги, ёз къадарыны къалай боллугъун кёргени жюрекни сескендиреди:

Ёлюгом киши жеринде кьаллыгъын
Билеме. Ол таууш эрттеден келед.
Жокъ бу дуняда берлигим, аллыгъым,
Сен, хажи, жарсыуларыма сууал эт.

Ала басдыла жюрегими, эзе,
Кёп болдула, Шыкыны ташларыча.
Мында да жатарма, жарсыудан безе,
Палах кёп, жараларым ашланырча.

Ёлюм адам кёрюрге боллукъ бушууланы барындан кюй-
сюз эсе, ёлюго киши жеринде кьалмакылыкъ — ёлюм
бушууун да унутдурады. Ёлюго киши жеринде кьаллыгъы-
ны юсюнден эрттеден келген таууш Кязимни дуния жарала-
рындан кем кюйдюрмегенди. Башха адам «сыйлы топуракъ-
да» асыраллыгъына кьууаннган окьуна этер эди, Кязимни
жан тамырлары туугъан жерине битип болгъанда, ол бушуу
анга адам чыдамаз кыйынлыкъ сынатханды. Кязимни уллу-
лугъу да андады: тангнга «кюйюп, бишип», «амалсыз» болуп
чыккыгъанда, бирси нёгерлерине келген ёлюм манга да жет-
ди деп, эрттеден келген тауушну кертилигине сейир эте, ахыр
сёзюн, осуятын оюмлагъанда, жер юсюнде «берлиги, аллы-
гъы» болмагъанын сезиу аны жапсарады. Энди ёлюмюн, ки-
ши жеринде кьаллыгъын да унутдургъан — дуния жарсыула-
рыдыла. «Атасыны жашына осуяты» да эсибизге тюшеди. Ол
назмуну да Кязимге келиучю бу ачы тауушму этдирген болур
эди? Ол назму бла бу осуятны арасында төрт жыл озгъанды.
Аны да жашына осуят этген кыйынлы атаны сыфатында Кя-
зим кесини кьадарынмы кёргенди? Кесини осуятымы эди ол
да? «Балам! Зулмулукъну кёре // Кетеме, кьабыргъа, жерге!»
Мында уа:

...жатарма, жарсыудан безе,
Палах кёп, жараларым ашланырча.

Ол назмуда белгисиз таулу атаны кьабыргъа, жерге зул-
мулукъну кёре кетгени бек уллу ажымы, бушууу эди; Кязим-
ни бушууу да олду — киши жеринде, кёрде жаралары ашла-
на жатарыкъды. Ёлмезлик жокъду, жер а кьайда да жерди;
терен кьарагъанда, Кязим аны ючюн кюймейди — узакъ кьа-
бырында, «Шыкыны ташларыча», ауур кьайгылары бла
жатарыкъды. Ала тынчайтырыкъ туююдюле. Осуят этген
ата бла Кязимни бирлиги — ала экиси да азатлыкъ келирине
ийнаннганларынданды.

Балам! Дуняда артыкылыкъ
Болмагъан кюнлеге жетсенг,
Ол заманда кьабырыма
Келип: «Тынч жат!» — деп кычыр сен.

Азат дунягъа, кеси жетмеген эсе да, жашы жетеригине ийнана кетген атаны жүрек кыйынлыгы улуу болмагъан эсе, кем болмагъанды; андан бери зулму бютюн кюйсюз болгъанды, адамла арасында жаулукъ ёсгенди; Қязимни, саулагъа угъай, ёлгенлеге окъуна айтырыгы кёл басарча туююлдю.

Биз кёп да насыплыбыз тауда дерсе,
Къум тюзде кюйгенлени эсгерирсе.
Юйсюз, жерсиз тентеклеге кюерсе,
Анда жарлы халкъынга эс берирсе.

Азатлыкъ жокъ бир жерде. Аны жолу
Кесилгенди. Энди биз билдик толу.
Тюзлюк сатылгъанды, Локъман, хар кыйда,
Табыныудан, тилекден жокъду файда.

Кюн чыгъады анда да, батады де,
Бай тахтада, жибекде жатады де,
Жарлы эсе, аны тангы — танг туююл,
Жилий, улуй, аман бла атады де.

Ишлегенни кёлю жарыкъ деген Қязим
Ишлегенни кыйынлыгын кёрдю де.
Къызгъан юзmez толтургъанда кёзлерин,
Къарыусузгъа тилек эте ёлдю де.

Қязим Локъман хажини узакъ жолуна, кёлсюзлюк, умутсузлукъ жоралап угъай, бек улуу миллет борч салып ашырады. Аны «халкъы бла къаллыгына» къууанады. Улан, инсан, ёкюл сезимни уллулугъуна сейир этебиз: къарыусузну Аллах да унутханды, кесин адамгъа санагъан «халкъгъа себеп излерге» керекди.

Жюрегинде Аллахны сыйлы аты бла жашагъан, кёп жылланы аны тюзлюгуне, кертилигине ийнанган, билим, акъыл излеп, Шаркъ жолларын къыдыргъан хажини, «керти» дунягъа атлана: «Табыныудан, тилекден жокъду файда»,— дегени, аны бар умутлары эртте кёмюлюп, Аллахха улуу ёнгелеуюнден сора жукъ эшитилмегени — Қязим бек улуу жүрек кыйынлыкъ, арсарлыкъ бла жашагъанын кёргюзтеди.

Қязимни ахыр сёзю, ахыр аманаты, халкъгъа сакъ болургъа чакъырады. Халкъны азлыгын, «адам саны жетишмегенин» эртте айтхан поэт, улуу кюрешледе, къазауатлада ол кесин сакълаялмай, эсе да, тилин, миллет тёрелерин, бирлигин жойдуруп, жокъгъа тенг болуп къалыр деп къоркъгъанды. Аз халкъгъа кёп аурууланы, палахланы, зулмуланы кётюрген тынч туююлдю. Қязим сезгенден, кёргенден, орус патчах да, гитче халкъланы ёсдююрден угъай, тюп этерге, ёчюлтюрге кюрешеди. Аллаи болумлада халкъгъа сакъ болургъа чакъырыуну Қязимге улуу магъанасы барды. Халкъ-

ны жашы, керти адамы болууну биринчи шарты — халккыны сакълауду, кьоруулауду.

Мен жатарма киши жеринде узакъ,
Къабырымы сакъ жауунла жууарла.
Саула, сиз халккыбызгъа болугъуз сакъ,
Азатлыккыны ёкюллерни тууарла.

Аллай осуяты-ийнаныуу бла Кязим, «кызыуу тийген ауруудан» кьутулуп, туугъан ташына сау-эсен кьайтханды.

* * *

Кязимни шаркъ дерслерини бек уллу магъаналары — ол кьайда да иш ахлусу адамланы кьадарлары бирча болгъанларын билип, терен ангылап кьайтханды. Урунганлагъа онг, жол кёрюнмейди; кьыйынлыккы бла зулму битеу дунягъа «къан ырхыла» болуп жайылгъандыла. Алай а хар кьайда да тюзлюк сатылгъанын, табынудан, тилекден файда кьалмагъанын кёргени — аны борбайларын ахыр кьырккып, тюнгюлтюп кьоймагъанды. Ол угъай эсенг, тюзлюк ючюн, иги жашау ючюн кюреширге бютюн таукел болуп кьайтханды. Дуняда кьыйынлыккыны, зулмуну бирча болгъаны анга иги умутла окъуна туудурады: жашау алай кьарангы, терс жаланда тау жамауатлада болуп, бирси, уллу дуняда уа хар зат да иги, хар зат да тамам болса эди, тау тыгъырыккылары адам да, патчах да, Аллах да унутханды деп, тюнгюлген окъуна этер эди. Угъай, алай туююлдю, зулму бар жерледе бир кибик кьутургъанды, бар жерледе кьара халккыла бирча туююледиле. Алай эсе уа, азатлыккы кюреши кьайда башланса да, аны жарыггы бар халккылагъа бирча жетмей кьалыр амалы жоккыду.

ХII. «Аллах, кьайтар сен тауларыма!»

Хаж кылыргъа Кязимни биргесине баргъан Ботталаны Ийналукуккы былай эсгеричюу эди:

«...Кязим хажы ай кемине жатхан эди. Мен аны бир араб элде, кеси кибик, хажы кишини юйюне салып, кьолумдан келгенича, бакъгъанма. Араблы юйюр да, бизден бир затларын да кыызгъанмай, акъ бла, эт бла да кьарап, алай жарыгъан эди. Насыпха, жай чилле чыгып, кызыулуккы бир кесек эс тапдыра башлагъан эди да, Кязим да, туруп, эшикге чыгъа, кеси аллына абидез алып, намазгъа тура башлагъан эди. «Атланайыккы, жаныбыз саулай, юйюбюзге жетерге кюрешейик, сени да кьыйнап турама, Ийналукуккы»,— деп, Кязим

кюн сайын да жолгъа термилип къарай эди. Алай хажы, игиге айланса да, алыкъа къарыусуз эди да, базынып, терк чыгъалмай эдик.

Алай эте, кюз арты болду. Биз, огъурлу араб къонакъбайыбыз бла саламлашып, жолгъа чыкъдыкъ... Қязим иги умутладан толу эди. «Не айтаса, Ийналукъ, энди биз Шыкыда «Билим къаласын» ишлеялырбызмы?» — дей эди. «Инша-Аллах, ишлербиз, ишлербиз, нек ишлемейбиз!» — дей эдим мен. Аны жюгю ауур эди — китаплары. Ёзге неси болдукъ эди. Арт асыраучугъун бере да, ала, иги кесек житап жыйгъан эди, зауаллы! «Таш китапханамы тапкалары къуру турмазла энди», — деп къууана эди. Китап жюгюн, эки артмакъ этип, инбашларына салып, алай чыкъгъан эди Мисирден. Бирде, жюгюбюзню салып келирча, жол улоула да тюше эдиле. Алай, асламысында, Қязимни китапларын манга кётюрюрге тюше эди...

Къалай-алай болса да, Холам Қъара суууна жетип, кёкюреклерибизни аны жагъа ташларына салдыкъ. «Аллах, санга шукур! — деп къайтара эди Қязим. — Аллах, санга шукур, насып, ырысхы излейбиз да, быллай суудан ичерге амалыбыз болуп тургъанлай», — деп, — тобагъа къайта эди. Мен аны ызындан жетип да баралмай эдим...»¹

Алай бошалгъан эди Қязимни кыйын сафары.

Арып, ахтынып къайтхан эди ол жолоучулукъдан.

Терк-терк чыгъа эди ол гюрбежи арты талагъа. Анда ёлген атасы Беккини сын ташыны аллында уюгъанча, «Билим къаланы» мурдоруна салынган ташны аллында кёп сюелиучю эди. Қязим хажы, алай термилген Ата журтуна, элине, юйюне келгенин унутуп къойгъанча, ёлген умутларына дууа эте тургъанча, алай кёрюнюучю эди.

Қязимни бек мудах кышы эди ол. Кырдыксыз эди таласы. Жетимсиз эди дууасы. Қъагъытха къара тарталмай эди.

1911-чи жылны жаз башы эртте келип, танг жарый, эллиле мал кыстап чыкъсала, Қязимни «Ийнакъ талада» кёрюучю эдиле. Гюрбежи аллында, не анда темир тие угъай, аны башында «Ийнакъ талада», «Билим къаланы» тамал ташына таянып, не аны тегерегине айлана туруп эди!

— Аллахдан, адамдан да айынды, хажиге ол юйню ишлемесек! — деген эдиле эллиле, жыйылып.

Алай, не медет, таш кётюрлюк. хуна къаларыкъ адам къалмагъан эди.

¹ Къабарты-Малкъар илму-излем институтну архиви. Қязимни фонду. Шахмырзаланы Саид 1968-чи жылда Бызынгыда жазып алгъанды

— Къююгуз, энди сиз манга «Билим къала» ишлеялмайсыз. Мени умутларым ёлгендиле,— дей эди Қязим.

Жашау аны кёлюн кётюрюрча туююл эди. Холам-Бызынғы ауузу 1909-чу жылдагы эминадан тюзелалмагъан эди. Қязим къайры къараса да — жарлылыкъ, къарангылыкъ... Тирилмеклик этген аз. Иги кесек заманны ол, гюрбежисине да келмей, къайгысын китапла бла унутургъа кюрешеди. Бирде ныгышха чыгып олтурса да, аны мудахлыгы бир-силеге да ётюп, ушакъ къуралмайды. Ишни башы хажини саулугъунда сунуп, эллилери анга хапар сорургъа, жангы назмуларын айтдырыгъа да базынмайдыла. Алай ишни башы Қязимни саулугъунда туююл эди. Жашау дингили, тешден тенгерегенлей, алай терк болгъанды — бир адам, хыйсап этип, былайды деп айталмайды. Кеслери кючден баш кечиндирген жарлыла не бла болушурукъ эдиле хажиге? Огъесе «Билим къаласын» да ишлеп, сабийлерин да окъутур онларымы бар эди?

Аны биле, Қязим мудах эди. Бирде Чёпеллеу эфенди Холам ёзенинден чыгып келсе, Қязимни таш китапханасында алаы ушакълары узакъгъа созулады. Не айта эдиле Холам Қъара Сууну эки акъылманы? Қъайсы жоллада ажаша эдиле?

Эки акъылман не деселе да, таулу жашауда, иги умутла этдирирча, бир танг жарыгы кёрюнмейди. Қязимни назмулары аны жүрек тамырындан юзюлюп чыкыгъаннга ушай эдиле:

Жокъду жерде бизден жазыкъ,
Тиймейд бизге насып жарыкъ.
Сыртыбызгъа тиед къазыкъ,
Жокъмуд бизде къан аллыкъ?

Алгъын бош эди, энди оюлгъанды халкъны жашауу, тукъумла арасына энди киргенди айрылыкъ. Эмина бютюнда туура этген эди аны—бийле бла жарлыла арасында айрылыкъны: эмина жарлыланы ырхы талагъанча этип, бир бийни эшигинден кирмегенди. Сау болсун Тарюк, алай ол да жангыз эди бийле арасында. Ол Холам-Бызынғы эллени кюйдюрюрге келген аскерни тыйгъан эсе да, палах «тау тарлада жолну тынч табад», насып, алгъынча, ажашханлай турады; къыйынлыкъ «жауун болуп да жауады», «къар болуп», юй башларын жабады... Қязимни сёзю «бёрю улууду», алай, не амал, «Бёрюден толу жерде ачы сёзсюз» чыдаргъа онг жокъду.

Қязимни къарамында, унукъдуруучула жаланда къара халкъны кючю бла ырысхы жыйгъанла туююлдюле. Зулму бек алгъа акъылны унукъдурады. Бийликге, мюлкге талашханла халкъны жарыкъланыргъа, дуниядан хапар алыргъа

къоймайдыла. Окъуу, билим легенде уа, биһле окъуйдула, тап, Петербург деген жерлеге окъуна жетедиле. Жашау кертиликни ол жаны Кязимге ачулу сагъышла туудурады. Аны бу кезиуде жазылгъан кѣп чыгъармаларын, оюм этип, терен сюзгенде, Кязим окъуусузлукъну тенгсизлик бла тенг этгени кѣрюнеди. Тау жамауатлада тюбеген кѣп бушуулу ишле — халкъ окъуй, жаза билмегенден боладыла. Ачыкъ жазылмагъан, кѣзге тутмагъан жерледе окъуна Кязим окъуусузлукъ аны халкъын къалай апчытханын, аны фахмусуна, хунерине ол къалай тыйгъычла салгъанын кѣргюзтеди. Алай эсе уа, ынкыылап, жаланда тенглик жашауну тохташдырып къоймай, окъуугъа, билимге да жол ачарыкъды. Кязимни актылына кѣре, жаланда окъуу, жазыу кючю болгъан халкъ ълюмсюздю.

ХIII. Къыйынлыкъны философиясы

Алай бла, Кязим адамны кѣзюн ачарыкъ, къырал, миллет магъанасы болгъан затланы юслеринден сагъыш этеди. Холлам-Бызынгы жамауатларына, Чегем эллерине да алгъыннгы жашау къайтырыкъ туююдю. Къагъыты, жазмасы болмагъан халкъ дуня бла байламлыкъны жюрюталмайды, кесин да къоруулаялмайды. Къарангы адам бютюнда. Къарангылыкъгъа жарсыуунда, Кязим уллу адамлыкъ магъанасы болгъан ниетлени айтыргъа жетишеди:

Юй ишлейди, салып тамал,
Ашы, суу барды тамам,
Намаз къылад, айтад салам,
Пасыпдыды жахил адам

Десек, анга сылтау таба,
Тилибизни артдап къаба,
Излемесек башха амал,
Небиз башхад бизни малдап?!

Керти жашауну, реализмни тазалау, уятыу жели алай урады. Жахиллик, Кязимни ангылаууна кѣре, зулму таякъны бирси жаныды. Къарангылыкъ къара халкъны зулмудан кем ачитмайды. Къарангылыкъ, баш кѣтюрмеулукъ — унугъуулукъну туудурадыла, онглогъа жетишиуню ачы гыржынын ашатадыла. Адамны чорбат чыпчыкъгъа сукъландырып кюннге жетдиредиле:

Арбазыма къонган чорбат чыпчыгъы,
Сагга къарап турама, юйден чыгъып.
Ач болсанг да, унугъуулукъ кѣрмейсе,
Дуняда къул, биһ дегенин билмейсе.

Дуняны бузулгъаны андады — къул, бий айырылгъанында. Бирле бийдиле, не суйселе да этедиле; бирле — къулдула, жарлыдыла, аланы къымылдар онглары да жокъду. Жашауну тирменин бургъан ол эсе да, жарлы кеси этегинден къоркъа жашайды. Бийле уа, жашаугъа къошхан юлюшлери аз эсе да, ат ойнатадыла, таякъ кетюредиле. Қязимни махтанчакъ бий улуна чамланыуу — аны аллай тенгсизликге налат бергенди:

Бийикден къарайса сен,
Ненге махтанаса сен?
Қиши къыйыны ашап,
Келесиз дайым жашап.

Тенг бол деп тилемейме,
Жалынсанг да, тенг болалмам.
Мен бир сёзюмю берип,
Сау тукъумунгу алмам.

Аны себепли Қязим халкъгъа, бир бийден эсе, бир балта игиди деп, арсарсыз айтады.

Қязим усталыкъны, тирилмеклик этиуню бийикге салады, адам сукъланыргъа боллукъ, адамгъа бийик даража да берген аладыла — усталыкъ бла иш; бийни сау тукъумундан эсе, жырчыны бир сёзю къыйматлыды. Тюз да аныча, жарлы халкъгъа, бир бийден эсе, бир балта игиди.

Айбат усталыгъыны ёсююнде да табийгъат бла адамны бирлиги, байламлыгъы, ушашлыкълары да суратлау амалларына терен киредиле. Баш эркинлиги болмагъан жарлы бла чорбат чыпчыкъ бирчадыла. Бий бла балта окъуна тенг туйюлдюле — балта сыйлыракъды. Символика, параллелизм, жаз тил, кенг айтылгъан метафорала кёбюрек тюбеп башлайдыла. Хапарын узакъдан башламай, хар ишни шарт болумун, кертисин айтыучу Қязим, сёзюню такъыр, фикирни кенг, терен этерге жетишеди.

Қязим «Ачдан аралгъан тул кёзле», «тюзлюк сёзлери» бла токъ болмазлыкъларын уллу мудахлыкъ бла ангылайды. Халкъгъа, «тюзлюк сёзлери» угъай, сауут-саба керекди:

Жокъду бизде сауут-саба,
Узалырча бийле таба!
Дауубузну чорт салыргъа,
Душманладан къан алыргъа!

Қязимни ниет жашауунда, чыгъармачылыгъында уллу бурулуш! Халаллыкъ, жандауурлукъ ниетле кюреш сезими бла байыгъадыла. Зулмучуланы Аллахны аты бла, игиликни муратлары бла уялтыргъа, зулму ишлеринден артха тургъузургъа амал жокъду. Ол формалы ниет атламла кеслерини

ызларындан инсан жютюлюкню, жууаплылыкъны да келтиредиле. Халкъгъа азатлыкъ излеген — аны ууаз бла, тилек бла, чакътырыу назмула бла алаллыкъ туююдю. Аллай насып ючюн кюреширге, керек болса, жашауун да кърман этерге керекди. Халкъны барыр жолун, акъылман жомакъла бла угъай, атылгъан ушкочла бла тюзетирге боллукъду:

Акъылман жомакъ бир байны
Уялтмаз, харамдан тыймаз,
Жугъутур къулагъына жел
Къакъгъандан башхасы болмаз.

Не тилесек да, оюлмаз
Жашауну зулму тереги.
Акъылман жомакъ — кёл басар,
Атылгъан ушкоч — кереги!

Кязимни тѳзюм жиби алай юзюледи. Ол бир жагъадан бирси жагъагъа секиргенден башха туююдю. Ёмюрюнде: «Ийман олду — тазалыгъы жанынгы», — деп келген, тау бийлени игиликге, тюзлюкге чакътыргъан — энди: «Халкъгъа насып берлик эр — таукел чыкъ!» — деп, ачыкъ айтады. Насып жаланда кюрешде келликди, юйретип кюрешгенден файда жокъду. Алай а кюрешге чыгъаргъа керегин билген поэт, аны жолун билмейди. Аны жолун билмегени жашауну тюрленирине, тюз, иги болуруна ийнаныуун да узакъ болжалгъа салдырады, сѳзюн мудах ауазлы этеди:

Кѳп бармазла бу зулмула,
Жарылырла къан губула.
Оюлурла патчах журтла,
Тирилирле талгъан бутла.

Тюзлюк жарыкъ кюнча чыгъар,
Баз бола, зорлукъну жыгъар.
Инжилгенни тюзлюк кѳрюр,
Ёксюзге ол ююш берир...

Унукъгъан халкъла, миллетле уллу тюрлениулени аллында тургъанларын Кязим ангылайды. Тынгысыз сагъышларында кѳп къан тѳгюлюрге боллукъду деп да къркъады. Алай, азатлыкъ да десе, къан тѳгюлюрюн да сѳймесе — ол къалайды? Эки аягъын эки жагъагъа салып кѳп туругъа болмаз. Кязимни инсан эси революция керегин, алайсыз жашау тюрленмезин ангылайды. «Азатлыкъ деген тѳзер» дегенде, ол революциягъа къарамын толусунлай айтады. Ол жаланда назмуну аты болуп къалмай, битеу да революцияда болургъа боллукъ ишлеге — ажымлагъа, ёлюм бушууларына, халкъны таза къанына — барына, барына къарамы, барын тюзлеюу да болады.

Суу кьутурса,— кьары аз,
Адам кючю кьарымаз.
Боран урмаи, суу элтмей
Чириген юй жангырмаз.

Уруш — арбасын жегер,
Халкь кьан тегюуден безер.
Ачлыкь, кьыйынлыкь жетер,
Намыс, берекет кетер.

Арсарлыгьым сегюлюр,
Сезюм ачы керюнюр.
Халкь-гьа тилеем емюр,
Нетейим? Кьан тегюлюр.

Халкьны сакьлагьан файгьамбарны ауазы эшитиледи. Кязим революцияны боллугьун, болушун да айта, аны кьабыл кере, «кьылыгьын» жашырмайды; анда боллукь уллу палахлагьа инсан жюреги кьалай кюйгени да туурады. Поэт кезбаучу туююдю, боллукьну билген акьылманды. Халкь кьан тегюуден безигенде, ачлыкь, кьыйынлыкь келирге боллугьу да баямды. Аланы барын керс, халкьгьа емюр тилеген, кьан тегюлюрюн суймеген поэт тезген да кьалай этсин! Да, жараны иги этер ючюн, анга бал салмайдыла, от бла кюйдюредиле. Кязимни керти сезю ачы керюнсе да, ол жалан кертини айтырыкьды. Ол зулмуну сегеди, урушха да негер туююдю, алай, не медет, башха амал жокьду — азатлыкь деген барына да тезерге керекди.

Тезюмню багьасы — келир заманны тюзлюгю, тенглиги боллукьду. Кязимни жюрегин жарыкь умутла толтурадыла:

Кьутургьан суу сюзюлюр,
Терслик, тюзлюк билинир.
Кьууанч арба жегилир,
Зулму кьалмай женгилир.

Кьара бугьоу юзюлюр.
Халкь тюз жолгьа тизилир.
Азатлыкь жашау келир,
Бизге кеп умут берир.

Бу кезиуден башлап, Кязимни чыгьармачылыгьы эки деменгили ыз бла барады: биринчиден, ол кьара халкьны, иш ахлусу адамны, кьыйын жашагьанланы жашауларын кергюзтеди («Жарлы кьоншум Гуа», «Темир тюеме, терим бара», «Адамды бизни атыбыз», «Сабанчы» эм башхалары). Суратлагьан жашау халына, адамланы кьадарларына Кязимни жандауурлугьу уллуду; жер юсюнде насып болмагьаны, адам эркинликде кьанат кьакьмагьаны аны кюйдюреди, уллу тынгьысызлыгьы, инсан адыргьысы болгьанлай кьалады. Экинчиден, дунияны сау болмагьан жараларыны сылтауун

излей, ол адамлыкъ дауун Аллахха да, жерде жашауну жүгенин тутхан залимлеге да бирча айтады. Жерде терсликни кёрген, аны унамагъан акъылман Аллах бла «ушакъларында» жангыз тау жамауатланы угъай, битеу да кыйын жашагъан адамланы ёкюлю болады. Холамлыны кыйынлыгы бла бар адам улуну кыйынлыгына жол чыгъарады, адам дуниясында бек сыйлы зат — азатлыкъ, тенглик кетгени — адамлыкъны, халаллыкъны да кетгени бла тенг болгъанын кёргюзтеди.

Эки ызда да — жерде жашауну керти бетин кёргюзтген чыгъармаларында, Аллахны аты бла этген кыйын сагъышларында да, — Қязимни къасты, мураты бир болгъаны себепли, ол да, адамны насыбы болгъаны ючюн, бир тенгизге къошулгъан эки череклей, поэтни эки жаны бла излегени да — адамлада адамлыкъ, кюреш, тюзлюк сезимин уятыргъа, аякъ тюп болуудан, унугъуудан къутулургъа бирча кюч къошадыла.

Зулму Қязимни бек уллу жан кыйынлыгы болгъанлай къалады. 1906-чы жылда жазылгъан «Атасыны жашына осуяты» деген назмусу поэтни тынгысызлыгы къаллай бир уллу болгъанын кёргюзтеди. Игиликден, халкъгъа насыпдан умут эте, ахыр жолуна атланган адамны бек уллу мудахлыгы, ачыуу — къабыргъа зулмуну кёре кетгениди:

Балам! Зулмулукъну кёре,
Кетеме къабыргъа — жерге.
Ким билед, санга тюше уа
Зулму жокъ болгъанын кёрге,

Балам! Дунияда артыкълыкъ
Болмагъан кюннге жетсенг,
Ол заманда къабырыма келип:
«Тынч жат», — деп кычыр сен.

Ким биледи, къара жерден
Ауазынгы эшитирме мен,
Сора ырахат жатарма,
Балам, аны унутма сен!

Қязим артыкълыкъ ат ойнатхан дунияда иги сёзню да сауут-саба орунуна аманат этеди. Халкъны быллай кезиунде «Батырлыкъ жүтюд къамача» ол, «отлукъ ташча», жилтин учурады. Тюз да аныча, иги сёз «халкъны кючюдю», ол «зулмугъа кебин бичеди». Иги сёз Қязимге — керти сёздю, адамланы сезимлерин уятхан, зорлукъну унап турургъа жарамазлыгын ангылатхан сёздю. Аны себепли ол «игилени ишиди», аны тыяллыкъ кюч да жокъду.

Иги сѣз кьоркьгъанны билмейд,
Байгъа мужурача тиед.
Жарлы юйге ёкюлча киред,
Къыйынлыгъа ол онг беред.

Аны себепли Кязим къыйыны бош болмагъанын, халкъыны жолунда иги сѣз бла болушханын ангылайды. Сѣзю болгъанны кючю да болгъанын эсгерте, таулу халкъ да, дуняда бирси халкълача, кѣп ёмюрледе кесини иги сѣзюн — жомакъларын, жырларын, нарт таурухларын — къурагъанды. Алай эсс уа, кючю, жашау дебери барды. Кязим халкъны халкъ бола билирге, даражасын, кючюн ангыларгъа юйретеди.

Кязимни бу кезиуде жазылгъан «Парийим», «Къар кюн арбазыбызда кьоннган чыпчыкъчыкъгъа» деген эки назмусу эки жаны бла къыйматлыды: жашау тенгсизликге къажау кюреши бла белгили поэт огъурсузлукъ бла жарашмазлыгъы хакъды, алай, адамны эркинликге, тенгликге талпыгъандан сора да, жашауу барды — тегерегинде адамлагъа, табийгъатха, жерге, суугъа къарамы; ол сабийле ёсдюреди, кьоншуларына изеуге барады; сезими сокъур-сангырау туююл эсе, игиликге къууанады, жарлыгъа, къарыусузгъа жарсыйды. Кязим адамны ол дунясын, жашау сырын хар заманда суйюп жазады, терен ачыкълайды. Парийине, къашха ийнегине, къыш кюн арбазгъа кьоннган чыпчыкъчыкъгъа, жауур эшекге, суу боюнунда жангыз талчыкъгъа, эски юйюне, эски къумгъанына аталгъан закий назмуларында адамны табийгъат бла бирлигин кѣргюзтеди. Жарлыны, къарыусузну жууугъу, адамла арасында угъай, табийгъатда, жаныуарла арасында да жокъду. Аны себепли поэт тѣрт аякълы «ахлуларыны» къадарларына эллилерини къадарларынача жарсыйды, алагъа берген хурметинде, жандауурлугъунда адамлыкъ даражасы, бети, халаллыгъы кѣрюнеди. Дуня, поэтни жюрегинден соймеклик, ыразылыкъ алгъандан тышында да, аны къайгыырыуун, инсан тынгысызлыгъын кѣреди. Кязим жансыз затлагъа жан салады: хар палахдан кьорууланырларын, адамла термилген монг жашаугъа ала да чыгъарларын сюеди. Аны бла бирге, парий да, жылы тыгъырыкъ, аш да тапмагъан амалсыз чыпчыкъчыкъ да, суу боюнунда къарыусуз талчыкъ, ишлей-ишлей, аркъасы жауур болгъан эшек да — ала бары халкъны жашау белгилеридиле, жол нѣгерлеридиле. Къар кюн, гыржын бурху излеп, ач амалсызлыгъында арбазгъа кьоннган чыпчыкъчыкъны кирир ышыгъы болмагъан жарлы жалчыдан башхалыгъы жокъду. Бу кезиуге Кязимни дуня ангылауу алай толуду, терен сезимлиди. Зулмугъа, киши къыйынындан эсиргенлеге къаллай бир сарыулу эсе да, сѣзю, болушлукъ, жандауурлукъ керек жанлагъа, затлагъа аллай бир эриулюдю, хатерлиди. Аны эстетикасында табийгъатны

ариулугъуна тамаша этдириу бла бирге, аны къадарына уллу жууаплылыкъны сездириу да кюч алады.

Кязимни сёзю энтта да къаягъа тийген садакъ окълай эсе да, ол терсликге налат бергенин къоярыкъ туююлдю: аз, алай а жигер халкъын башлана тургъан ынгкъылапха, аны къыйынлыгъына хазыр этерге керекди. Иш анда туююлдю — Кязимни арсарлыгъында! Насыпха элтирге боллукъ къанатлы атны бизге ким табар деп, дунягъа армау болуп къарыгъанында да туююлдю. Кязим, арсар эсе да, адамны эсине, кючюне ийнанып, азатлыгъын ол кеси кючю бла алыргъа боллугъун айтады. Бек алгъа адам уяныргъа, кесини адам болгъанына ийнаныргъа керекди. Уллу ишле этерге тюшгенде, бирси миллетле бла бирча сюеле билирге. Халкъ алай сюелир даражагъа жетгенде, «Эркинликни ёкюллери туумай», амаллары жокъду. Ала табарла жол, Кязимни арсарлыгъын кетериле!

Кязим биледи, ол кюнлеге жол ишлерге керекди. Аны ючюндю поэтни табийгъат танытхан назмуларында адам кесин кёргени.

Кязим энтта да, юйсюз чыпчыкъчыкъгъа жарсыгъанча, жауур эшекге жарсып, «Кёп артыкълыкъ сынагъан сен да бир жарлы жанса»,— деп, аны бел тюзетир амаллары болмагъан жарлы къоншулары бла тенг этеди. Аны жауур этген иесине чамланыуун, дертин жашырмайды. Кязимни жандауурлугъу, эшекни жауурун сау эталмагъанча, халкъны къыйынлыгъын да кетералмайды.

Дуня къыйынлыгъын кёре, поэт дин къарындашларыны юсюнден эрттеги оюмларына да къайтады. Алай энди дин къарындашлыкъ деген ангылам ниет бирликни, адамла шуёхлугъуну, ёкюллюгюню магъанасын туттады. Жер юсюнде къыйын жашагъанланы къадарлары бирча болгъаны тууралды. Муслиманла, христианла да бирча кётюредиле жашау къыйынлыгъын, артыкълыкъдан бирча кюедиле. Отха, суугъа табынганда да жокъ эди себеплик. Алай эсе уа, адам — адамды, не жерде да, не динде да жашау къыйынлыгъын, зулму хорлугъун бирча кётюреди.

Муслиман, гяуур деп кюрешмейик,
Акъ шинли, къара шинли демейик.
Тюз болуп, бир бирге илешейик,—
Дин къарындашлабыз биз.

Тиллени, халкъланы айырмайыкъ,
Къарыусузгъа жалкъа къайырмайыкъ,
Тюз болайыкъ, жарлыгъа къайгырайыкъ,—
Дин къарындашлабыз биз.

Кязим дин сезимден, тил башхалыкъдан бийикге чыгъады. Хар кимге да, хар иште да тюз болууну, адамлыкъны

сакълап, жарлыгъа къайгъырыуну, илешликни — миллет энчиликледен баш этеди. Къыйын жашагъанланы муратлары, ниетлери бирди — ала, не тилде тилеселе да, къайсы аллахха табынсала да, жалан бир зат тилейдиле — бел тюзетирге, жашау кёрюрге, къууаныргъа. Дин айрылыкъ, чюйрелик аланы жаланда къарыусуз этеди, кючлерин бош, болмачы затлагъа чачады. Дин — ниет эсе, бир ниетлик барын хорларгъа керекди.

Адамланы арасында жаулукъ, татыусузлукъ аланы, тутхан динлерине кёре угъай, жашау къолайларына, къайсы класдан болгъанларына кёре чыкыгъанын энди иги ангылагъан Кязим, жамауат къурулушну тюп тамыры бла тюрленмей къалмазына тюшюнеди. Ол, жашау философиясыны теренлигинден, дуняны бирлигин, жашау ызны къайда да бирге ушагъанын, адам къайда да къыйын жашагъанын, аны ючюн а жашау бир заманда да эски, татыусуз, кёп кёрюнмегенин айтады. Адамны жашау тиричилиги къыйын дуняда барады. Къыйынлыкъ юйретеди таукелликге.

Дуня деген алай къыйын, тик жолду,
Ол жолда азаплыкъ ким сынамагъанд?
Дуня деген алай ачы тенгизди,—
Анда кимни кемелери батмагъанд?

Ачы дуня тенгизинде барабыз,
Кемезиз къачан батарын билмейин.
Атдан кетгенде да, алай кстебиз
Билекликлени биз къолдан иймейин.

Дуня, сен не ачы тенгиз эсенг да.
Ата юйюбюзсе сен барыбызны.
Не этейик,— куртла кёп жабадыла
Сенде болгъан къыйын жолларыбызны.

Адамгъа алай буюрулгъанда, кереги бирди — таукеллик! «Инша-Аллах, хорланмаз адамны эси!» — демеклик. Жашау ёрлеринде, ныхытларында хар кимни жашауу — кемеси — тюбю башына бола, ачы дуня тенгизинде алай барады. Кязим аны — жашау тиричиликни — акъылман жоругъуна санайды. Тенгиз толкъунлары — жашау ауушларыдыла, аны боранлары, куртлары; дуня келиуюнде, тенгиз толкъунлары кёп кемелени жутханча, сур жашау кертилик да кёп умутну ёчюлтгенди, кёп закий ишлени ахырларына жетдирмей ойгъанды. Аны ючюн а адам, жашаудан тюнгулюп къалмай, алгъа къарайды. Батхан кемени орунуна жангы кеме ишлейди, оюлгъан юйню орунуна жангы юй салады. Ол къуругъан терекни орунуна жангысын ёсдюреди, чакъдырады. Атдан кетгенде да, «билекликлени къолдан иймейин» тургъан адам дуняны бары къыйынлыгъындан, гюрюлдеп оюлгъан къаяларындан къарыулуду, тёзюмлюдю. Аны бар тёзюмюню, тау-

келлигини, тамблагъы кюнден умут юзмей, алгъа къарагъаныны мурдору олду — жашауну татлылыгъы. Аны себепли, жан ала туруп да, адам жарыкъ дунягъа умут этип, кёзю артына къарай кетеди.

Кязимни закийлиги — адам улуну къыйын тарыхында жашау тирмени хар къайда да бирча айланнганын, ол къарыулуну, къарыусузну да, уллуну, гитчени да бирча тартханын, адам бирча къууаннганын, тёзгенин, жиягъанын, аны сезиминден жашауну кючюн кетерир кюч болмагъанын кёргюзтгениндеди. Кязим аны, насийхат бла, акъыл юйретиу бла угъай, суратлау тил бла, бек бийик эстетика сезимлени уятыу бла айтады. Ачы дуняя тенгизи — ол, сур жашауну сыфатын толусунлай алгъан, аны суратлап кёргюзтген закий метафорады, суратлаулыкъну бийик юлгюсюдю.

XIV. Ынгъылап

Экинчи дуняя урушну башланнган заманы Кязимни аллай кезиуюн марагъан эди. Уллу фикирчи, тюзлюк, эркинлик излеген уста дуняяны къаугъалы жолларындан бир жанында, къаягъа тагъылгъан Прометей кибики, тынгысыз жашай эди. Бир жанындан Аллах жолу бла, игилик къасты бла жашауну тюзетирге къолундан келмезлигин ангылау, экинчи жанындан азатлыкъны жаланда кюч бла алыргъа кереклисине тюшюнюу аны къайгъылы этгенди. Уллу тёзюмсюзлюгюнде, дерт алыргъа чакъырса да, тюзлюк баз бола, зорлукъну жыгъар деп, алгъа таукел къараса да, бирлени дуняяларын иги этер ючюн, бирсилени дуняяларындан айырыу тынч, женгил иш болмазлыкънын ангылайды. Къан бир жанындан тёгюлюк къаллыкъ болса, эсе да, уллу къазауатда жаланда зулмучула «кюйюп», тюз халкъла уа муратларына къан тёкмей жетерик болсала, Кязим айтырыгъын айтхан эди, — анга не сокъурануу! Алай а къан тёгюлюкдю, халкъ кесини азатлыкъны ючюн асыры уллу хакъ тёлерге тюшерикди. Аллай сезим бла тынч жашаргъа, «тынч» назмула да жазаргъа амал жокъ эди.

Кязим, кесине кюле, алгъыннгы умутлары, аны жашауун алай къыйын этиучю сагъышлары, эндиги сагъышла бла тенгешдиргенде, жукъгъа да тиймегенлерин кёреди. Ол заманда кюреш, азатлыкъ, баш эркинлик деген затла иги муратла эдиле, жаланда иги муратла. Энди уа, бош умут угъай, алай болса эди демеклик угъай, къулчулукъ бла баш эркинликни арасында «ким кимни» деген ачыкъ къазауат эди. Къан тёгюнюу, артыкълыкъны унамагъан поэт, ол арада уллу армаулукъну, арсарлыкъны сынаиды. Къан тёгюп алгъан азатлыкъ насып болурму? Энтта да бирлеге азатлыкъ,

бирлеге артыкълыкъ эсе уа? Халкъны баш эркинлиги ючюн башланган кюреш алыкъа киши кѳрмеген палахла келтирсе уа? Энди ол кюреш Кязимге чарс ангылам тѳююлдю къаны, жаны бла, юйюрю, дини, ийнаныуу бла байламлыды. Жашы Мухаммат жетгенди. Чегемде кеси кибик адамла бла къошлашады. Революция сезимле бирикдирген таулу эллиле ачыкъдан кюрешге хазырланадыла. Ол Кязимге жангы тынгысызлыкъ эди.

Кязимни кюреш сезимин андан ары ёсдюрюрге биринчи дуня урушну башланганы да себеп болады. Патчахлыкъны жанындан, урунган адамны, жашау халы угъай, жан саулугъу окъуна жукъгъа тергелмейди. Аны Кязим «1914 жыл» деген назмусунда кѳргюзтеди. Адамны таза къаны бошуна тѳгюлгени поэтни бек жарсытады, ачыуландырады. Ол: «Патчахха аман кюн келгенд»,— деп, урушну сылтаун ачыкълайды, анга налат береди. Былайда Кязимни «патчах» дегенин жаланда орус патчах деп ангыларгъа жарамайды. «Патчах» деген сѳзде Кязим бары зулмучуланы кѳреди, алайсыз да халкъны къыйнагъанла, дуняны юлешир ючюн, жангы жерле, байлыкъла алыр ючюн уруш отун жандыргъанла бары да бир кибик асыдыла Кязимге, къаргъышы барысына да бирчады.

Дуня къан урушха киргенд,
Тынчлыкъны атасы ёлгенд,
Патчахха аман кюн келгенд,
Халкъны халкъгъа душман этгенд.

Империалист урушну хатасындан, алайсыз да къыйын жашау бютюнда осалгъа кетеди: анала — жашсыз, юйюрле — ишлеучюсюз къаладыла. Уруш мамыр ишни ёлтюреди, халкъла арасында бир бирге ийнаныуулукъну, таянчакъ болууну къурутады. Аллай урушланы къайсы къырал башласа да, ол зарауатлыкъны бек алгъа ёз халкъына сынадады, ёз халкъын талайды, кюйдюреди. Кязимни бютюнда ачитхан — аллай урушха асламысында къолайсыз юйюрлени эр кишилер кетедиле. Байла, бийле, мал берип, кеслерини жашларыны орунларына жарлыланы жибередиле. Алай бла империалистле бардыргъан тонау урушну жели бек алгъа къарыусуз, жарлы юйюрлени сибиреди. Кязимни жарсыуу ол затла ючюн уллуду:

Къалмагъанды дуняда тынчлыкъ,
Къалмагъанд бизде къуанчлыкъ,
Жетгенд бизге жалангачлыкъ,
Келир деп къоркъама ачлыкъ!

Ачлыкъ, жалангачлыкъ — урушну ызындан айырылмагъан такъмакъларыдыла. Аны себепли Кязим халкъгъа ке-

лирге боллукъ ачлыкъны аскерде ажимлы жоюлгъан солдатланы бушууларындан эсе бийикге салады. Ачлыкъ — урушну да озгъан кыйынлыкъды. Урушда къан алыргъа, жаралы болса да, къачып, бугъуп къутулургъа амал барды. Ачлыкъдан къачар онг жокъду, — ачдан аралгъан сабийни кѳргенден эсе, кѳп душман бла сермеше, уруш аулакъларында ѳлген кѳп да тынчды. «Келир деп кѳркъама ачлыкъ», — деп Кязим андан айтады. Жюрек тынгысызлыгъы бегирек да аны бла байламлыды. Чынтты поэт, жамауат адамы уллу кыйынлыкъны аллында халкъына келлик заманыны сагъышыны ѳтеди.

Кязим, уруш бла байламлы, акъ патчахны зулмучу бетин 1914-чю жылда жазылгъан бирси назмусунда бютюнда терен кѳргюзтгенди. Бу жерде палахланы туудургъан орус патчахны зулмусу чексизча, аны жутлугъу да чексизди:

Бир халкъ тойдуралмайды патчахланы, —
Тоноу акъыл келген болса башына.
Амал жокъ жибермезге балаланы, —
Къайсы жарлы жилямады жашына.

Кязим, зулмучуну табиьгъатын жыйышдырып, къайсы ѳмюрде да, къайсы патчах (файгъамбар) да, ол, не бу мурагына жетер ючюн, халкъны кѳрман этерге, аны «къанын суулай тѳгерге» угъай демегенин кѳргюзтгенди. Тонау уруш — хар заманда халкъны азабыды, бек алгъа кѳранч анга тюшеди. Урушха (къан тѳгюуге) къажаулугъунда Кязим жерде дуня малы, махтау ючюн баргъан урушланы сѳгюуден да озады. Дин ючюн баргъан къазауатла да тутмайдыла адамны сыйлылыгъын. Кязимни ол тюзлюгюнде Мухаммат файгъамбар да къалмайды соруусуз-даусуз. Ачыу къызыуунда, «тили артына тартыла», ол дуняда ислам динни огъурлулугъун орнатхан файгъамбар уруш дегеннге налат нек салмагъанды деп кюеди:

Патчах демеди кесине файгъамбар,
Да ол да бардырды къан урушланы.
Гяуур патчаха не дегин, не даунг бар, —
Къан тѳгюу баш усталыгъыды аны.

Кыйын халабалыкъны тютюню, Холам-Бызынгы эллери не жетип, эминадан энди аягъы юсюне бола келген юйюрлени тунчукъдурады. Уруш этген къыралгъа — халкъны не бек таласа да, азды. Адамларын аскерге берирге тюшген юйюрле аны ызындан ырысхыларын да тѳгедиле.

Кязим ол шартны 1916-чы жылда жазгъан «Патчах дейле, аскер дейле» деп башланган атсыз назмусунда айтады:

Патчах дейле, аскер дейле,
Жасакъ, налогла излейле.
Бералмагъанны тюелле,
Бергени къанын ичелле.

Биринчи дуня урушну барыуунда халкъ ахыр кюнюне таяннганды. Анда «тёзюм» къалмагъанды. Қязим да жашыр-майды: энди ол халкъдан тёзюмлюк угъай, ётгюрлюк излейди, биригиулюк. Аман тюшню игиге жоралап тургъандан не файда — уруш, къан тёгюу, мухажирлик — тау адетлени то-зуратханды, ниетлени бузгъанды. Акъ патчахны хорлукъ саясаты уа — адамны «хауле итге тенг этгенди».

Къайнайла осал адетле,
Саз болдула жарыкъ бетле,
Бууадыла аман дертле,
Талайла кьутургъан итле.

Қязим жарлы эллени жашау халларын терен сезимлик, жандауурлукъ бла суратлайды. Урушну боранында осал адетле кеслерине жолну тынч да, терк да табадыла, эски дертле къозгъаладыла, жангырадыла. Алай бла, жарлы халкъ эки да уллу кыйынлыкъны тюбюнде къалады: бир жанындан уруш кыйынлыкъны, экинчи жанындан жамауатны кесини ичинде болгъан ниет бузукълукъну, тукъум-ниет айрылыкъны. Тукъум башхалыкъларына да къарамай, къачан эсе да татлы жашагъан жамауатланы чачылгъанлары, иги төрелени бузулгъанлары — халкъны урушдан эсе да аман тюп этерик къара кючдю деп, теренден жарсыйды поэт.

Қязимни аллай бушуулу тынгысызлыгъы бошдан болмагъанын 1914-чю жылда Бызынгы бла Холамны арасында Кириют деген жер ючюн болгъан уруш бютюнда ачыкъ этеди. Қязим, ёрюшге чабып, эки элни къан тёгюуден тыйгъанды. Алай бла халкъны ауазы эллени бир бирге юспюрген «аманланы» ауазларындан эсе кючлю болгъанын кёргюзтгенди. Эки элни бир бирге чапханы Қязимни кесине да уллу дерс болгъаны туурады: ол халкъ душманларына насийхат этиуден аланы керти бетлерин кёргюзтюрге, душман ким болгъанын халкъгъа ачыкъ айтыргъа жетишгенди.

Бийле бизни булжуталла,
Чабар ишден кенг туталла.
Сибирь бла къоркъуталла,
Алай бла бек уталла.

Халкъны бирге юспюрелле,
Артыкълыкъны тюз кёрелле,
Жерни, сууну юлешелле,
Хыйла бла да кюрешелле.

«Жерге къазыкъ урмагъанла» энди, адамланы къоюп, бир бирге эллени юсгюрелле. Айхай, эки къуш жыртышса, жыачыгъа тюк тюшериги баямды. Жыячыны сыфаты, жаралы жугъутур халкъны сыфатын тутханча, зулмучуну сыфатын тутады. Аны жаралы жугъутурну къуугъан ач бёрюден башхалыгъы — бёрю, бёрюлюгюн жашырмай, къурманлыгъын кеси къууады; жыячы, талаучу къылыгъын ачыкъ этмей, ташадан къарап, халкъ кеси кесин таласа суюди. Алай бла халкъны къарыусуз болма къойса, артда «тюгюн жыртыргъа» тынч боллукъду. Аны себепли Қазим эллилени «кеслерин алдатмазгъа», душманны, досну таныргъа юйретеди:

Ортакъ жерни юлешгенле,
Бюгюн къаты кюрешгенле,
Баргъан суугъа дау этгенле,
Эки элни жау этгенле,—

Чолабызны марайдыла,
Туурабыздан къарайдыла,
Байлыкъларын санайдыла,
Къалай уста тонайдыла!

Кёз туурабызгъа келтирирге боллукъбуз ол тизгинле, жазылып, халкъгъа жайылгъанда, къаллай сезимле туудургъанларын! Унугъуулукъ сынагъан хар адамны да болур эди эсинде Қазим айтхан, алай аны, базынып, ачыкъ ким айталлыкъ эди? Айтыр адам болур деп да кимни акъылына келгенди? Ол сезим туууп, жүрекледен кычырыкъ эте турса да, аны ачыкъ айтыргъа батырлыгъы Қазимге дери кишини да жокъ эди. Аны себепли къара халкъны сезиминде эртте туууп, бише тургъан ниетни айтхан Қазимни ауазы халкъны ауазыча эшитиледи. Аны ючюндю поэтни «Қириуют» назмусу бийлик этген классланы алай чамландыргъаны, ынгкылап магъананы тутханы.

XV. Иги умутланы заманы

Энди бир бирге къайырылыу, къажаулукъ, эски тёреле бла жангы умутла аллай бир къатышхан эдиле — таулада угъай эсенг, тюзледе окъуна жолну тюзюн айыргъан кыйын эди. Қазим да туююл эди таукел жолну барышына. Алай а кюреш башланганды, азатлыкъны байрагъы кётюрюлгенди. Ол, жамауат адамы къадарында, андан бир жанында къаллыкъ туююлдю. Бир жанында къалгъан угъай, аны ал сатырында барыргъа тийишлиди. Аны кесинден эсе да бек ауара болуп тургъан халкъны таукел этдирирге, жашы Мухамматха билек болургъа! Тюненеги тилеклерин унутур-

гъа жарамаз. Жашы Мухамматны да ынгкылапчы бек алгъа аны назмулары этгенлерин!

«1917-чи жылда февральда патчахны тахтадан, тюшюргенден сора, Қязимге, кеси айтыучулай, къанатла битген эдиле», — деп жазады Холамханланы Токай — аны жерлеши. Ол кюрешде Қязим азатлыкъ жанлы болгъаны, азатлыкъны уа большевиклени бетлеринде кѳргени туурады, анга даулашыр кереги жокъду. Ол халкъны оноуу этилген жерледе даулашха таукел къошулады, кюрешге кѳллендирирча, алай сѳлешеди.

1917-чи жылда март айда бары Холам-Бызынгы эллери жыйылып, уллу сход этедиле. Сходну къурагъан, бардыргъан да холамлыла эдиле — Деппуланы Сафар, Холамханланы Омар, Мѳчюланы Мухаммат. Сѳз тау элдеде патчах жорукъланы ахыр тамалы бла кстериуню юсюнден бара эди. Анда Қязим да чыгъып сѳлешеди. «Кѳсибизни алдатмайкы. Большевиклени жолу — къара халкъгъа насыплы жолду, — дей эди ол. — Бизге жер да, кюн да, эркинлик да берлик большевикледиле. Аланы жанына къол кѳтюрюрге керекбиз...»¹ Қязим аллай чакъырыу сѳзюн меншевиклени жаулагъан назмусу бла бошагъанды:

Меньшевикле, алдай бизни,
Кырты этелле ишибизни,
Къатышдыра терсни-тюзю,
Къарангы этелле кѳзю.

Властьны алалла къолгъа.
Чырмауну салалла жолгъа,
Сюдиле баш болургъа,
Сабанны байгъа орургъа.

Таулула, аны билигиз,
Бир сатыргъа тизилигиз!
Азатлыкъгъа кюршигиз,
Къурчдан къаты бирлешигиз!

Ол сходдан сора кѳп озмай, Қязим Нальчикге, Советлени 1-чи съездине келеди. Энди аны аты ынгкылапчы къауумланы арасында белгили эди. Ала Қязимден жашы Мухамматны хатери бла да, этген ишини сыйы бла да Қъызыл Аскерге болушлугъун, анга жашла жыярын тилегендиле. Қязим, таулу ынгкылапчыланы айтханларын этип, Холам-Бызынгы эллеринде аскер жыйыу ишге тири къатышханды. Ол аскер бла бирге Нальчикге келип, анда Қъызыл Аскерни урушха ашырыргъа жыйылгъан жыйылыуда болгъанды.

Къабарты-Малкъарны ынгкылап тарыхында да, Қязимни жашау жолу жазылгъан ишледе да ол жыйылыуну юсюнден

¹ «Шуѳхлукъ», 1958 ж., 2-чи китап, 181 бет.

толу айтылады. Жыйылыу Нальчикде базар майданда болганды. Анга халкыны ол заманда башчылары Энейланы Мухаммат, Мусукаланы Ахмат, Асанланы Хажии-Мурат, Ностуланы Юсюп, Уллубашланы Келлет, башхала да кьатышхандыла. Митингни Эней улу Мухаммат ачханды. Ол, революцияны кьоруулауну борчларындан айтып, Холам-Бызынгы жанында аскер жыйыу сартындан Кязимни уллу иш этгенин белгилегенди. Анга сёз да бергенди.

«Жюз ишчи, бир башчы» — деп, сёз барды, хайт дегиз сиз, батыр уланла, бирликли, низамлы болугъуз, командирнигни айтханын толу этигиз, — деп сёлешгенди ол. — Жигит болугъуз, душманны хорлагъыз. Кесигиз да кьууанып, бизни да кьууандырып, сау-эсен кьайтыгъыз!»

Ол жыйылыуну юсюнден Холамханланы Токай былай эсгереди:

«...Алайда Асанов, Кязимни аллына жууукъ келип:

— Хажии, бир назму айтыгъыз! — деп тиледи.

Кязим, Хажимуратха лакъырда этип:

— Сен мени бу назмула бла безитгенинги бир кьоймадың! — деп, кюлдю.

Кязимни назму айтырын Энеев бла Мусукаев да тиледиле.

Кязим бир бёлек назму айтды. Ол эски назмуларыны ызындан быллай жангы назмуну да кьошду:

Саутну алыгъыз кьолгъа,
Барыгъыз сиз кьууанч жолгъа,
Душманланы жокъ этигиз,
Ахшы муратха жетигиз.

Жолдан шашмасын кишибиз,
Тюзлюкдю тутхан ишибиз.
Деменгилид кьурч кючюбюз,
Кьууанчлыд жарык кючюбюз...

Андан сора Асан улу, Кязимни кьатына келип, аны кьуачакълап, уппа этди. Боюнундан орус карабинни, патронташларын, керохун да тешип, Кязимни юсюне такъды. (...) Аскерге айланып айтды:

— Кязимни назмулары таукеллигибизни кётюредиле, кьанатларыбызны тирилтедиле, жюреклерибизни жарытадыла. Кязимни кьара халкыгъа уллу ахшылыгы тийгенди. Ол артыгъыракъда бу кьыйын сагъатда магъаналыды. Аны ючюн а бизни Къызыл Аскерни штабыны атындан биз Кязимни бу сауутла бла саугъалайбыз...

Аскерчиле уллу кьарс урдула. Холам ауузундан келген юч жюзден артыкъ аскерчиге Кязимни жашы Мухамматны командирге салдыла. Биз да Кёнденленнге, штабха кетдик...»¹

¹ «Шуёхлукъ», 1958, № 2, 133—134 бет.

Бир бири ызларындан алай кыыстау келген окуяла Кязимни ортагы алай алгандыла. Кязимни инсан жигитлиги — тарых жолла айырылганда, арсар болмай, халкыны жанына болганыды. Ол кеп жыллада термилип келген муратына совет власть жетдирилгине ийнанып, тау жамауатланы большевиклени ызларындан барыргыа чакырганды.

Большевикни жолу тюздю,
Патчахны бугьоун юздю!
Терени, гюзюню ишин сюздю,
Халкыны жарык жолгыа тизди.

Биз тюзлюк жолда барайыкь,
Большевикге саналайыкь,
Таукелсизликни кыояйыкь,
Зулму кыаланы ояйыкь...

Кязимни чакырыу сёзлеринде халкыны ийнаныуу, мураты айтылады. Жашауну кеп чюйреликлерин керген, жарлы халкыны кыйынлы кыадарына себеплик излеп, бир жерде да аны тапмай, азап чеккен акылман, совет властыны бетинде халкыны жашауун иги этерге боллук ажайып кючню кергенди. Эндиге дери аллай юлгю жок эди, — кырал бийлиги жарлы халкыны сейирлерин жакылаган. Патчахла, жарым патчахла, ёзюрле халкыны суюбиз деп, не кеп фатыуа этселе да, бир заманда бир кыуллукчу халк ючюн жагыасын жыртдырмаганды. Энди уа большевикле излеген тенгликни кыушкыанат тауушлары Шыкыгыа жетедиле. Айхайда, халкыны сауутланыргыа чакырып турган Кязим революцияны хорламына таукел, жарык туюмей амалы жок эди. Революцияны азат тауушу аллай бир багыалы эди, ол халкыга аллай бир кеп игилик тежей эди, — аны ючюн деп, ёрге турмазгыа амал жок эди.

Ёзге, тахтадан кыысталган классла кеслерини бийликлерин тынчылык бла бермейдиле; эки жашау ыз — эки дуня, — бетлешип, сермеш «не — сен, не — мен» деп башланады. Халк, кесини хорламын кыолдан ычхындырмаз ючюн, инсан урушха чыгыады. Терен кыарагыанда, Кязим кеси да ол урушну ичиндеди, аны даурбасчысыды. Кертиси да, энди «таукелсизлик негер туююд». Кязим излеген эркинликни ал жарыгы, аны арсар этген тыш чюйреликлени туманларын чачып, халк кюрешни магыанасын, тиежегин жарытханды. Ол бусагыатда, бу кюрешде, бийлик кимни кыолуна кыараса, дуняда бар халкылары кыадарлары анга кере боллукду деп, алай кыарайды. Анга кере, поэтни этика кыарамлары да революцияны муратлары бла байламлы боладыла. Эндиге дери Кязимни жигити — халк ючюн кесин аямаган, тюзлюк, игилик, адамлык деп, не тюрлю кыйынлыкыга да

чыдай билген адам эсе, энди ол марда, кьолуна сауут алып, Ата журтуна, халкына азатлык келтирирге чыкыган жигитни сыфаты бла байыгады. Энди Кязим, жаралы жугьтурну ач бьрюден кьутхарып, ачлыкыга, артыкылыкыга да тьзген Хашимни угьай, халкыны бирикдирип, ызындан кьурешге элтген Солтан-Хамитни кьетюреди. Жангы жигитни сыфаты кьуралады. Ол жигит эркинликге чакырмайды, ишлеген этеди, кьолуна балта алып, зулмуну терсгин кеседи. Эски дуния бла бетден-бетге сюелген жигит — ёлюмден, башха кыйынлыкыладан керн тьуйюлдю, алай а аны ёлюм — азатлык алган халкыны насыбы бла жууулады. Ёлюмню хакы азатлык эсе, ол адам жашауун тутады.

Солтан-Хамит — Кязимни толган муратыды. Кьеп назмуларында — кььюрге термилген «дерт алычусуду», «эркинликни ёкюлюдю». Халкыны барыр жолун кьрмей, кьеп насыпсызлыкдан тунчуга, «Батырлык жьютюд, кьамача» деп, этика умутларыны баш кесаматына батырлыкыны салган Кязим, 1900-чю жыллада аллай батырлагыа термилгенди. «Адам болгыа итинебиз, // эрликни андан сюебиз», — деп, Кязим батырлыкыны не магьанада керегин туура салганды. 1907-чи жылда «Жаралы жугьтур» поэмасында халкы бла «Ким болур бизни жанлы?» деп сьлөшген, «Ким кььюр сени ызынгдан // Жумулган бьрюлени?» деп кьуйген, «Сени сьрген бьрюге // Кимни огьу атылыр?» деп, зулмугыа окь аталлыкь эрлени уятыргыа, тап, уялтыргыа да излеген, 1910-чу жылда Арабстанда Асанланы Локьман хажиге: «Халкыны сакылагыыз, азатлыкыны ёкюллери тууарла», — деп, осуят этген Кязим, энди аланы барын ынгкылапны жигитлеринде кьредди. Эслеп кьараганда, ала — ынгкылапны жигитлелери — Кязимге, ол кеси кьоркыган ауушладан ауганлары, алай бла ол кьрмеген, билмеген жолну тапханлары, таукелликлери, алгыа да кьарай билгенлери бла багыалыдыла. Кязимни чыгармачылыгына тау кьушну сыфаты алай келеди. Жашау тиричликни, жан тынчлыкыны, юйюр ырахатлыкыны да тартыу кьочлерин хорлап, жангы жашаугыа жолну алай ачханла — тау кьушладыла, хурият байрагыын кььурген илячинледиле.

Солтан-Хамит тау кьушуед,
Жаудан кьоркыа билмеген...

Неда:

Большевикле — тау кьушлары,
Душманланы ункьушлады!

Кязимни жангы жигити — жашауда жангы адетлени жаяды, бегитеди. Аны намысы, даражасы — жамауат магьанасы болган ишлери бла байламлыдыла. Адам, халкыны, Ата

журтну келир заманы — аны къалай кюрешгенине, жамауат ишге къаллай кыйын салгъанына кёре боллугъун ангылар-гъа жетише эсе, эски дуния бла къанлы сермешге алай сезим бла кире эсе,— аны жашауу жамауат магъананы тутады. Бек бийик адеп-къылыкъ дерс болуп, келир заманга къалады. Алай жигит, жангы жашауу ыз бла бирге, адамла арасында жангы халланы, жангы муратланы къураучу да болады.

Кязимни дуниялыкъгъа алай къарауу — кесини уллу бушууун — жашы Мухамматны ёлюмюн кётюрюрге да болушады. Абрек Солтан-Хамитни ызындан жашы Мухаммат да азатлыкъ ючюн баргъан инсан урушда азап болгъаны,— дунияны бары терсликлери ючюн, Кязим этген къурманды. Ол шарт дагъыда не тюрлю кётюрюлюшде да бек алгъа бек уллу къоранчны азат кёдучу кеси этерге тюшгенин кёрюзтеди. 1910-чу жылда «Халкъ насыбы къайдагъысын билсемед, Мен, бутларымы ат этип, жетерем» деген Кязим 1919-чу жылда аны ючюн жашын къазауатха ийип, аны анда къурман болгъанына жилияды.

Пазму этеме, кёлюм тола,
Айтырма арсар бола,
Тилим артына тартыла,
Жашлай кетген жигит бала!

Кязим «Жашыма» деп, уялмай айтады. Ол эркинлик ючюн жан бергенди, халкъ ючюн къурман болгъанды. Мухаммат аны жашы болгъаны ючюн угъай, ол,— Мухаммат, «борчун тюз толтургъаны» ючюн жазылады кюй. «Жашым!» деп, ачыкъ айтыргъа да андан базаынады поэт. Башха туюлдо, Солтан-Хамитге да айтырыкъ эди жашым деп. Тёрт санын халкъ ючюн тууратхан ким болса да, Кязимни жашыды. «Тангым аман бла атды» деген — бары азат кюрешчилерине этилген бушууду, аланы барына Кязим берген саламды.

Таукелликни кёз жашлары кызыудула. «Сюйген балам, ёлюп кетдинг» — деген сёзледен угъай, жүрек тамырладан юзюлюп чыккъан къан хурттакладан къуралгъан кибикди. 1910 жылда:

Арабызда къан ырхыла барса да,
Жюрегими къайыкъ этип ётерем!

1919-чу жылда:

Эркинлик ючюн жан бердинг,
Сюйген балам, ёлюп кетдинг.

Атасыны жүреги болалмагъан эсе къайыкъ, къан ырхыла-ны жырып, халкъ насыбына ётерге, баласыны жүреги болгъанды. Аны себепли:

Керек туйюлдо кѣлсюзлюк,
Ушамайд бизге эрсизлик.

Дунияны ынгкылап бла тюрлендириуню фикири Қязимни саясат-философия лирикасына жангы жигитни сыфаты бла алай киреди. Ол фикир тюзлюкню, халаллыккыны муратлары бла, халккыла кыарындашлыгыны ниетлери бла кыаты байламды. Кѣп кыыйынлы, кѣп да ажымлы поэт, кыан тѣгюуню, зулмуну унамагъан ѳкюл — халккыны аллында кесини инсан, улан борчун этеди, кюрешни барыуунда халккыны керти адамына тийишлисича, этиллик ишлени кыысха, шатык, арсарсыз айтады, этеди:

Аха, жашла, жыйылыгыыз!
Кюрешде эрле болугуз,
Кыызыл Аскерге киригиз,
Кыурч сатыргыа тизилигиз!

Қязим совет власть ючюн кюрешге сѣзю бла угъай, иши бла да алай кыатышханды.

Кюрешни барыуунда тау элге хар аскер кесини кесаматы, дауу бла кире эди — эсерле, кадетле, шериятчыла... Ол арада аллай жыйынла да чыгыа эдиле — бир тюрлю ниет программалары болмагъан, алай а «хурият байрагын» кѣтюрген, азатлаучулабыз деген. Сюзю кыарагъанда уа — тонаучула, асмакчыла, «кыан кыусханла»... Хар жыйынны, партияны чынтты муратларын билип, терк ангылап, халккыны керти сейирлерин ким кыоруулагъанын, ким а халккыны аты бла кесине ашау-жашау излегенин билирча, саясат билимлик аз эди. Жаланда жол-хал билген, эсли, батыр адамлагыа таяныргыа тюше эди. Қязим, алагыа кыарап, жашына тынгылап, ынгкылапны жолуна таукел чыккыгъанды. Бек ажымлысы — битеу да Шимал Кавказда уруш болумланы, класс, дин чюй-реликлени кыатылыккыларын уста хайырланган тюрлю-тюрлю саясат кыаумла, асламысында миллетчи, шариятчы кыаумла, тау халккылары терилтир ючюн, миллет, дин, туккым-юйор сезимле бла ойнагъандыла. Халккыга азатлыккы, насып келтиргенле кеслери, аманлыккы этгенле, тау эллени жерлерин, динлерин сыйырыргыа дегенле да большевикле болуп чыгыа эдиле. Аллай кыаумла, айтханлары бла кыалмай, халккыны ахшыларын, хата, хайыр билгенлерин жойгъандыла. Қязимни 1917-чи жылда жазылгъан, бизге, баям, толусунлай жетмеген бир назмусу ол кыыйн, кыатыш кезиуню инсан жютюлюк бла суратлайды:

Бири кыача, бири кыууа,
Жетгенлерин жолда бууа,
Аны ызындан палах тууа,
Хатасыз халккы аны жууа.

«Ол тизгинле бизни юсюбюзге кьутургъан суулай кьуюладыла,— деп жазады Кьулийланы Къайсын «Кязим Мечнев эмда шаркъ поэзиясы» деген статьясында.— Тенг, жютю кьуралгъан этим рифмала тау суулача, барадыла. Халкъны къадарына тынгысыз къарагъан поэт, жүрекни титиретген кертти, кючлю назмулары бла адам жанын аяусуз этиуге айып салады, налат береди, бир бирге жалкъа къайыргъан къарама-къаршы кючле, кертиси да, тау суулача гюрюлдеп, эсингден кетмез сурат болуп, жүрегинге алай тюшедиле. Дуния поэзияны тарыхында төрт тизгинге аллай бир жашау кертилик сыйындыргъан назмула бек аз тюбейдиле.

Халкъны азатлыгъы, насыбы ючюн кюреш Кязимге адам зарлыгъындан, жаулугъундан бийик, сыйлы кёрюнючю эди. Энди уа, инсан урушда, «эски дертле» бла «осал адетле», абрекчилик бла тонаучулукъ, патчахны юсюнден даулашла бла жерни, миллетни юсюнден оюмла бетлейдиле, Кязимни — битеу жашауун жарыкъландырыу ишге, адамла арасында халаллыкъгъа берген адамны — кёз туурасында эски китапланы кюйдюре эдиле. Алыкъа Кязимни шаркъ кьыралладан сакъат санлары бла кётюрюп келген маданият шауданларына тиймеселе да, элни бир жеринде къабынган от аны башха мюйюшлерине жетмей къалмазлыгъын Кязим иги ангылай эди. Зулму төрелери бла бирге халкъны иги адетлери сёгюледиле. Динге ийнанганла, тюзю, терси деп къарамай, жаулукъ къарамны сынаидыла. Ол болумлада Кязим: «Ынгкылап болур боранлы, // Къатышдырыр болгъанны, // Бюгер, жыгъар, ууатыр // Бу неди деп соргъанны» деп къачан эсе да айтхан сёзлери кертти болуп чыкъгъанларына сейир этеди. Ынгкылап кюрешни табийгъатын алай терен ачыкълагъан эди ол. Боллукъ кюрешлеге узакъдан къарагъан бла ол кюрешлени ичине тюшген бир болмагъанын жашау кеси туура этеди.

Оу большевик, шау кадетле,
Къайдан чыкъды бу адетле,
Эридиле семиз этле,
Саз болдула жарыкъ бетле.

Ахыргъа къалгъанда, Кязим халкъны азатлыгъындан эсе жан саулугъун баш этеди. Анга иш ахлусу адамны, «хата-сызланы» сейирлерин сакълагъанладан сыйлы партия жокъду. Большевиклеге махтау-ыспас да ол аны ючюн бере эди,— ала жарлы халкъланы кьоруулагъанлары ючюн. Энди уа, кюрешде жарыкъ бетле саз болдула эселе, аны ючюн ол кимге дау айтыргъа керекди? Кязим ангылагъандан, халкъны бетин саз этмезге жалаңда большевикле боллукъ эдиле. Алай эсе, эски китапланы ала кеслери нек кюйдюредиле? Адам жанын учуз нек этедиле? Ала сау къадарда, белгисиз

алтакъ жыйында, «жетгенлерин жолда буууп» тау элдеде палах нек саладыла? Қязим, арсар болуп, эртте Аллахха со-руучусунлай, энди большевиклеге сорады:

Бу не адет болуп чыккыды —
Билалмайды саулай Шыккы:
Комиссарла чекден чыгып,
Ых дегеннге уруп чыбыккы.

Қитапланы кюйдюрелле,
Къой дегенни тюйдюрелле,
Аман ызы билдирелле,
Ташланы да кюйдюрелле.

Ай мен жарлы, терилдимми,
Берилмезге берилдимми?
Айтмазыма серилдимми,
Урмазыма керилдимми?

Угъай, угъай, болмаз алай,
Эли ырхы талагъанлай,
Большевикле, бары къалмай,
Жарлы халккыны алдагъанлай.

Ынгкылап кесини ниетлерин кюч бла, зорлукъ бла орната, жашауну агъымы къуругъан суулай барады. Қязим бары жамауат ишлеге тири къатыша эсе да, аны уллу арсарлыкъ бийлейди. Совет власть башлагъан уллу ишлени ауаналарында аман ишле да этилгенлерине чыдаялмайды. Тенглик — халкъ излеген затланы барындан къыйынды, аны файгъамбарла да жетишдиралмагъандыла жергесине. Қязим аны ангылайды. Алай совет власть аны этерге айтып келгенди. Аны байрагъында «Халккыгъа игилик!» деп жазылгъанды. Қязим да аны себепли сюелгенди аны жанына болуп. Учунууну, ёнгелеуню да ёр жоллары бла келгенди анга. «Большевикни жолу тюздю!» — деп, халккыны аллына чыгып айтханды. Урушха, ёлюню аллына баргъан жашланы: «Сизни къоркъутмасын ёлюм!» — деп ашыргъанды. Акъ сакъалы, башында акъ сархы бла чакъыргъанды халккыны кюрешге. Сора неди бу? Элде бир тюрлю хаталары болмагъан адамлагъа жетген къышынлыкъланы кёрс, Қязим: «Большевик излеген тенглик, // Ол да туююл къолдан келлик», — демей не этсин? Иги умутну бла арсарлыккыны алай бирикдирген эки тизгини ызындан а дагъыда: «Қимге тенглик, кимге кемлик, // Қимди аны толу биллик?» — деп, бир тюрлю жашау халдан башха тюрлю жашау халгъа кёчюуню къыйын диалектикасын ачады. Қязим къатышхан дуниягъа, аны этегинден угъай, юсюнден къарайды; ташын, ныхытын, ёрюн, бугъююн аны себепли кёрадады.

Аллай къыйын болумлада Қязим кесини этика къарамларыны мурдоруна халккыны сейирлерин къоруулай билмек-

ликни, азатлыкъ ючюн кесини жашауун берирге хазырлыкъны салады. Қесини кыйын жашауу, иши, таукеллиги бла урунганланы бирикдирирге, бир ниетге жыяргъа къуллукъ этеди. Заман, аны акъылына кёре, кире сууртмай эсе да, мирзеуню кебегинден айыртмай кёп турлукъ туююл эди. Алай эсе уа, къутургъан суу сюзюлмей къалмаз, хар иш жерине келир, огъурлулукъ, тюзлюк орналыр. Халкъгъа къыраллыкъ, миллетлик, инсан сезим келеди. Тил, къагъыт, басма, жарыкъландырыу ишле къураладыла. Жангы дуняны къурулушчулары хар затха таукел, жигер узаладыла. Бурунгу Россей империяны кыйыр-бучхакъ эллери, халкълары патчах зулумлукъну келепен къашыгъын ууатып атып, кеслерини азат жерлеринде азат жашауну къурайдыла. Қязим кёргенден, унугъуп, жунчуп, туююлюп келген халкъла силкинедиле, къанатланадыла. Кёп халкълача, малкъар халкъ да, тау тарладан чыгъып, уллу дунялагъа, жарыкълыкъгъа, окъуугъа, маданиятха жол излейди. Жашау тиричиликни барышына алай къарап, Қязим, жүрегин бийлеген арсарлыкъны керн кыстайды. Таукел назмула жазады. Аны инсан урушну жылларында, неда артдаракъ жазылгъан «Большевик жолду жолугъуз», «Жашла, сизге ата сёзюм», «Ёлюм бизни апчыталмаз», «Жашыма», «Чёпеллеу эфенди» деген назмулары халкъ поэтини деменгили инсан жашауун, кюрешин кёргюзтедиле. Ала 20-чы жыллада малкъар поэзияны инсан магъанасын къурайдыла.

XVI. Къууанч бла бушуу

Социалист къурулушну жылларында Қязим, къарт болса да, Қъабарты-Малкъарны жамауат жашаууна тири къатышады. Аны саны тириди, жүреги жашды. («Темир туюме, // Назмула жазама, // Акъсакъ болсам да, // Мен сизни озарма»). Халкъ таныгъан, намысы жүрюген адамны сёзюне, ишине адамла бек къарагъандыла, андан кёргенлерин этгендиле. Ол а, колхозгъа кирип, темирчи болгъанды, ударникге чыгъып, съездге баргъанды. Совет власть башлагъан хар ишге ол кесини сёзюм, ишин, акъылын бергенди, аны жашау магъанасын эллиге терк ангылатыргъа болушханды.

30-чу жыллада совет власть бардыргъан бек магъаналы ишледен бири — халкъны жарыкъландырыу эди, жахилликни кетериу, социалист къурулушну жолларын ангылатыу. Аны себепли уллуну, гитчени да аллы окъуугъа бурулгъанды. Алай а, тау жамауатлада алыкъа бары да бирча окъууну магъанасын ангылап, сабийлерин школгъа тынч жиберип бармайдыла. Дин тутхан ата-анала асламысында сабийлерине Қъуран окъутургъа кюрешедиле. Ол болумлада Қязим

жашланы окъургъа чакъырады («Окъугъан къыз киер чилле, // Окъумагъан болур чюйре», неда: «Окъугъан жаш алгъа барыр, // Окъумагъан къурлай къалыр»). Окъууну жашау, келечек магъанасын айтады.

Билим ат болуп чабады,
Къуш болуп, кёкде учады.
Чабакъча, тенгиз тюбюнде
Батхан кемени табады.

Эллилени колхоз жашаугъа алландыргъан назмула да туадыла:

Эринип, осал болмайкъ,
Ишлеп, ударник болайкъ.
Къууанчда саугъа алайкъ,
Жангы жашауну салайкъ.

«Жашла чалгъы чалалла», «Ишлеген», «Къарындашлыкъ», «Ишчи, элли уланлары», «Жангы жарыкъ», «Жюрек-лени жарыуу», «Биз», «Сабанчылыкъ» дегенча, кёп назмуларында жангы жашауну къууанчы, жетишимлери суратланадыла. Къазим жашауну баш илишанларын усталыкъ бла кёргюзтгенди, жангы жашауну жырын керти жюрегинден жырлагъанды.

Бу жыллада Къазимни кёп назмуларыны пафосу — социализмни къурулушу бла байламлыды. Ала асламысында чакъырыу магъананы тутадыла. Анга кёре, уллу поэтни суратлау сезими, сёз усталыгъы да таркъайып къалгъанга ушайды. Къазимни айтхан затын, кёргенин жюреги бла ётдюре билгени, ишлеген суратларына жан салуучу къудурети, философия шауданы энди хазна кёрюнмейдиле. Чакъырыу, насийхат этиу, акъыл юйретиу неда, ма бу назмусундача, хапар айтыу:

Жашла чалгъы чалалла,
Къызла дырын жыялла.
Къартла гырмык байлайла,
Гебен орун сайлайла.

Иш назмусу. Аны магъанасы жаланда къысхалыгъындады, тилни шатыклыгъында. Поэзия учунууну иш кёллюлюкню сураты алышындырады.

Бирде, чакъырыу назмуладан «эригип», кесини «эрттеги» теренлерине кирип да кетеди: Къазимни философиягъа тансыкълыгъы, суратлау тилге закийлиги къайтадыла. Поэт, кесини нукъура табийгъатына кирип, иш ахлулукъну сынауун жыйышдырады.

«Сабанчылыкъ» деген назмусуна къарайыкъ. Къазим сабанчыны сыфатын къурайды. Аны ишини ёлюмсюз магъанасын, философиясын чыгъарады:

Иш ахлусу — сабан сюрюп, мирзеу себер,
Иги ёгюз, иги арба кеси жегер.
Иши, кючю, сёзю бла болур негер,
Махтау демез, кеси келир намыс, дебер.

Кюфле, дуула хазыр этип, кюз да жетер,
Къурт-къумурсха, жан-жаньюар алгыш этер.
Сабанчыны кёлю жарыкъ, таулагъа тенг,
Кире къуугъан мирзеу кибик анда хатер!

Сабанчылыкъ — адамны бу дуняда барлыгъын, жокъ-
лугъун белгилеген ишди. Дуниялыкъны тутуругъуду.

Сабанлагъа туююл эсе эрттен жолунг,
Кимге керек бу дуняда барынг, жогъунг?!

Тюзю, сабанчылыкъны юсюнден айтхан заманда, Кязим адамлыкъны юсюнден айтады. Къалыубаладан да алайды: Аллах адамны жаратхан эсе, сора ал башындан окъуна, адам хар затны жокъдан бар этерге керекди. Аллахча, къураучу болургъа! Аны себепли кётюреди Кязим сабанчыны жашауун бийигине.

30-чу жыллада Кязим, тюз да Холам-Бызынгы тарына эмина кирген жылладача, шургулу-къыйын жашау бла жашайды. Аны къууанчы да кёпдю: юйле, жолла, мехкемеле ишленедиле, колхозла трудоденьге берген ырысхыны эллиле арбала бла ташыйдыла—жау, бишлакъ, эт, мирзеу. Шыкъыда алгъын биреу бир къапчыкъ будай унчукъ мажарса, аны жыл кёзюне жетдириучю эди — къапчыкъны башын жаланда къонакъ-туююн келсе ача. Энди уа къышлада окъуна ётмек этедиле. Юйлеге берекет киргенди. Аны бла байламлы Кязимни Камо деп биреуге этген чамы айтылыучу эди:

Ай, зауаллы, Камо батыр,
Тиге эдинг туюлю чабыр,
Миделлеринг чирий эди,
Жарлыладан бири эдинг.

Энди санга буйрукъ болду —
Чабырларынг чурукъ болду,
Ашагъанынг пиринч болду,
Жашагъанынг да тынч болду.

Аны бла бирге Кязим, къырал ишни, жарыкъландырыуну бардыргъан жаш, жарыкъ жыйынлагъа къошулуп, тюрлю-тюрлю жыйылыулада, байрамлада бола эди. Аны, сыйлы кёрюп, тёрге олтурта эдиле, сёз бере эдиле. Аллах бирди, кёзбау туююл эди аны бары, миллет кертиси бла да жангы жашаугъа алланып эди.

Алай а ол бары алланыуну ауанасында, хыйны кибик къалай эсе да бир ушамагъан иш да бара эди. «Ай, тоба, ибилисни хыйласы деген бу болур?» — деп жарсый эди Кязим.

зим. Уллу жүрек сезгичлиги, билгичлиги да болгъан, жолла кыйдыргъан киши бек алгъа жашауну алай хылыф барыуунда адам жаны багъалы угъай, учуз болгъанын кёре эди. Алгъын халкъ жарлы эди, кыйын жашагъанды ол. Алай адам учуз туююл эди. Адам адамгъа жалгъан дау айтыргъа боллукъ эди,— аллай алтакъ ишле хар заманда да жүрюгендиле,— алай, бусагъатдача, адам кечеден таннга душман болуп чыккыгъан төрени ким кёргенди?! Қязимни иш ахлусу, мамыр эллилерини эслеп эсинде болмагъан, Қязим да, бу жерледе жашагъан адамланы асламысы да ангыламагъан атла атала эдиле: «оппортунист», «лишенец», «подкулачник», «шпион», «двуличник» дегенча аллай. Бек ажымлысы — эллилеге аллай саугъаланы ким эсе да тюбюнден келип бермей эди — жеси эллилери, Қязим бла, бирсиле бла бир жыйында олтургъанла, ол чам этген Камоча, тюненеден бюгюннге аягъы юсюне болгъанла...

Қязим кесини кыйын жарсыуларын бек алгъа жазыучу шуёхларына айтады «Назмучу жашлагъа сёзюм» деген назмуда. Қязимни 30-чу жыллада халын, чыгъармачылыкъгъа да къарамларын бек туура кёргюзтген назму. Суратлау чыгъарманы сыфат дуниясында авторну ич халын, къарамларын кёре билмегенибиз — алыкъа Қязимни ол назмусуна бир кере да эс бурулмагъаны да шагъатлыкъ этеди. Анда уа Қязим жаз тилни, акъылман эсгериуню кючю бла кыралны битету да ниет ишине багъа бичеди.

Игилик кёп. билебиз аны,
Тыгъайгъанды адамны жаны.
Керти эд Ленини айтханы,
Тюзетди ол талгъан саиланы.

Алай энтта жарсыу кёп жерде
Амал жокъду кыйгъы этмезге.
Алгъынча, кыйынды ёксюзге,
Душман да тебинеди бизге!

Назмуну ич фикери жашауну керти бетинден, болумундан чыгъады. 30-чу жылла окъууда, адабият чыгъармачылыкъда, маданият кырулушда да уллу жетишимле болдурулгъан жылладыла. Анга кёре, халкъны жаш адабиятчылары жашауну жаланда байрам жанын кёредиле. Ала, совет адамланы ич дунияларын ачыккълауну иш этмей, аланы этерге керек борчларын айтадыла. Қязим жаш назмучуланы алай жазгъанларына айып этмейди, сёгюм да салмайды. «Эскиликге даучудула», «къарангыны кыйстаучула» болгъанларына да ырадыды. Аны жаш шуёхларыны сёзлеринде «чола жокъду», кёп окъуйдула, заманлары жарыкды. Аны себепли «сют башында кёмюк» кибикдиле. Қязим аланы, бир затха да арсар болмай, «ынгкылапны махтагъанларына» да

бюсюрейди. Алай Қязим кесини сабыр лакъырдасы, тынғысызлыгы бла жашла уллу ишлеге ат башындан къарагъанларын, жашауну ичине киралмай, сырына тюшюналмай, юсю бла жюздюрюп ётгенлерин эсгертеди. Қязимни акъылына кёре, жазычулукъ, суратлау чыгъарма кертиликни, тюзлюкню жакъларгъа, адамны къорууларгъа керекди. Жашланы чыгъармаларында ол зат эсленмегени Қязимни бек жарсытады.

Жырлайсыз, этесиз байрам.
Тюйюлсюз, Қязимча, хайран.
Хар зат иги, хар зат тамам,
Болмайды арбасы аугъан!

Иги эди жарыкъ жазгъан,
Бир жерде да кёрмей азгъан!
Алай андан неди файда,—
Кеси келген насып къайда?

Қязим жашланы жашау болумлагъа, ишлеге, адамны жашауна терен къараргъа юйретеди. Насып кеси аллына тынч келгенча кёрпюзтюу, адамны хорламын, къууанчын айтханча, хорлам ючюн тёкген терин, жарсыуун айтмау — суратлау чыгъарманы хосу, магъанасыз этеди. Керти чыгъарма жашауну кюню, бузу бла да алады, жашагъанны ёлюмю, ачыуу да болгъанын унутмайды. Аны себепли Қязим, жашланы кёзлерине, башларына тебинмесе да, ала жизни-омакъ жазгъанларына тынғысызлыгъын жашырмайды. Ачыу кызыуунда, аны угъай эсенг, битеу да Россейни «къайыгъы башы тюбюне» болгъанын сыйндыргъан эки тизгинни айтады:

Бу дупия байрам тюйюл,—
Айтмадым мен аны сюйюл.

Иш андады — дуня байрам болмагъаны. Дуняны байрам этерге деген большевикле «кимге байрам, кимге хайран» эте турадыла. Неде аны сылтауу? Боллукъ ишлеге, келечекге Қязимни акъылы жетмегенденми кёрюнеди алай, огъесе, кертиси да, тюзлюкню къайыгъы башы тюбюне болуп, Ленинни окъууундан файда чыкъмаймы кългъанды? Не тюрлю эсе да, бу дуня байрам тюйюлдю, ол хакъды, большевикле да тюзетирге ушамайдыла дуняны ол халлы жаратылыуун. Сора билимли, таукел жашла хар зат иги, хар зат тамам деп, жараны юсюне жабыу атмай, анга кесеу къабындырыргъа керек тюйюлмюдюле? Арбасы аугъанланы къорууларгъа?

Кён жашадым, ууаз берс,
Къарт болдум, палахла кёре.
Къыйылыкъ кён энтта жерде,
Жарамаз кёзбау этерге!

Бу кыйынлыгы кѣп жерде Кязим кеси да туюлду кѳоркѳуусуз. Аны да жаныйдыла комиссарла, дин тутханын, хажилигин кѣзуне тутадыла. Алай а кесини жашаууна тюшген кѳоркѳуу Кязимни бютюн батыр этеди. Ол 30-чу жылланы арасында болгъан артыкълыкъланы юслеринден «Не болур мынга тасха?» деген назмусун жазады. Ол чыгъарма керти болгъан ишни, аны кеси эллисини юсюнден эсе да, болуна тургъан къара ишлени жыйышдырып, анда ким да кесин, кесини адамын, къадарын кѳрюрча суратлау сыфат этгени ачыкды.

Айхайда, ол назмуну кѳргюзтюрге, ачык этерге, бютюнда Кязимни атын ары салыргъа амал жок эди. Аны тюз адамланы бары биле эдиле. Аны себепли, назмуну кѣлден биллип, жазылгъан къагъытын а жыртып, кюйдюрюп болгъандыла.

Бу китапны автору жазгъан «Сыйрат кѣпюр» деген роман ючюнчю китабында ол окуя суратланады. Анда айтылгъан затла керти болгъан ишледиле. Къатышхан адамла да керти болгъан адамладыла, жаланда атлары тюрлендирилгенди.

XVII. Бушуу назмуну къадары

(«Сыйрат кѣпюр» романны бетлеринден)

Ерту Гезох бла Орман улу Исмайылны юйуне чакъырды. Аны атасы ауушхан эди, алай а, аманатларын унутмай, кѳолундан келгенича, тюз жашаргъа кюрешеди. Гезохну юйге чакъырып, сыйын кѳрюрге кюрешгени да атасын ыразы этер ючюн эди. Кече къалсын, солусун, сора бара барыр. Ушхуурдан сора кече ортасына дери хапар айтдыла; Къудас, жер этип, тынчайыгъыз дегенде, ким эсе да эшиклени къакъды. Ерту бла Исмайыл жанлары кете, сагъайдыла: бу заманда эшик къагъылгъаны не болгъанын экиси да иги биле эдиле. Дагъыда къакъдыла: Ерту Исмайылгъа къарады: Исмайылны бети къагъытдан акъ. Гезох да турду. Кийинди, таягъын кѳолуна алды. Болсада Ерту, кесине кѳозуп, суху атлады; эшиклени хылыф ачды. Анда уа — эки кѳолуна эки шешаны алып, кѳууанч тыпырлы бола, — Абу! Залимгери Алиханов аны артына бугъуп, кюлмюш этеди. Ерту ачыу кызыуу бла аман айтды.

— Ай, медет, былайда, Адей улу Батыр болмай, мен болдум да! — деди Залимгери, Абуну ауанасындан чыгъа. — Ол берир эди жууабынгы... Адей улу Батыр урушха аспирантурада окъуй тургъанлай кетген эди. Кѣп болмай къайтып, майор чынларын тешерге кѣзю кыймай, аскер кийимлери бла жюрюйдю. Алай артык уллу кѣллю да болма, ала да

андадыла,— деди Залимгери, жолну ары жанында тереклени кѣргюзтүп.

— Кимле? — деди ахырда кѣозугъан Ерту.

— Бары да! — деди Абу жарыкъ.— Биз Уркайлада олтургъанбыз, энди санга келебиз, дауунгму барды?! Бар да, аланы бери чакъыр, эгечден туугъан. Къудасдан уялып турадыла ансы, сенден кѣоркзуп турмайдыла.

Ерту терекле ичинде сегиз адам санады.

— Телими болгъансыз? — Ерту керти да кѣоркзуп башлады.— Хыйлагъа жыйылгъансыз деп тохтасала, не этериксиз? — Сора биягъыча аман айтды.

Аман айтыргъа жетгенде, Адей улун киши озмаучу эди да, ол алай айтды, Ертуну бек аздан төрт атагъа дери аналарын санап,— Ерту тилинден аман сѣз ычхыннганына терк сокзуранды. Къачып, Рахайны артына букъду.

— Санга тансыкъ болуп келмейбиз, Гезохха тынгыларгъа сюебиз,— деди ол.— Келигиз, Аллах юйсюз кѣойгъан жарлыла! — Сора кеси алда тебиреди. Юйге кирип, пашотбаш шешаны столгъа салды.— Келин къазаннга ташла салсын да, ала бишгинчи, бизге хапар айтма кѣойсун. Ашыкъмазгъа аламат тапды.— Андан бир ыйыкъ да озмай, ол, НКВД-чы мыртазакъла айтыгучусун да шерф къакъдыра, Сталиннге тарыгъыу къагъыт жазарыкъды; дагъыда бир ыйыкъдан аны турарыкъдыла да, кѣоргъашин гуллагъа салып, юч кюн турлукъдула: андан сора жыйырма бла беш жылгъа каторгагъа сюрлюкдюле. Ол ингирде уа Батыр алай жарыкъ эди, жютю эди сѣзге, Ертуну кѣонакълары кѣчгюнчюле болгъанларын да унута эдиле.

Ерту жашаргъа, кѣонакъ алыргъа да жарагъан, Абу «ачыкъ махкеме» деп къубултуучу тар гытысы атылып окъуна къала эди, алай а келгенлени бирине да тапсыз кѣрюнмейди; кюн узунуна ишлеп талчыкъгъан Къудас — Ертуну къатыны — тынгылагъанлай, алагъа бир зат мажарыргъа кюрешеди; бирде, эр киши лахордан булжуп, Батыр аны да кѣозутады:

— Сени кибик ариуну Ерту бир заты бла алдагъан болур ансы...

— Тынч тур, ансы ташларынг бишмей къалырла! — деп кюледи Къудас да. Не этсе да, бир зат мажарып, столгъа салды. Кѣонакъла жарашып олтургъанлай, Абу айтды:

— Тайное вечера... Алай бизде Иуда кимди ансы?

Ол бек ажымлы, сагъыш этмей айтылгъан чам эди. Абу къаллай элбер айтханын олтургъанла бары бирча ангыламан сала да. Ким къалай эсе да, Итлукъну Иисус Христосну ууазларындан аз да хапары жокъ эди; бютюнда Иуданы юсюнден. Болсада Абуну чамында огъурсуз магъана болгъанын бек алгъа ол ангылады...

Кечени барыуунда Тачыкъяугъа да, бирсилеге да тынгылап, Гезох кеси оюмларын эте эди. Бу ёмюрню баш жылында Кюнчыкъгъанны къыдырып келген Кязим хажиге да ол алай тынгылай эди. Жетижыллыкъ жашчыкъ эди ол заманда Гезох, алай а хажини хапарлары аны учундуруп, узакълагъа элте эди. Башха жол Чегемде кёп жерле кёрген, къыл кёбуз согъа да билген Абайланы Солтанбекни кёрген эди. Алыкъа жыр измисин билмеген жашха ала бары тейри эшиги ачылгъанлай бир иш эдиле. Ала келтирген сейир хапарла тау тарлада уллу дунялагъа чыгъаргъа излеген къая жолланы адыргыларыча, алай эшитиле эдиле. Андан бери да Гезох, окъуулу адамлагъа ынтыш салып, суйюп тынгылайды. Алай а арт жыллада аны кёз туурасында болгъан ишле, окъуулу адамла айтхан иги насыихатла бла аз да келишмейдиле; бир жанындан, тауда ол иги таныгъан, ишлерин, сёзлерин да билген адамла, кечеден кюннге дегенлей, аманлыкъчы болуп къала эдиле; экинчиден, жангы хукмугъа хурмет эте, аны тюзлюгюне ышана, башы хайран болады: келир заманны насыплы, жарыкъ этер ючюн, жер башында бир жараулу адам къоймай барыргъамы керекди? Къаллай жашау боллукъду ол,— келир заманнга менме деп бир адам къалмаса? Алай а дагъыда бирлеге аманлыкъчы, душман, шпион деп, ауузларында тюркюрюклери къуругъунчу кычыргъанла, экинчи кюн кеслери кетедиле; — энди алагъа аман айтыргъа бирсиле чыгъа эдиле... Къаллай тирмен къургъан эди бу хукму? Къаллай уста эди аны илипинлерин ишлеген? Болсада, ай тоба, хыйла тирмени аны да тартханды — жукъ айтыргъа къоркъуп, тынгылайды!

Жашла, дагъыда бир кесек ичип, къанлары кызыу болгъанда, ёлорге, ачлыкъ къурургъа, НКВД-гъа чабаргъа дегенча, ажымлы затла айтып башладыла.

— Тамамды, жашла,— деди Гезох, сур сёлешип.— Башыбызгъа тюшген кыйынлыкъны къайсы жанындан къарасагъыз да, бизге хыйла къазан асылгъанын кёрлюксюз. Мен бу жангы заманда жашап келгенли, хау, тау тарлада башха жашауну юсюнден хапарла жюрюп башлагъанлы окъун, адамла огъурсуз болгъанларын кёреме. Огъурсуз ишлеге тынч барадыла, аны сылтаун да тынч табадыла. Ай тоба, алгъын да болгъандыла бий къулун ёлтюрген заманла, саулай тукъумгъа дерт жетдирген тёре, аны ючюн къан да тёмелей. Биз а, ийнансакъ, азатлыкъ алгъан халкъла? Биз небиз? Кёчюрген ёлтюргенден башха туйюлдю, аны ючюн ким дау айтады? Аманлыкъ этгенле кеслери уа? Бармыды терсликни сюзген? Не айтыргъа сюеме? Сиз айта тургъан затланы къайтармайым. Иш, баям, анда да туйюлдю — сау халкъланы кёчюргенлеринде. Миллетле тузакъгъа тюшгендилеми? Оюмлу болугъуз, жашла, хыйла тузакъла бек уста,

бек ууакъ эшиледи. Ай тоба, аны губу эшеди да! Губуду аллай ауну патчахы! Кёзге кёргюзтмей эшеди сора уа! Алайды, даулашмагъыз Рачыкбау бла, ол тюздю. — Онбир кьонакъ, ала бла бирге юй неси Ерту да устаны ууазына тынгылайдыла. Ол а, уста, айта баргъаны кьада, бурунгулу бола барады.— Алай а ётюрюк бла кёзбау, не бек жайылгъан эселе да, тирлик бермезле, тамыр иймезле. Жерге, адамлагъа жарыжъ ургъанлай, эр жашла губу патчаны кьаласын оярыкьдыла. Ма мени тынгысыз этген: ол заманда сиз от жагъа кюлююзге от тамызалырмысыз? Тау тарлада ажашхан уучула, артха жолугъузну табалырмысыз? Терслик тирменчилерин излегенден файда жокъду, анга аман айтхандан. Алайды, хау, айыуну кёре тургъанлай, аны ызын ызламагъыз!

— Сора биз не этейик? — деп сорду Орман улу.

— Бек алгъа сиз — халкъны аллында тургъан адамла — кьайтышхан этигиз. Кёп жылла кьуллукъ этгенсиз, не медет, ишигиз тюз болмагъанды.

Орман улу Исмайыл ичгиге терен батмаучу эди. Эки дарман да ичип, хапардан кери болуп кьалды.

— Биз а? Биз не этерге керекбиз, кьуллукъчу болмагъанла? — деп сорду Бабугей Саханаев. Уруш жыллада генералны адъютанты болуп тургъан эди да, бирде аны шуёхлары атын айтмай, «адъютант» деп кьоюучу эдиле.

— Сабийлеге жер атланы айтыгъыз. Ата журтну тауун, ташын... Хар сюрюн сабийге аны Ата журтуну юсюнден иги сёз, ана сютюнлей болуп, кьанына сингерге керекди, — туугъан жерни аты хар бирине аны жолун жарытхан жулдузча жарысын. Айхай, башха жомакъланы да. Жырланы! Халкъны бир жыры сизни бары чамланнганыгъызны тутады. Жырланы сакълагъыз, — эскилерин, жангыларын да, — ала сизге умут бергенлей турлукъдула, жаш тёлую ата-бабала жерин сюерге юйретирикдилс. Жазып алыгъыз аланы, тизмеле этигиз, кьолдан кьолгъа ётдюрююз. Неди элден чыгъаргъа эркинлик жокъ эсе — кьатыгъызда оруслула, кьыргъызлыла, кьазакълыла... Кёчгюнчюле жашагъан бар элени, шахарланы, темир жол станцияланы, кьошланы барын билирге, ёксюз сабийле атылып кьалгъан жерлени таныргъа тийишлисиз. Хау, кьарыусузлагъа болушур амал излегиз; энди 49-чу жылды, 44-чю жыл туююдю — сау кьалгъанланы сакъларгъа боллукъду. Аны жалчыталсагъыз, кюнлени бир кюнюнде: «Биз хорладык!» — дерсиз. Сора, бу ёртенден кьутулуп сау кьалгъанладан, саулукълу тукъумла ёсерле — миллет эслери болгъан, кьарыулу адамла. — Гезох бир ауукъгъа тынгылап турду; жыйылгъанланы сагъышлы бетлерине сынап кьарайды. — Алайды, не тюрю губу патчаны заманында да кертилик жашайды; ол, кьачаргъа, бугъаргъа, тентирерге

түшсе да, ёлмейди. Иш алайды, тарыгъа уа кимге барлыкъса дейсиз... Сиз а тарыкъмагъыз! Андан эсе артыкълыкъ жетишген жаныгъызны сакълагъыз — аны терслиги жокъду!— Гезох энтта да тынгылады, къолун къапталыны ич хуржунуна арсарлы сугъуп, мычыды. Сора андан тёрт бюкленип саргъалгъан къагъытны чыгъарды. Аны къолунда тутханлай, дууагъача къарап, биразгъа армау болду. Дагъыда къарамын андан айырмай айтды: — Сиз мында барыгъыз да, кёреме, къаты биригипсиз... Бек сюер эдим алай болалсагъыз. Ма бу Қязим хажини къол ызыды... Бек къоркъуулу жылладан ётдюре келгенме... Бирде, кимни эсе да игилигинден, тутулгъан да этген эдим, анда да бу къагъытха тынгысыз эдим ансы, жашаугъа кёз къаратханым жокъ эди. Шукур болсун, тапмагъан эдиле. Сау болсунла, башха дау эте эдиле, болмагъан затла бла кюрешип. Бу сыйлы къагъытны, адамла къара чёпге түшмей, эркин жашагъан заманлагъа жетдиралсам деп термилиучем... Энди жашарыма кёп къалмагъанды, алгъынча сакълаялмам деп къоркъама.. Окъусагъыз кёрюрсюз, бюгече Рачыкъау айтханны ол кёп жылла мындан алгъа айта эди. Губу патчахны сыфатын кёрген эди ол мискин, билгичлиги болгъан хажи. Ичигизде аны бир назмусу ючюн жашауун берирге къайсыгъыз таукел эсегиз да, ол алсын.— Қъол жазманы столгъа салып, ёрге турду, оюм эте, тынгылады.— Бусагъатда халкъны къыйын къадарыны юсюнден къычырыкъ-хахай этиу, кёз жашла тёгюу, жашырын кенгешлеге жыйылыу — бары бошду, болмачыды. Кереги — ишди! Тёзюм бла иш! Энди мен барайым. Танг атады, жарыкъ болгъунчу, шахардан чыкъмасам,— жарамаз.

Абу, къагъытха алынып, Гезохну артда сёзлерин эшитген да этмеди. Отоуда андан сора киши къалмагъанын окъуп бошпал эследи. Бары да Гезохну ашырыргъа чыкъгъан эдиле. Ала, къайтып, столгъа жангыдан олтурдула. Абу Қязимден къалгъан къол ызы сыйлы файгъамбарны кёкден түшген измисинча окъуду. Ол 30-чу жыллада болгъан зулмуланы юсюнден эди.

— Ахырын энтта бир къайтарчы,— деп тиледи Орман улу. Абу, кёлю тола, къарыкъгъан ауаз бла окъуду:

НЕ БОЛУР МЫНГА ТАСХА?

Ай, жазыкъ Хажибекир,
Не болду бюгюн санга?
Болуученг бизге ёкюл,—
Тутдула жаугъа санап.

Тюенене махтаучула
Сёкдюле ала-сала,
Сюрдюле узакъ жары,
Ишингде табып чола.

Ай, жазыкъ Хажибекир,
Болжалынг къысха болду.
Сёзюнде жокъ эди кир,
Ганыдың къыйын жолну.

Ышара, сабыр-сабыр
Келиученг гюрбежиме.
Узакъда тапдың къабыр
Кёплене биргесине.

Игини ёлюмю — хакъ —
Амадан деген кибик,
Башчысыз къалады халкъ,
Тюз отдан келек кийип!

Ызынгдан барып, жарлы
Хорасан тапмай келди,
«Сен суююп салган кепюр
Оюлуп къалсын»,— деди.

«Жашасын совет власть»,— деп
Биринчи айтхан батыр,
Къалды, кезюбюз кёре,
Сууну тюбюне батып.

Тюзлюк излеген Қязим,
Энтта сынсыйса, факъыр.

Санга да къанлы тазир
Жерлейди къуугъун атын!

Игиле аман атлы
Боладыла бир женгил...
Тюзлюкню аманатын
Ким буза болур, женгип?

Тюене даурбасла
Сокъдургъан иги жашла
Думп болуп къаладыла,—
Не болур мынга тасха?

Билмейме, жарлы Қязим,
Жюрегинг кесеу бола...
Бийлейди аман сезим,
Тюзлеге терслик жорап!

Юйде къалгъан онекиси, төгерек турдула да, бир бири инбашларындан къаты тутуп, башларын энишге ийдиле,— Қязимни къол ызына табынганлай. Ол заманда айтхан эди Абу:

— «Қъанлыбыз бюгюн да жерлейди бизге къуугъун атын». Алай биз кетюрюрбюз!

— Кетюрюрбюз! — деди Залимгери.

Тынгылап турдула.

— Қязимни къол ызы менде къалыргъа тийишлиди,— деди Абу.

— Қязим мени тынгылы адамгъа санаучу эди,— деп, Таусолтан кесине алырдан болду.— Сен.. не десек да...

— Болсада, келюнге алай келмесин, Уркай улу, тынгылы жаланда ичмеген адамла боладыла деп.— Негерлерини бетлерине къарады да, ала да къол жазманы Таусолтаннга тийишли кергенлерин ангылатдыла. Анда къагъытны сермеп алды да, ачыу кызыуу бла хуржунуна сукъду.— Берлик туююлме, акъылыгъызгъа да келтирмегиз...

— Алай биз хар бирибиз да аны жазып алыргъа керекбиз, келден билирге. Артда уа жазгъанларыбызны кюйдюрюрбюз да къоярбыз,— деп, Рахай Тебердиев оюмлу айтды.

Абу окъуду да, бары жазып алдыла.

Андан сора Қязимни саргъалгъан къол жазма къагъытын ортагъа салып, жырлагъан да, жиялгъан да эте, тангнга чыкъдыла...

XVIII. Ёлюмню юсюнден сагъышла

30-чу жыллада Сталинини, чеклени тюрлендирип, халкъланы, къыралланы да къатышдыруу саясаты барады. Анга кёре, халкъны жашауун тынчайтыргъа, игилендирирге деген

умут бла, бийик тау элени ёзен жерлеге кёчюрөдиле. Эллиле ата-бабала жеринден, таш туююп ишлеген мекамларын-дан айырылыргъа суюмейдиле. Болсада, зор-хор этип, кьоркьутуп, терилтип да саулай элени кёчюрөдиле. Аланы турмуш халларына аз да келишимеген жерледе журт салдырадыла. /

Шыкы да, бийик тау элча, энишгелеге кёчерге тюше эди. Анга журт юлюшге Кичибалыкь тюшеди. Шыкычыла унамай эдиле. Кёчюу-кыалыу дегенге жетгенде, ачыкь урушха сюелирге да тюше эди. Не медет, шыкычыла уллу суугъа балта бла чапханлай эте эдиле. Ол болумлада кьодучу болургъа энтта да Кязимге тюшеди. Аны, чакырып, баш-аякь саладыла (кеслерини ишлерин этдирир ючюн, большевикле не тюрю амалны да уста хайырланычулары белгилиди). Халкь сени ызынгдан барлыкьды деп тилейдиле. Ол ишге Кязимни жүреги ыразы туююл эсе да, акылы бла халкь, болмаз ишге аякь тиреп, кесин энтта да бир кере кыырдырады деп кьоркьа, жол башлайды. 1939-чу жылда Кичибалыкь-гъа кёчеди. Ма аны кыйын жашауунда энтта да бир ажимлы иш: Шыкьыдан Кичибалыкьгъа кёче, Кязим таш китапханасында китапланы барын атасы Бекки ишлеген эски кюбюрлеге жыяды. Жангы элде орналыу алай кыйын эди — аны китап кюбюрлери ачылмай кьалгъандыла.

Кязим энди кьарт эди. Темирчиликни да кьойгъан эди. Бек сейирлиги, — Кязимни инсан жигитлиги, — жашау бурулушлары аны аллай бир сюре эселе да, аны таукеллиги сёнгмейди. Хар тангы, суюген баласы Мухаммат ёлюп келтирген кечелериндеча, аман бла ата эсе да, ол дайым таукеллик сёзюн айтады. Кишиге тасха билдирмейди. Жаланда намазгъа бегирек, кёбюрек уюйду. Кеси жангыз кёбюрек болургъа сюеди. Ёлюмню юсюнден кёбюрек сагъыш этеди. «Кьартлыкь бла ушагъым», «Бызынгы кьабырлары», «Ийман бла кьалыгъыз!», «Ёлюм келир», «Мен бир инсан, жашадым, жанды отум» дегенча назмулары жазыладыла. Кязим ёлюмню уллу бушуулугъун кёргюзтеди. Аны бла бирге, адамны этген иши, игиликлери, хунери кьаладыла. Адам эсини ёлюм-сюзлюгю алай кьуралады.

Назмула, тюзюнлей ёлюмню юсюнден болуп кьалмай, адамны кьадарыны, жашаугъа кьарамтарыны, бу дунняда не кьойгъаныны юслеринден сагъыш этдире эселе, ала уллу жашау сынауу, эси болгъан поэтни жүрегинден чыгъадыла. Кязим ёлюмню хакълыгъын, аны бир кюч да тыялмазлыгъын, алай а ёлюм жашауну тохтаталмазлыгъын кёргюзтеди:

Ёлюм келир, игим чабып тыялмаз,
Ёлюм келир, жашым тутуп жыгъалмаз.

Ёлюм келир, мени дуняда кьоймаз,
Алай ол назму кьаламын оялмаз.

Ёлюм келед, адамны алын кетед,
Адам биргесине төрт санын элтед,
Ишлеген юйюнг, жазган назмунг кьалад,
Дуняя иеси ёлюм туююлд, адамд.

Дуняя иеси ёлюм угъай, адам болгъаны Кязимни жапса-
рады. Жашау бар кьадарда, адам улу игиликге алланган
кьадарда, аны игилиги, аты, төлюсю кьаллыкьдыла, жаша-
рыкьдыла. Адам игиликни кьайтыр деп этмейди, игилиги ба-
шына таш болуп тиерик эсе да, игилик этерге талпытхан се-
зим аны кьанында, сырында бар эсе, — адам аны этмей кьой-
майды. Игилик ылыгы алайды да, адам ёле туруп кёл эте-
ди: бош жашамагъанына — эллилери этген ыспас, ишлеген
юйю, ариу сёзю шагъатлыкь этедиле. Жашауну кючю, сый-
лылыгы да андады. Кязимни саулагъа аманат этген адеп-
кьылыкь дерслерини магъанасы да олду:

Жарсымагъыз, игиликни билген аз,
Аны ючюн дерт тутаргъа жарамаз,
Себеп берген кьайтырына кьарамаз,
Ёлмезлик жокь, ийман бла кьалыгъыз!

Адеп-кьылыкь дерс болуудан тышында да, «Ийман бла
кьалыгъыз» деген назму Аллах жаратып бу дунягъа келген
инсанны жашау кьудуретин да бирикдиреди. «Кёп жюрюдюм,
хакьыйкьатха танышма», — деп бошуна башланмайды наз-
му. Анда Кязим, кеси кёрген, сынаган, жюреги бла ётдюр-
ген ишлени айтырыкь эсе да, аны барын хакьыйкьат бла, эсе
да, дуняя болушу бла, исламны, дуняячылыкьны да хар ин-
сан сыйлы кёрюп жюрютюрге тийишли жорукьлары бла бай-
лашдырады. Манга дери жашаганла да кёрдюле дуняяны
болушун, мен да алай жашадым, келлик төлюге да айтырым
олду... Топуракьдан жаратылдыкь, топуракь болур бизге
тёшк, жастыкь. Жашау а барыр, аны биз ичген таза суула-
рын ызыбыздан келгенле ичерле. Ёлюп, жерге кире, аны бил-
меклик адамгъа жапсарыу болады. Алай эсе уа, адам бу ду-
нияда жыяргъа боллукь бек уллу байлыкь — адамны ниет
тазалыгы, игиликге талпыуу.

Кязим кеси «Локьман хажиге этген осуятында», «Мен
бир инсан, жашадым, жанды отум», «Азраил агъач атха жер
салса», «Жаным кьанатлы мени», «Бар гюняхларымы кеч,
раббин-Аллах» деген, дагъыда башха кёп назмуларында жа-
шау бла ёлюмню сартындан фикир этеди. Кязимни тобалары,
жарсыулары да, аманаты, кесине тилеги да — бары бу ду-
нияда адамны насыбын излерге, аны кьорууларгъа багъыш-

ланадыла. Адам, жер юсюне кымыжалай келгенича, аны тюбюне да кымыжалай кетеригине тюшюнүп, ахыр солууна жетгенде, этин-женин уллу сокъурануу алады. Адам уллу сокъурануу бла уллу тюнгюлююню арасында кесине бир жарыкчык кёре эсе, ол да тюз жашагъаныды, этген иглиги. Қязимни кесине ол жарыклык неден да кыйматлыды. Кыйматлы да, тынгысыз да. Къалай кыдыргъан эсе да ол дуния жолларын, къаллай бир излеген эсе да дарман дуния жараларына, ол аны тапмагъанды. Жаралы дуниядан кете, ол анда, ким биледи, жаннетге иш баргъан болса, къалай аллыкды жаннетни нюрюн, дунияда къалгъанланы кыйынлыклары жүрегинде тура?

Этген игликлерим
Себеп болуп жаныма,
Жаннетни эшиклерин
Ачхан болсала манга —

Анда да мен бу жерни
Жараларын кёрлюкча,
Алай кюед жүрегим,—
Мен жангыдан ёллюкча.

Қязим кесини ёлюмсюз фикири бла адамны, адамлыкны аллай бир бийикге кётюреди. Былай айтханда, инсанны дуния жолуна кесамат эте, аны кесини ахыр сагъатына бет жарыклы тубегенден уллу насыбы болмагъанын кёрюзтеди.

XIX. Жангы кыйынлыкъла

Қязим, кесини жашау жолун оюмлай, кёрюрюн кёрюп, берин берип бошагъан сунганлыкъгъа, кёрлюк кыйынлыклары алда эдиле. Ол Қичибалыкъда уллу юйюрю бла журт иели болгъунчу, Уллу Ата журт уруш башланады. Жүрегинде Мухамматны жарасы бителгинчи, энтта да эки жашын къан урушха ашырыгъа тюшеди. 80 жылдан атлагъан хажи жангы кыйынлыкны бетине жунчуусуз къарап, элине, эллилерине угъай эсенг, саулай да къыралны таукел этдирирге кюрешеди. «Биз хорларбыз!» деп эшитиледи аны ауазы. Энди аны базыныуу къырал башчыла туйюлдюле, акъылы, билими болгъан жол башчыла халны тюзтирле деп, анга да ышанмайды. Энди аны жангыз базыныуу — халкъ кесиди, адамны эсиди. Халкъны тарыхына намыс болурча, саулагъа ёмюрлюк дерс кибик къалырча сёзню айтыргъа къолундан келеди. Душман хорларыгына, халкъ халкълай къаллыгына ийнанады. Анга кёре Қязимни «Биз хорларбыз!» деген таукел умуту аны жангы назмусуна ат

да, магъана да болады. Жашауну барышы, къалай-алай болгъан эсе да, урунган адам баш эркинликни татыуун ангылагъанды, ёз жерини неси болургъа, миллет атын, маданиятын белгиле этерге жетишгенди. Қязимни кёз туурасында совет власть къаллай бушуулу ишле этген эсе да, аз халкъланы кесиликлерин жалчытыуда бла уллу, гитче миллетлени да арасында бирликни, къарындашлыкъны бир заматта болмагъан жетишимлеге жетдиргенди. Аны себепли душман, кючлю эсе да, ол уллу Ата журтларын къорууларгъа кётюрюлген халкъланы хорлайлазлыкъы хакъды. Аллаи таукеллик болумну къатылыкъын тергеусюз этерге келтирмейди. Поэтни ауазы тынгысызды:

Башланды огъурсуз уруш,
Къайгылыды къырал къуруш.
Акъылла болалла буруш,
Къалай болур энди туруш?!

Адамланы «саулай сойгъан» фашистле къайсы дуняны зулмучуларын да озадыла. Алай а «Совет халкъны къурч къаласы» бузулур деп, киши да къоркъмасын. Атасын фашист ёлтюрген жаш ахыр тамычы къанына дери душманны сюрлюкдю. Қязим хорламгъа аны себепли ийнаналды. Ол тынч келмези баямды. Аны алыр ючюн, хар совет адамны «жаны темирден» болургъа керекди. Энтта да, граждан урушну заманындача, Қязимни сёзю кесгин, жютю эшитиледи:

Ушкюкланы алыгъыз къолгъа,
Чыгъыгъыз къазауат жолгъа!
Айландырмаз душман онгига,
Жокъду заман арсар болгъа!

Болсада, Ата журт урушха кётюрюлген халкъ, аз да арсар болмай, къанлы душманлагъа къажау тургъанлыкъгъа, аны тыяр кюч болмагъаннга ушай эди. 1942-чи жыл кюз артында душман Къабарты-Малкъаргъа да жетеди. Қязимни эки жашы Сагъыт бла Асадуллах — урушда, бир жашы — Асхат — эл советни таматасы. Қязим къоркъурча эди душмандан, бугъарча. Алай а, къоркъмай, буюкъмай, халкъны таукел этеди. Фашист басхынчылыкъ жаханымди, айхайда халкъ къыйынлыкъ кёрюр ючюн къалмагъанды. Энтта да кётюрюр. Жалдатлагъа ёлюм келлигине бир адам да ишекли болмасын, сау къалгъан аны кёрлюкдю. Қязимни ол формалы таукеллиги жунчуп тургъан эллилени хорламгъа ийналдырады:

Этирилле тойларыбыз,
Кютюлюрле къойларыбыз.
Жау аллында жунчумайыкъ,
Барына тёзюп турайыкъ.

Тёзмей да не амал бар эди. Кязимни, уруш башланганлай окъуна, «Акъылла болалла буруш» — деп бошдан къайгы этмегени ачыкъгъа чыгъады. Алай къыйынлыкъны бетинде эллиде бары бирден тюз болмайдыла деп да къыйналмай эди Кязим, — кимни кишилиги, кимни кесилиги. Алай ангылашыныусуз «эски дертле» алай къозгъалгъандыла, «жастыгъынгдан жау чыкъсын» деген да алай кёзге урунады. Кечеден тангига Кязимни энтта да бир баласы — Асхат — жоюлады. Шагъырей адамла кече келип, элли башчысы къадарында, чакъырып, чыгъарып, узайтмай союп кетедиле. Кязимни сёзю терен индексден эшитилгенге ушайды:

Аманла кёп чыкъгъандыла,
Кёп игини жыкъгъандыла,
Сени ала жутхандыла,
Атапгы улутхандыла.

Алай ол да туююл эди Кязимни ахыр ёкюнююю. Асадуллах урушда жоюлуп, андан къара къагъыт келгени да туююл эди умут юздюрген. 1944-чю жыл 8-чи мартда «не къартла да тюше да кёрмеген зат» болуп, халкъ саулай туугъан жеринден зор бла кёчюрюледи. Ма ол таулулагъа къара бергинден эрттенликде эсине тюшген болур эди аны, — эртте, бир уллу жолоучулугъунда узакъ Шаркъ жеринде анга кёкден эшитилген ауазча, тилине алай тюшген къоркъуу:

Ёлюгом киши жеринде къаллыгъын
Билемс. Ол таууш эрттеден келед.
Жокъ бу дуняда берлигим, аллыгъым,
Сен, хажы, жарсыуларыма сууал эт.

Уруш къыралны чеклеринден чыгып бара эсе да, ёмюрледе адам эшитмеген терслик болуп, Шимал Кавказны муслийман миллетлери жерлеринден гунч этиледиле. Ол чакъда Кязимни ахыр хорламы — ёлюмню да хорлагъанга тенг болады. Къыйын мухажирликде — кирли, жыртыкъ вагонланы ичлеринде баргъан халкъны къыйынлы жолунда, — ол, мужурасына таянып, кертиси да «сакъат санларын ат этиц», вагондан вагонга ёте эди. Ахырларына таянган, тюнгюлген адамланы барына кёл этдирирге кесинде кюч таба эди. Тонгуз эт къатышханды деп, жолда берген адыргы ашларын да ашамай, башларын ёлюмге салгъан кёчгюнчюлеге ууаз берип, ашны башындан кеси ашап кёргюзтюп, кёп жарлыны ач ёлюмден сакълагъанды. Ол бир вагонда ууаз бере эди, бирсинде назмула окъуй эди, жапсара эди жиялгъан къатынланы. Асыры кёлсюзлеге урушхан да эте эди.

Алай жетген эди эшелон Къазакъстанда Кёк-Суу деген темир жол станциячыкъгъа. Алайда тёгюлген эдиле мухажирле.

Къыйынлыкъ жолунда Қязим эки назму этгенди. Ала — «Жарлы халкъым» эм «Таукел этейик биз бюгюн» деген атла бла басмалангандыла. Эки назму да адам эсини хорламыдыла, инсан жууаплыкъны бийик юлгюсюдюле:

Тёзюмсюзлюк — нёгер туююл,
Оюлгъанда жолунг, юйюнг,
Кётюрейк жашау куююн,
Таукел этейик биз бюгюн.

Къыйын сагъатларында: «Таукеллик къая бузар!» — деп, алгъа къарагъан бурунгулула дерс боладыла. Таукеллик къая буза есе, къая кибик терсликни да бузар. Аны себепли Қязим энтта да халкъына тёзюм тилейди; жангылмазын, жукъгъа къол жетдирип, айыплы болмазын аманат этеди. «Ишди бизни жашатырыкъ!» — деп, бар ачыуну, кючню, тёзюмню ишге салыргъа керегин айтады. Иш къайгъыны унут-дурлукъду, кюч берликди; бет жарыкълы этип, терслик жолуна чыдатырыкъды, аны «намыс бла бошатырыкъды». Халкъны Ата журтуна бет жарыкълы къайтырына Қязимни бу хар таулугъа буйрукъча, аманатча эшитилген, чынтты инсан сёзлери болушмагъандыла деп ким айтыргъа боллукъду:

Мен ёлюрме, артха къайтмам,
Саулугъумда жалгъан айтмам:
— Бузулмагъыз кыраллыкъгъа,
Қиши жерде тургъанлыкъгъа!

Ат чариште сыналады,
Азап кёрмей ким къалады?!
Хайт дегиз, айып алмагъыз,
Ишде артха да къалмагъыз.

Қязим, жарлы халкъны, къыйын кюн жашай, тёзе билирге, бузулмазгъа юйрете, жашха, къартха да ыразылыкъ бере, алайда, Кёк-Суу деген элчикде 1945-чи жыл март айда дуниядан кетгенди. Алайдан сегиз километр бир жанында, Қязимни жууукълары, эллилери тюшген Тельман атлы къазакъ элге элтип, анда асырагъан эдиле. 1999-чу жылны ноябрь айында, Қязимни 140-жыллыгъы бла байламлы, аны сыйлы къабыры туугъан жерибизге кёчюрюлгенди.

XX. Қязим бла Қъайсын

Қязим малкъар халкъны биринчи уллу поэти болгъанына кишини ишеклиги жокъду. Сёз устасы, дуния акъылманы, адамланы сабыры, тюзлюкню, бирликни да ёкюлю — бек биринчиге Қязимди. Энди биз алай кёребиз, алай ангылайбыз

миллет сыйлыбызны, миллетни сыйын жетюрген, биринчи адамыбызны.

Бизни миллет поэтика ангыламыбызны ол даражагъа жетдирген Къулийланы Къайсын болгъанды. Къазим уллу поэт эди, кеси заманында кеси халкъыны ангылау даражасындан кеп да бийикге ёрлегенди. Ол затны заманында айтып ангылатыр ючюн да уллу поэт, уллу окъуулу, закий адам керек болады. Къазимни, халкъны да насыбына аллай адам Къайсынны бетинде кечге къалмай келгенди. Къайсынны жютюлюгю, закийлиги, адамлыгъы Къазимни бетинде миллет поэзияны от жагъасын керюрге жетишгендиле; бек сейири — Къазим да, Къайсынны «кесине ушатып», анга сёзюн ата татлылыгъы бла айтханды:

Баям къозула жетгенин билгенди —
Кесиме ушаш «тели» Къайсын келгенди.
Къозу эт ашап, боза ичип олтурдукъ,
Эски юйюмде назмула окъудукъ.

«Тели» Къайсын келип юсюме аугъанды,
Ингирликде ийнегими саугъанды,
Къолан ийнегими сютюн ичгенди,
Хакъына «аман» китап бергенди.

Назму ал башындан окъуна Къазим бла Къайсын къалай татлы болгъанларын кергюзтеди. 30-чу жыллада Шыкъыгъа келип, анга тюбеген кеп тюрлю адамланы арасында Къазим «хыпьяр» Къайсынны эслегенди, сёзюн, сайлап, анга айтханды, «къолан ийнегини сютюн» анга ичиргенди. Поэзияны тилин ангылагъанлагъа «тели» Къайсын келип юсюме аугъанды, ингирликде къолан ийнегими саугъанды» деген — болунган ишден кеп да теренди, поэзия байламлыкъды, закийле сырын да суратлап айтыуду.

Айтыргъа тийишлиди: 20-чы, 30-чу жыллада Къазимни жакълагъан тынч туйюл эди. Ол хажи эди. Халкъгъа да, аны терен философия-жашау магъаналы чыгъармаларындан эсе, дин зикирлери, большевиклени, совет властьны бир-бир ишлерин огурамагъан назмулары кёбюрек эшитиле эдиле. Анга кёре, биринчи малкъар китаплада, Къазимни назмуларын чыгъаргъанны кёой, анга чамланыргъа да угъай демей эдиле. Ол болумлада Къайсын, жашлыкъ, не асылыкъ этмей, Къазимге битеу улан жюреги, сейирсинген сезими бла къарагъанды. Андан артха жыллада, уруш отунда, кечгюнчю жыллада бара, Къайсын, ёлюп кетгинчи, Къазимге улан жюрегин, уллу сейирсиниуюн сёнгдюргенди.

Аллай адежликни тагылары, Къайсын кеси айтхандан, 1938-чи жылда Башлангандыла. Ол жыл партияны область комитетини оноу бла Къазимни Нальчикге келтирип, Къайсынны да, жаш назмучу, окъуулу адам къадарында, анга

къагъытчы этип, назмуларын, кѣп тюрлю философия фикирлерин, жашау къарамларын жаздыргъандыла. Къайсын, ол заманда жазгъанларын бирге жыйышдырып, Кязимни кесини къол жазмаларын да сайлап, тизип, Къабарты-Малкъар илму-излем институтну архивине салгъанды. Кеси Кязимни къалай таныгъаныны, аны чыгъармачылыгыны юсюнден биринчи статьясын жазып басмалагъанды. Алай бла, поэтни юсюнден биринчи тийишли сѣзню айтхан да Къайсын болгъанды.

Къайсын ол заманда, кеси жазып алгъан кѣп назму байлыкны институтха салып, асыратхандан сора да, суйген назмуларыны къол жазмаларын кесинде къойгъанды. Къайсын аланы урушну, кѣчгюнчюлюкню да къыйын жылларында жанындан эсе артха салып сакълагъанды; халкъ, жерине къайтып, басма онг болгъанлай а, Кязимни биринчи китапларында чыкгъанланы, кесинде сакъланганланы да жыйышдырып, къарап, «Кязим. Сайлама чыгъармалары» деп, битеу да малкъар адабиятны тарыхында бек уллу магъанасы, сыйы болгъан китапны чыгъаргъанды. Тюсюн айтханда, ол китап Кязимни ким болгъанын кѣргюзтгенди, аны уллу дунягъа жолун башлагъанды. Басмасыз къыйын заманланы туманында, Шыкъыдан къарап, битеу дуняны кѣралгъан уллу закий поэтни Къайсын халкълагъа танытханды. Аны бла бирге, Кязимни юсюнден статьялары, эсгерилери совет басмада терк-терк басмалангандыла. Алай бла, Кязимни биринчи китаплары октябрь ынгкылапха дери басмаланган эселе да, совет властыны жылларында да аны назмулары чыгъа-чыгъа тургъан эселе да, чыгъармаларына тийишлисича багъа бериу, басмалау, башха тилге, бек алгъа орусчагъа кѣчюрюп, къыралгъа белгили этиу 1956-чы жылдан башланганды. «Кетериле терс жолланы, тюзетиле законланы»,— деп, халкъгъа умут бере, адамны эсине ийнана кетген Кязимни айтханлары, ийнаныуу да керти болуп, терслик тюзетилгенде, халкъ Кязимни от жагъасына къайтханча болгъанды. Энди таулула аны атын туугъан жер бла тенг кѣредиле. Тюсю да алайды — Кязим халкъны туугъан жерине кертилигини, суймеклигини бийик юлпюсюдю, шагъатыды. Кязимни назмулары жангыдан «Жашаубузну байрагъы» (Фрунзе, 1956 ж.) «Къарындашны сѣзю» (Нальчик, 1957 ж.), «Малкъарны поэтлери» (Орус тилде, Москва, 1958 ж.) кибик китаплада басмаланадыла. Алай а аны закийлигин, терен къарамлы уста назмучу, акъылман, философ болгъанын толусунлай 1959-чу жылда Нальчикде чыкгъан «Сайламалары» кѣргюзтгендиле. Ол китапны хазырлап, басмалагъан Къайсын «Кязимни китабыны юсюнден жазылгъан назмусунда» аны магъанасын ачыклагъанды:

Бу китабымыды не уа халктыбызны
Жараладан толу жүрегимиди бу?
Эшитеме мен сарнагъан ауазын кызыны,
Ёкюре, терк жыгылады окъ тийген буу.

Бу китабымыды не уа халктыбызны
Тюшлеримидиле — туман кече кёрген?
Кёреме ауушну къарында къан ызы,
Жаралы жугътур жыгылады жерге...

Бу китабымыды не уа халктыбызгъа
Берилген чыдамы, кёп жарсыуумуду?
Душманла чапхан кюлдеде журтубузгъа
Халкъым жараларын жуугъан сууумуду?

Бу китап — эр ауазларымыды, башларын
Иймейин, тар кёпюрледен ётгенлени;
Кётюргенлейин азаплыкъны ташларын,
Арыгъан инбашларында элтгенлени.

Аланы эр осуятлары болгъанча,
Халал жүреклерин кългъан кибик мында,
Сын ташлагъа жазула болуп кългъанча,
Сынагъан затлары тау араларында.

Бизден алгъа кетгенлени сакъ ёнлерин
Эшитген кибик узакъ сыртла артларыдан,
Окъуйбуз биз бу китапны тизгинлерин —
Жарыгыдыла заманла отларыны...

Алай бла, Къайсын халкъны «хуна тешикден чыкъмагъанын», аны да, бирси халкъланыча, уллу поэти болгъанын, ол кёп жыллада, кёп жоллада кёп халкъланы кыйынлыкъларын ангылап, алагъа насып, себеп излеп жашагъанын, жазгъанларына жашауна къууанчын, бушууун да, боранын, ариу кюнюн да сыйындыргъанын кёргюзтгенди. Аллай закий чыгъармаланы, ана тилде басмалап, тынчайып кълмай, аланы юслеринден айта да билгенди, дуния поэзияда тийишли жерине да салгъанды. Къыйын кезиуледе Кязим халкъны ёкюлю болгъанча, Къайсын да ана тилинде чынтты поэзияны ёкюлю болгъанды. Ол халкъны аллында, Кязимни аллында да улан борчуна жертичи болуп, инсап жютюлюгюню, маданиятыны, миллет сезимини кючлеринден Кязимге поэзияны бек бийик тёрюнде жерин табаргъа болушханды. Кязимни 1959-чу жылда болгъан 100-жыллыгы малкъар халкъны Ата журтуна къайтыуун, миллет атын жангыдан алыуун, илму, маданият, кырал жашауун жангыдан башлауун, жангы — уллу жолларын ызлауун да бирикдиргенди. Кязим миллет биригиюню, кёллениюню белгиси болгъанды. Аны юбилейи бла байламлы, РСФСР-ни Жазыучуларыны союзуну сессиясы Нальчикде баргъаны, бери кыралны кёп уллу адамы, жазыучусу да келгени, ала республиканы намысын кётюргенлери — бары да, башда айта келгенибизча, Къайсынны хате-

ри, аны намысы, айтыуу бла болгъандыла. Аллай затланы айтыргъа да, эсде тутаргъа да керекбиз. Къонакъла, Къазимни юсюнден айта, айхайда, халкъны, аны жерини, жырыны юсюнден айтхандыла. Аллай кетюрюмлюк малкъар адабиятны суратлау даражасыны терк ёсюп барырына себеп болгъанды.

Къайсын «Фахму бла акъылманлыкъ», «Къазимни ышаруу», «Къазим Мечиев эмда шаркъ поэзиясы» дегенча статьяларында, кёп назмуларында, эсгериулеринде Къазимни тарых болумланы себеплеринден кеч къалгъан жолун жарытханды. Аны кеси кибик, акъылман закий назмучуланы, философияны сатырларына чыгъаргъанды. Ангылагъаннга — ол миллет жигитликди, поэтни кесини суратлау жигитлигине, хорламаларына тенг ишти.

Бусагъатда Къазимни чыгъармалары, жыйылып, илму жол бла тинтилип, тафсирлери, сёзлюгю, кириш бла да чыкыгъандыла. Ол эжитомлукъ 216 чыгъарма неда 15 минг тизгин боладыла. Бек уллу ниет байлыкъ! Алай а къайтарып айтыргъа тийишлиди: малкъар халкъны ниет маданият жашауунда Къазим ючюн Къайсынны уллу къыйыны, уллу хорламы да болмагъан болсала, Къазимни «Сыйлы саугъасын» — табийгъат берген энчи закийлигин — кёрюрча, Къазимни кесине тенг фахмусу, закийлиги, инсан халаллыгъы, таукеллиги, эрлиги да болгъан адам туумаса, айнып баргъан миллет сезимге, суратлау къудуретге аллай адам жол ызламаса, — бююн ол байлыкъ боллукъ туюл эди! Биз тюненеги кюнюбюзню, сёзюбюзню сыйлы кёрюрге, игини бла аманны арасын айырыргъа юйренмей къалдыргъа боллукъ эдик. Энди билебиз, адам адамла арасында, бирси тилле, миллетле арасында буюкъмай жюрюр ючюн, сёзюн ыйлыкъмай айтыр ючюн, — аны эрттегили от жагъасы болургъа керекди. Бирсиле аллай от жагъа кеслери болур ючюн кюрешгенде, Къайсын Къазимни от жагъа оту ючюн кюрешгенди; жашау чюйреликле, уллу кёллюлюк, кесим демеклик ёчюлтюп къояргъа боллукъ отну энди заман ёчюлтмезча тиргизгенди. Къазимни хакъындан энди ким не этсе да, ол жаланда Къайсын тиргизген отну ышырлыкъды.

80-чы жыллада Къайсын «Алтын сыбызгъы» деген поэма-сын жазып, Къазимге сохталай къалыуну, эсе да, халкъ ёкюлюню уллу дерслерине, осуятларына кертичи болууну, улан болууну къачын салгъанды. Уста бла сохтаны ниет биригиулюклери, ол биригиулюкде насып ырахатлыкъ, этген ишлерине ыразылыкъ да табыулары ачыкъланады. «Алтын сыбызгъы» — Къазим — малкъар халкъны ёлюмсюз жаньды, дуняда бир палах, зулму тохтаталмаз сыбызгъысыды. Къалай чомарт эди къадар Къайсыннга, аны жаш къанатлары къата туруп, Къазим кибик закий устагъа тюбетген эсе! Аны

себепли, бар кыйынлыкъланы хорлап, атасыны аллына сау кыйтхан уланны насыплы сезими эшитиледи бу тизгин-леде:

Алгынча, зыбыр сакъалынга
Жаягъымы кысып турургъа,
Таугъа къарагъан кибик, санга
Энтта да жангыдан къараргъа;
Мен тауну къатында олтургъан
Кибик, къатынгда олтурургъа,
Сен энтта Шыкыда сау тургъан
Кибик, сёзюю да айтыргъа
Эркин эт, Қязим, жокъча ёлюм.
Биз бирге барлыкъча жай тарда,
Къарарыкъча биз, бирге келип,
Акъ булут аугъанына кыйрдан,
Экибиз да барлыкъча бирге
Бызынгдан ёрлеген жолда,
Къарап турлукъча къар ингирде,
Кёп игиликле сакълай андан;
Бирге къарарыкъча экибиз,
Бахчала къазылгъанларына,
Бирге кыуанырыкъ кибик биз
Тюртюле кызаргъанларына.
Экибиз да кёрлюкча бирге
Дых таугъа жатхан ахшамланы,
Жарсыуун этерикча бирге
Юйге кыйтмай кългъанланы...
Аладан бири болдунг кесинг!
Къар энтта жабады жолланы...

Алай бла, «Алтын сыбызгъы» кеси аллына халкъны хорланмаз жырыны белгиси болады. Малкъар жашагъан къадарда, ол сыбызгъы согъулгъанлай турлукъду. Аны мудах, алай а таукел тартууларында Қязимни, Къайсынны да атлары бирча эшитиледиле.

ЭКИНЧИ БЁЛҮМ

ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫГЫ

I. «Сагъыш», «Аллай бийле керек бизге», «Бирликни атасы ёлдо...»

XIX ёмюрнү экинчи жарымында, бегирекда аны ахырын-да жашау-турмуш чойреликлени къатыланыулары жамауатны алчы адамларын тынгысыз этгендиле. Тыйгъысыз келген тюрлениуле иги умутла туудурсала да, кетип баргъан жашау ыз, бурунгу төреле жүрекни бир уллу тамырын юзюп кетерикча, алай кёрюнедиле. Бурунгу жашау Қязимге да энди къайтмазлыкъча, анда болуучу татлылыкъ, ахлу-жууукъ кёллююк ахыр-ауал кетгенча кёрюнеди. Поэтни ич халыны алайлыкъын аны 1888-чи жылда жазылгъан «Сагъыш» деген назмусу кёргюзтеди:

Олтурдула бурун бизде
Жарлы къарт да, бий да бирге.
Табындыла бир тейриге,
Бирлик болду элибизде.

Бий бийлигин анда кёрдю —
Къарысузгъа къары берди!
Элни ишин этип келди,
Бек сыйлыкъа да тергелди.

Душманладан сакълай билди,
Бирге ойпап, бирге кюлдю,
Эл суйгенни ол да суйдю,
Бушуулада бирге кюйдю.

Энди бийлик учуз болду,
Адет, төре къутсуз болду.
Биз кёрмейбиз онгуну, солну,
Ким излеиди аман жолну?!

Тар тыгъырыкълада төшлеге, этеклеге къысылгъан тау жамауатла узакъ, тунакы жашауларындан жангы тиричиликни белгисиз жолуна чыгъадыла. Эскиликден безиген эсе-ле да, жангылыкъдан да къркъмай туйюлдюле. Ол арада тау жамауатланы эки тюрлю унугъуу апчытады: бир жанындан патчах зулму, экинчи жанындан ёз бийлери. Халкыны сёзюн, дауун айтырыкъ, аны тарых ёсююн жангы дара-

жасына кётюрлюк адам (башчы) чыгъаргъа керекди. Эндиге дери кесини жазуу болмагъан халкъ аллай инсанлыкъ этер деп, кимге базыныргъа боллукъду? Бийлеге ышаныу къалмагъанды. Эфендиле да тамбла жашау къалай боллугъун билмейдиле. Сора кёп къыйынлыгъы, толмагъан муратлары, ажымлы жоллары ючюн къадар малкъар халкъгъа сёз устасынмы бере эди? Кязимни бетинде ниет закийи, миллет акъылманымы тууа эди? Къалай болса да, Кязимни халкъгъа жайылгъан ал назмулары окъуна тарых магъаналары болгъан сорууланы саладыла. Къалай ариу, шатык тил бла айтады ол халкъны кёлюндегин, къалай келишедиле сёзле бир бирге, алайлай туууп, кёкден тюшгенча!

«Сагъыш» алгъаракъда жайылгъан «Апсаты» деген назмуну да эсге тюшюреди. Кязим айтхан «Апсатыны» бирси миф жырладан артыкъ айырмасы кёрюней эсе да, анда эндиге дери болмагъан, халкъ чыгъармачылыкъда арталлыда тюбеменген бир зат бар эди: тейриге (табийгъат кючге) угъай, адамгъа ийнаныу. Кязим мифни жангырта эсе да, эсинде жашау турады, назмуну жаздыргъан — Апсатыгъа махтау бериу туйюлдо, инжилген адамгъа (уучугъа) поэтни тынгысызлыгъыды. Аллай назму жазгъан, сёзсюз, халкъны адамы эди ол, Апсаты бла жарлы уучуну бетден-бетге салып, кеси уа уучу жанлы болгъанды! Апсатыны жан аурута билмегенин, жарлыгъа «жюмел улакъ да бермезлигин», жарлы уучу муратына жаланда кесини кючю бла, усталыгъы бла жетерге боллугъун кёргюзте эди. Терен къарагъанда, жарлы уучуну алгъышын эшите, жалыннганын, амалсызлыгъын кёре, эчкилерин аякъ жетмез жалаулада, тар къулакълада букъдургъан Апсатыны — жамауатны онгун алып тургъан, къолундан келип анга бир игилик этмезлик зулмучуну — кёргюзтеди. Сейир туйюл эди жарлы уучуланы ол назмугъа къулакълары тургъаны, — Кязим зор кючлени алларында аланы онглу, хорламлы этеди. Алай бла Кязим уучу аны, Апсатыгъа (тау бийлеге) къарап турмай, кеси кючлерине таяныргъа юйретеди. Аны ызындан а «Сагъыш», «Аллай бийле керек бизге», «Бирликни атасы ёлдо...» деген назмула жайылып, аланы жазгъан битеу халкъны кёлюндегин айтыучу болгъаны ачыкъланады. Кязим, керти да халкъны ичине киргенча, барын билип, жыйышдырып, бююн, бюгече болгъан ишлени, муратланы кертисин айтады:

Бирликни атасы ёлдо,
Бизге бек учузлукъ келди,
Кёрмейбиз жууукъну, тегши,
Жарлыдан ётебиз кенги.

Бошлагъанбыз ишлени,
:Кир этгенбиз жүрекдени.

Барырбыз биз кыйры дери,
Кыйда болур тюзлук жери?

Иги эталмайбыз келию,
Тыялмайбыз палах желни,
Кыаты кысалмайбыз белни,
Ким кыоруулар энди элни?!

Кязим жазган — магъанасы, тили, назму кырулушу бла да халкы жырладан башхады. Халкы айтыр сезюн кеп емюрлени акылында биширип, жыйып, жарашдырып туруп, энди Кязимни аузуна салганга ушайды. Анда халкыны тили, ниети да биргеди,— Шыкыда жарлы темирчи Беккини акысакы жаны боллукы эсе екюлю, сора тюзду: алыкы ол жаланда керти сезню айтады. Жерсизлик, малсызлыкы, хакысыз туююлю, унугуу — Кязимни кезю барына жетеди.

Кеси заманы алай толук билгени Кязимге кысха айтып, кеп англатыргы болушады. Халкыны кыйынлыкы есенча, тезюмсюзлюгу да еседи. Кязимни: «Кыаты кысалмайбыз белни»,— деп, ажим этгени анданды. Жамауатны бу халда кыйры дери барлыкыны киши билмейди. Аны себепли Кязим, жашау кертиликни суратлай, адамланы оюм этерге, алгы кыаргыа юйретеди.

Кез туурада бола турган ишле жашауну екюрюксюз, омакысыз керти суратларын ишлеуню излей эдиле. Кязимни башлама назмуларында, бегирекда «Сагыш» бла «Бирликни атасы елдю» дегенлеринде жашау-турмуш тиричиликге сингип барган бузук халга тынгысызлыкы баш магъананы тутта эсе, «Тереле, сурала кибик» деген назмуда жангы халланы ачыкдан жаулайды. Адамла не тюрлю жангылыкыга тартдыра эселе да, кетип барган жашау хал кеп да асуулу эди. Анда «Намыс, бет, мархумлукы да кеп эди адамлада»,— деп екюнеди. Былай кыарганда, Кязим эскиликни жаклап, жангылыкыны унамаганча керюнеди. Угыай, Кязим жангылыкыны жауу туююлду, Кязим жангылыкы деп, ашы адетлени туп этерге керешмекликни сегеди. Халкыны иги адетлери жангылыкыны жауу нек болурга керекдиле деп сорады ол. Жерде беркет калмаганды, адамла бирликни— айыутослукыга, адамлыкыны — байлыкыга алышадыла, аны себепли жерде — Аллах угыай, ибилис оноу этеди:

Жаш кыартха кыйрылган
Кюнлени кереме мен.
Кыул, бий деп айырылган
Кюнлени кереме мен.

Бир бирге жала жапхан
Кюнлени кереме мен.
Ит исине чапхан
Кюнлени кереме мен.

Адамла тюзлюкге, игиликге Аллахача табынмасала, жаш кьартха да кьайырылады, ит несине да чабады. Бир эллиле жалгъан дау бла бир бирлерин жойдурургъа да артха турмайдыла. Тау жамауатлада жашау халланы буллай чюйреликтери Кязимни бек тынгысыз этедиле. Алай ол жюрек тынгысызлыгъын хапар этип угъай, сыфат этип айтады. «Жаш кьартха кьайырылгъан» неда: «Ит несине чапхан» дегенча кенг метафорала болумну эсде кьалырча суратлайдыла.

Кавказ турушну барыуунда, андан сора Кавказгъа 60-чы жылланы ахырында жетген реформаны кьужур «азатлыгъында» таулула кеп затха тюшюннгендиле. Иги адетлени аманнга тюрлениулерин, Кязим сунганча, «ниетле бузулгъандан» угъай, тау жамауатлагъа патчах хорлугъу жетип, ол аланы баш эркинликлерин малтап баргъаны бла байламлы болгъанды. Патчахлыкъ ачыкъдан халкъ асламлагъа кьажау сюеледи. Аны бла байламлы тау жамауатланы башчылары кеслерини класс бетлерин ачхандыла. 70-чи жылланы арасында кьанат жайгъан революция кетюрюмлюк селыйин, аны ызындан келген кюйсюз низамла Россей журтлада уллу келсюзлюкле туудургъандыла. Россейни ара журтларындача, тау жамауатлада да баш кетюргенлени жокъ этип, бийле жашауну алгъыннгы ызын тутаргъа кюрешгендиле. Энди Холам-Бызынгы тарыны жоллары, алгъынча, бек туююл эдиле: тау элле кеслери алларына жашагъан сунсала да, энди ала уллу империяны кьыйыр-бучхакъларыдыла, анга кере, империяда болгъан ишле бери да жетедиле, мында да хар ишге империяны мухуру салынады. Кязимни тынгысыз этген адеп-кьылыкъ бузулуу малкьар элlege тийишли таулучулукъну, кьош негерликлени, жыйын биригиулюкню кетиулерин — аталыкъ-феодал терелени орунуна капиталист жорукъла келе башлагъанлары бла байламлыды. Патчах Кавказ урушдан сора алган империя эркинликлерин жашауда бардырады. Малкьар жамауатла, кеслерини география болумларыны хайырындан, кавказ урушха кьатышмай кьалгъан эселе да, аны куююн кермей кеп турмагъандыла. Патчахны аскер-эгет мырзаакълары тау тарлада кеслерини семен хорлукъларын этедиле; башхасы болмаса да, азат таулула юйренмеген тыш законланы орнатадыла; ырысхы жюрютуюню, жер иеликни сейирлерин сакълайдыла. Айхайда, аллай жангылыкъла халкъны кеп емюрледе жюрютюп келген жашау-турмуш халлары, дин, миллет сезимлери бла аз да келишмейдиле. Ишни алайлыгъын кере, тау бийле халкъны жамауат бирликлерин сакълар жанындан угъай, патчахны иелеу (колония) саясатын бардыыр жанындан болгъандыла. Жашау тиричилик бирикдирип, адеп-кьылыкъ да, негерлик да анга кере жюрюген заманлада атауул элле бийлени бетлеринде жамауатны тюз хукмучусун, екюлюн, кьоруулаучусун кергендиле. Капиталист илишанла

келе башлагъанлары бла атауул элени тукъум таматагъа, бийге къарамлары да тюрленедиле. Бу кезиуге, эсе да, XIX ёмюрню 80—90-чы жылларына — жууукълукъ жюрютген къауумланы арасында, атауул бирликни тёрелери бошайып, таматагъа, бийге болуучу алгъыннгы намыс, бойсунуу — бош бир айыутос, жалгъан хатерге айланып къалады.

Халкъны тукъум тейрилеге, атауул аталагъа бойсундургъан мажюсю тёреле да бу кезиуге ислам динни низамлары бла алышынгандыла. Ол шарт да тауда эки тюрлю тарых болум бла байламды: биринчиден, атауул аталаны да, бийлени да намыслары кетгени — аланы турмуш магъаналары къалмагъаны ючюндю; экинчиден, азат (мажюсю) таулула, ислам динни алып, алгъыннгы тейрилерине, атауул аталаны арбакъларына табынмазча болгъандыла, аланы барын да Аллах алышындургъанды. Алай бла, жыйын-тукъум тиричилик сахнадан кетип, аны орунуна мурдорсуз жангы халла келедиле.

Ол болумда Қязим, озгъан жауунну жамычы бла къуугъанлай, алгъыннгы жашауну асыулугъун жакълап, кюсеп, жангы халланы къоркъунчлукъларын айтса да, тарых кертилик алайды. «Бет, намыс, мархумлукъ» къалмагъаны, «жаш къартха къайырылгъаны» — ала бары таулула алыкъа толу билмеген, алай а аланы жерлерине ёзен туманлай кприп келген шугут жорукъладыла. Қязим алыкъа диннге, тюз акъыллы бийлеге ышанады. Халкъны башчылары хайт деп, эллерине, жерлерине базынып, ишни къолгъа алсала, тюзлюк жашау боллукъ сунады. «Аллай бийле керек бизге» — деп, тау жамауатланы бирикдирлик, аланы бурунгу тёрелерин сакъларгъа боллукъ жолну кёрюздеди. Бу назмуну окъуй, Қязимни къууумлары къаллай бир огъурлу болгъанларын, аны бла бирге, ол кесини иги умутлагъа терилиюнде жашауну керти агъымларындан къаллай бир узакъ болгъанын кёрсбиз. Тюзю, былайда халкъ демеклик бла кесим демекликни ёмюрледен бери да жарашып, келишип болмагъан адетлери ачыкъланады — иги къууум (идеал) бла жашау жоругъу. Халкъны ызындан тизерге боллукъ бийни (башчыны) сыфатын къурай, Қязим халкъны бары иги умутларын бирикдиреди, андан да озуп, халкъны башчысы боллукъ адамны атына Аллахны энин окъуна салады:

Халкъгъа салмай бугъоу, кишен,
Намысларын тута билген,
Терсни жаулап, тюзге бургъан,—
Аллай бийле керек бизге.

Халкъны тизип халал ишге,
Сакъ болуп юмметибизге,
Нюр келтирген бетибизге,—
Аллай бийле керек бизге!

Халкъны онгар жолун излеп,
Алгъа къарап, жолгъа тизген,
Эл жумушун туура сюзген,—
Аллай бийле керек бизге.

Дуниялыкъгъа хыйсап этген,
Гюнях этмей, сууап этген,
Жалчы жекмей, ёлюп кетген,—
Аллай бийле керек бизге!

Къул, ёзден деп айырмагъан,
Мадар излеп, тюз къарагъан,
Орун берген игибизге,—
Аллай бийле керек бизге!

Къаты тутхан динибизни,
Шатык билген тилибизни,
Саз этмеген кюнубюзню,—
Аллай бийле керек бизге!

Жамауат (халкъ, къырал) башчыны кёп ёмюрлесе кёп закый адамла излеп келген сифаты алай къуралады. Кязимни 24 тизгин назмусу малкъар халкъны угъай эсенг, сау дунияны да Баш эркинлик, Тюзлюк, Тенглик дегенча адамлыкъны баш жорукъларын сакълагъан законларыны магъанасын тутады. Алай Кязимни дунья бла иши жокъду. Ол бек алгъа кеси элини, кеси адамларыны даражаларын сакъларгъа сюеди. Жамауатны турмуш низамлары тюз болур ючюн а, бек алгъа аны бийлери (башчылары) тюз болургъа керекдиле.

Кесини иги бийлеге (башчылагъа) ышанган айыпсыз жангылыуунда Кязим аллай бир тереннге кетеди, «жалчы жекмей ёлюп кетген», «къул, ёзден деп айырмагъан» бийле болургъа боллукъ сунады. Кязим алагъа маданият, миллет магъана да береди. Ала юметге сакъ болургъа керекдиле; тилибизни шатык билирге, игилеге орун берирге. Ким биледи, тау бийле аллай болургъа да болур эдиле — таурухлада аланы тюзлюклери, халкъ ючюн къазауатха бек алгъа киргенлерни айтылады. Да, не медет, ёмюрню тарых агъымы былай терк баргъан заманда, ала да, Кязим айтханча, «терсни жаулап, тюзге бургъан» шыйыхла болаллыкъ туюлдуле: алагъа къул жекдирген да, халкъгъа бугъоу-кишен салдыргъан да — заманды. Бийлени бурунгу даражалары къалмагъанды; эллик, жууукълукъ жюрютген къауумланы кёп тюрлю иерархияларында атауул бирликни терелери кете, таматагъа, бийге, алгъынча намыс беруу, бойсунуу — айыутос, жалгъан хатерге, бош юйреннген адетге бурулгъанды. Анга кёре, тау бийлени айтханларына къарау хар таулуну адебини, инсан бетини белгиси болуучу эсе, энди «акъсюек» деген бла «къаратабан» деген ачыкъ айтылады. Атауул аталаны тау жамауатланы бирикдирген сыйлыкълары да тюшеди. Тукъум тейрилге, атауул аталагъа бойсундуруп, тау жамауатланы бирге бек тутхан мажюсю-феодал тереле да бу кезиге исламны битеулю хукмулары бла алышынадыла. Алай бла, тау адетле капиталист халланы ёшюн урууларын тыялмазча къарыусузланнгандыла. Къысха айтханда, биринчиден, атауул аталаны, бийлени намыслары кетгени — аланы турмуш магъаналарын эниш этгенди, экинчиден, азат (мажюсю) таулула, ислам динге къайтып, алгъыннгы тейрилерине, атауул аталаны арбакъларына да табынмазлыкъ болгъанлары, жыйын-турмуш тиричиликни сахнадан кетерип, аны орунуна жангы жашау халланы — хар ким онгуна кёре деген капиталист жорукъну тохташдырадыла.

Ол болумлада Кязим, озгъан жауунну жамычы бла къуу-

гъанлай, алгъынныгы жашауну асылулулугъун жакълап, кюсеп, жангы халланы бетсизликлерин иги бийлени кючлерин бла тыяргъа умут этеди. Бек кыйматлы миллет сёзюн да тау бийлеге деп, андан айтады. Жашауну алайлыгъындан бийлени да асламысы юметге сакъ болуучуладан — фитна мал жыйычулагъа, жамауатны бирлигин, жашау сейирлерин къоруучуладан — аны унукъдуруучулагъа айлангандыла.

II. Суймеклик лирикасы

Тау жамауатлада турмуш тенгсизликни бютюнда туура этген — Қазимни суймеклик лирикасыды. Бу кезпуде жазылгъан назмуларыны асламысы бизге жетмей къалгъан эселе да, жетгенлери аны закий лирик болгъанын кёргюзтедиле. Эки суйгенни насыплы къадары, суймеклик сезимни ариулугъу, игилиги, бу иште себеплик, болушлукъ — Қазимни уллу тангсынуу, тилеги болгъанлай къаладыла.

Тау башында тау болмаз,
Жангыз терекден бау болмаз.
Къылыч жара сау болса да,
Суймеклик жара сау болмаз.

Муратына жетмеген суймеклик — ол жаланда насыпсыз суйгенлени кыйынлыкълары болуп къалмай, битеу да жамауатны «сау болмазлыкъ жарасыды». Къылыч жара бошду, суймеклик жарагъа жарсыгъыз! Ол хатерлик поэтге «Тахир бла Зухура» дастанын, «Бузжигит» поэмасын жаздыргъанды — бушуулу суймекликни тауушлукъ жырларын! Ол хатер Қазимни кёп назмуларыны магъанасы, суратлау кючу да болгъанды.

Суймекликни ариулугъуна, сыйлылыгъына тангсынуу бла бирге, тенгсизлик тере къургъан дуняда аны жукъгъа тергелмегенине жарсыу да эшитиледи. Кыйналгъанланы, бир бирге термплип, азап чекгенлени кёре, Қазимни жүреги къазауат этеди, жамауат сезимликке, халаллыкъгъа чакъырады. Алай а Қазимни жарсыуу — жипляу-тыкъсыу, къаргъыш этюу а бютюнда туююлдю — тереп мудахлыкъды, жарыкъ, таза умутлагъа этилген хатер, къайгъырыу излеген кюйдю, кесаматды. Бирде, суйген къыз, адсбин кёргюзгюр ючюн, жашны тынгысызлыгъын сан этмейди да, жаш анга жарсыйды:

Сага къайыкъ бла баргъа
Умут этгенем. Къайыгъым
Тюбю башына болуп,
Мен жарты жолда къалдым.

Мени ёною эшитмейсе,
Атыңы айта, жолгъа чыкъсам.
Жалан къая зангырдауун
Эшитеме, сени чакъырсам.

Къызы сан этмегени, ёнюн эшитмегени назмуну баш къатысыды. Палах — къыз суйген жашыны ёнюн эшитирге суймегенинде туююлду, ол, анстан, эки суйгенни арасында эрке кёлкълдыды, къызы айыпсыз ёхтемлигиди; палах — ала тенг болмагъанларындады. Жашны умуту — къайыгъы — туюю башына болгъаны аны себеплиди.

Къоншубуз. Ожакъ тютюнюнг
Дайым кёрюнюп турады.
Алай санга узакъ жолум,—
Чегемден Багдадхачады.

Атанг бла къарындашынг
Арабызны кенг этдиле.
Мен санга жарсый тургъанлы,
Энишге кеп суула кетдиле.

Юйюнгю эшиги манга
Ачылырыкъ болмаз, алай —
Гюняхлылагъа жаннетни
Эшиги ачылмагъанлай.

Иш андады, ожакъ тютюнлери бирге къошула тургъанлай, жашау тенгсизликни куююнден, жаш, тийишли кълын берип, суйген къызын алалмайды. Эки суйгенни арасында жол Чегемден Багдадхача болуп къалады. Аны себепли жарлы жаш «танг алада» отуннга бара, суйген къызыны жиягъан тауушун эшитеди; алагъа адамла угъай, «къаяла да жазыкъсынадыла». Ишни къуарарыкъла — къызы атасы бла къарындашы — «бир да эримейдиле».

Къазимни назмусу кесини къысхалыгъы, суратлау жютюлюю, теренлиги бла жюрекге жетеди. Танг алада отуннга баргъан жашны суйген къызыны арбазына амалсыз къарай озгъаны, къыз а жюрегин жалаңда жиялп чёкдюргени — кёзюбюзге кёрюнюп, эсибизде бек мудах, ажымлы сурат болуп къалады.

Суймеклик къайыгъы туюю башына болмай, жашны жюрек мудахлыгъын таукеллик, самаркъау алышындыргъан кезиуле да тубейдиле:

Атанг келди да гюрбежиге,
Атына кишен ишлетди.
Аны биргесине юйюне
Мени жюрегими да элти.

Сюеме — кишеним жарасып.
Жюрегим да юйюнде кълсын.

Атанг эмилик атын тыяр,
Сени уа хазна тыялсын!

Сегиз тизгинге сыйынган жашау хал, психология сатырла, тенгleshдирнуле, лакъырдала аллай бир тапдыла, устадыла, аны бла бирге, лирика «менни» ауазы аллай бир таукелди, ачыкъды — назму ненча къайтарылып окъулгъанда да, анга сейир кем болмайды. Гюрбежиге атына кишен ишлетирге келген ата бла кишен ишлеген темирчи жаш, атаны тыяргъа деген эмилик аты бла къызы, атаны темир кишени бла жашны суймеклик кишени, азатлыкъларын бермезге къаст этген ат бла къыз, жашха: «Тиле, тиле, аны ючюн къызымы намысы кем болмаз, берген а мен да этмем»,— деп къарагъан ата бла «Кюреш, кюреш, амал-такълал да эт, ма бу мен ишлеген кишенни элтип окъуна сал къызынга, аны тыялсанг къерейим»,— деген жаш — ала бары жашау шартла, сатырла болуп, бетден-бетге сюеледиле. Кязим барына мыйыкъ тюбюнден ышарып къарайды, кеси ташада къалып, жашны ич сырын билдиреди. Жаш да сырын — Кязим суратлагъан сейирлик хапарын — кесини бир гитче хорламчыгъына санайды. Атасына ичинден кюлгенни да жашырмай, къызгъа сырын айтады. Назмуда жашау болумла, сезимлик бирге битгенча, байтамал биригип, бир уллу суратлау-эстетика дунияны къурайдыла. Кязим, жашау магъаналары болгъан, жашны бла къызыны къадарларын белгилеген уллу затланы, ойнагъан этгенча, бош алай айтып къояды. Айтып къояды, алай а хар сёз, хар сыфат, тюбюнден къайнап, ёсюп баргъан гыпылай, окъугъанны эстетика сезими туталгъан къадар бирде ёсюп, кесини къудуретин ачып барады. Къарасанг, ата атына кишен ишлетирге бош алай келмегенди; кишен анга, баям, аллай бир керек да туююлдю. Ол, къызыны атасыны жашха жууабыды — аны элбер бла айтады: кишен салгъанма, бош кюрешме! Тау адетде, намысы, адеби болгъан эр киши, ата, не къызы бла, не аны тилеген жаш бла ачыкъ сёлеширик туююлдю. Къызыны бермезден, жууукълукъ алмаздан болса да, ол ишни жашны тукъумун жаратмагъандан, тенгнге санамагъандан этеме деп, тасха билдирмейди. Бош башха сылтаула этип къояды. Тюз да аныча, суююп берирге къазауат этип болса да, аны да, чопшахарс этип, къууанчын билдирирге суймез. Бу Кязим суратлагъан иште къызыны атасы жарлы жашны, ол темирчи эсе да, киеу этмезлигин айтып, къызыны бегитгенди. Энди аны жашха да билдирирге керекдиле: кишенни атыма ишлетеме дей эсе да, салгъан атына этерик эсе да, тыйгъан къызын этерикди. Кишенни уллу суратлау магъанасы андады. Темирчи жаш да, кеси кезнуоне, ол затланы барын толу ангылайды. Сабыр кюйде кишенни тынгылы ишлейди. «Сюеме—кишенни жарасын» деген — къыз-

гъа ыразылыкъ болуп къалмай, темирчини ич дуниясын да белгилейди: адам жарасын деген затын суйюп, иги ишлейди, усталыгъын аямайды. Аны себепли къызын атасы кишенни къызын тилеген жашха ишлетип, анга жаз тил бла ишни бол-мазлыгъын ангылатады. Алай а бай киши, жарлы темирчини тюнгюлтген сунса да, жангылгъан этеди: юйюне кишен бла бирге къызыны суйген жашыны къол ызын да элтеди! Ол башына ат ургъан, къалай ангыламайды,— жаш хар чөгюч ызы бла, аууз тылпыуу бла, къол къымылдауу бла жазгъан темирине суймеклигин салгъанды. Суйген къызыны кёзюн, къашын, къылыгъын махтап жазгъанды. Ала бары темирде къалгъандыла. Атасы окъуялмагъанлыкъгъа, къызы бек тынч, тикирал окъурукъду. Окъуп, жүреги жылынып, учунуп, атасына кюлюп турлукъду. Ол кишини хажилигинс, билмечилигине бусагъатда гюрбежиде жаш жангыз кюле эсе, кишен, ишленип, аны юйюне киргенлей, къыз да, жаш да бирге кюллюкдюле,— кишен аланы сейирлик телеграфлары боллукъду! Сора, кишен аны юйюнде къаллай бир турса да, жашны сфаты къызын кёз туурасында аллай бир турлукъду. Аны себепли:

Аны биргесине юйюне
Мени жүрегими да элтеди,—

деген закий метафора жалан суйген жашны жүрек сырын, иги муратын билдирип къоймай, жашау кертилик, сезим кертилик да болуп къалады.

Назмуну ауазындан темирчи жаш кишенни суйюп, ыразы болуп ишлегени кёрюнеди. Ол жумуш тилеп келген кишини къызын суйгенча, атын да, юйюн да суюди; бир заманда аны атына ишлеген кишенин кеси саллыгъына да ишекли туююлдо. Аны себепли, кеси кесин алдагъан атагъа ичинден кюле эсе да, къарамы бла ачыкъ айтады: ол атын тыяргъа болушсун, къызын уа къачырлыкъды. Жашны ичин жылытхан жарыкъ масхара: «Атанг эмилик атын тыяр. // Сени уа не хазна тыялсын!» — деген — къыз бла жашны арасында бир бирге ийна-ныулукъ, тынгылы келишим болгъанына да шагъатлыкъ этеди.

Кязимни къыз бла жашны кеслерине насып жулдузларына ийнанганлары, аллай жашау къуараргъа онглары болгъанын кёргюзтген башха назмусу къол усталыкъ бла угъай, жашау къолайлыкъ бла байламлыды. Темирчи жаш суймеклигине, кесини къол хунерине ышана эсе, бирсиндеги жаш малы, жери, юйю болгъанына балсыйды. Кязим суймекликде аллай онг болгъанына да къууанады. Къыз бла жаш бир бирни суйгендиле, арада чырмау жокъду, ала насыплы боллукъдула. Хар заманда, Кязим игиликге ийнанганда болуу-

чусуча, лирика жигитни кѣлю жарыкѣды. Къызны сыфаты эсде къалады:

Къарап турдум баргъанынга,—
Чачынг жете табанынга!

Андан ары жаш кесини дуня ангылауун, оноуун билдиреди:

Атанг, ананг энчи турур,
Башха тюрлю оноу кѣурур,
Байгъа, бийге акъыл бурур,
Мен жазыкъны ююм кѣурур.

Эки суйген бир болайыкъ,
Игилеча кѣуралайыкъ.
Насып табып, кѣууанайыкъ,
Бирден ожакъ чыгъарайыкъ!

Сакълагъаннга юлюш къайда?
Бу туруудан жокъду айда,
Малым, жерим, ююм — майна,
Къачырайым кѣурман айда!

Бу жаш таукел эсе да, темирчи жаш мындан онглуду: ол насийхат этмейди, малы бар эсе да, сагъынмайды; иш анда туююлдо, бек уллу байлыкъ — къызны суймеклигиди, ол а, ким не чырмау салыргъа кюрешсе да, темирчи жашны Аллах берген саугъасыды. Къазимни бу жигити да, баям, къара жашды, малы бар эсе да, бай туююлдо. Къызны атасы, анасы чачы табанына жетген къызны андан байыракълагъа берирге боллукъдула. Аны себепли тынгысызды, къызны ашыкъдырады, суймекликни эсге салады. Ол эсге салыу, айхайда, темирчи жашныча, «Сени не хазна тыялсын» деген таукеллиги туююлдо. Андан ашыгъады ол. «Малым, жерим, ююм — майна» — деп, андан айтады.

Болсада XIX ёмюрню ахырында, XX ёмюрню башында жүрекге жарыкълыкъ берген затла аздыла. Асламысында къаламны къолгъа бушуу алдырады. Къыз бла жашха аланы аталары, аналары тукъум тенгсизлик чырмау болмагъанда да, аланы насыпларын бош адамла къызгъангандыла — къарыусузгъа хата кѣпдо. Къазимни ауазы аны ючюн мухадды, бушуулуду:

Аллах бизге суймеклик жазды,—
Адамла сыйралла аны.
Кѣкдеги Аллахдан кючлююд
Жердеги адамны айтханы?

Аллах бизге насып буюрду,—
Адамла унамайла аны.
Биз алай тилейбиз, табынып,—
Нек болмайд Аллахны айтханы?

Кязим суймекликни сыйын кёкню измисине дери кётюре-ди. Суймеклик жерни жети кьатысындан чыкьгьан шаудан-нга ушайды; жай чилледе жаугьан жауунлай, кьургьакьсы-гьан дунияны кьандырады. Анга хыйла тутхан а — бек уллу фитнады, гюняхды. Дин насийхатларында жаннетни бла жа-ханимни бир бирге кьажау сюегенча, мында да кёкню (Ал-лахны) измиси бла жерде аман ниетли бузукь адамланы кьаршчылайды. Суймеклик аллай бир сыйлыды,— аны жа-ланда Аллах жазаргьа боллукьду. Аллах былайда игилик-ни, уллу хатерни, тазалыкьны белгисиди. Анга кёре, кёк бла Аллах бирдиле; суймеклик да аланы ишлери эсе, алагьа тенгди. Аны себепли кёкден келген измиге — суймекликге — кьажау тургьан гюняхды, Аллахны саламына желишмеген ишди. Эки жаш адамны ахшы муратларына хыйла тутхан, аланы малгьа, мюлкге сатхан — зулмучуду. Поэт аны адамла арасында жюрюрге тийишли болмагьан ишге санайды.

Кязимни ангылауунда, суймеклик — адамгьа жашау кю-чюн, магьанасын берген насыплы саугьады («Сюйгенин тап-хан адамны, // Насыплы болур кьадары!»). Адамны жүрегине ол кесини ажайып кьанаты бла тийип, аны жарыкь да, хатер-ли да, эсли да этеди. Суймеклик кьаллай бир батыр эсе, аллай бир да кьарыусузду. Батырлыгьы — дуния хукмула-рын хорлайды, ёлюмге да элтеди; кьарыусузулугьу да алайды жашау бла ёлюмню арасында сайларгьа тюшгюнчю, кесин кьоруулай билмейди: суйгенле хар заманда жангьыздыла, алагьа кьажау кючле терк биригедиле, ачыкь сюеледиле. Кязим дунияны ол терслигине сюд этеди:

Суймеклик бир заманда жашха, кьызгьа
Болгьан болур насып юлюш, алтын саугьа.
Энди уа кьарайма бу дуниягьа,—
Сюйгенле кьаладыла сюдге, даугьа.

Энди ол кёп кьыйынлыкь келтиреди,
Тёреге, тукьумгьа жау этдиреди,
Сюйгенлени ахыргьа жетдиреди,
Елмей, кетмей, аман бла ёлтюреди.

Насып угьай, байлыкь тежейле энди,
Бай эсе, сокьур кьарт жаш кьызгьа тенгди!
Жарлы кьыз, бек ариу эсе да, кемди,
Насып юлюш ол насыпсыздан кенгди.

Кязимни насыпдан кери кьалгьан суйгенлери аны ючюн тири, асыл жашладыла, кьызладыла. Ала жашауну сёкмей-диле, адамлагьа дерт этип угьай, умут этип кьарайдыла. Кязим аланы жүрек асыллыкьларына кьууана, жашаулары-на игилик тилейди. Аланы жүрек сырларын, сезимлерин, ич-лерине киргенча, биледи. Аны себепли Кьуран окьуй да, бир-

де, эслеринде Къуранны къарасы угъай, суйгенини сыфаты тургъанын кѣргюзтеди:

Элифледен жангылама,
«Мим» жазсам да, «лам» сунама.
Этерими унутама,
Мен былай болуп турама.

Суймекликни кючю алай суратланады. Бирси, окъумагъан жашла, тауда къой кюте, сагъыш этедиле:

Жал борчум салып тузакъ,
Мен жарлы элден узакъ
Турама, билмей бир зат,
Жюрегим жарсып кызад:

Кетмедим белги берип,
Не тойда эркин кѣрюп.
Секиртип кетерлеми,
Мени отуму кѣмюп?!

Не заманда да аланы жан тазалыкъларынын малтап, умутларынын ечюлтген жашау тенгсизликди. Аны сезмеклик жюрекден учунуу сезимин кетерип, тюнгюлюу хорлугъун салады. Умут жокъду, къадаргъа бой салыргъа керекди; жазыуну Аллах жазгъан эсе, мажаргъан да ол этсин:

Мен нетейим,— кълум кысха,
Амалым жокъ чыдамазгъа.
Аллах бурсун насып ызгъа,—
Жаны ауруп жашха, кызгъа!

Бирси назмуда, тап, ол умут да къалмайды:

Ойсюз болуп айланнгандан не файда?
Атанг сени манга берир халы жокъ.
Къалын берип, бизге жолну ачаргъа,
Мени жарлы атамы да малы жокъ.

Къазимни суймеклик назмуларында лирика жигитни сыфаты аны кесине бек жууукъду. Къыз да асламында бирди — ол къоншу къызды, атасы берирге суймейди, бирде анга къарындашы да къошулады. Жаш жарлыды, темирчиди, окъууу, жазыуу болгъан адамды. Бир назмусунда уа акъсакъ болгъанын окъуна чертеди:

Сен бир юнню чырагъыса,
Тийребизни ийнагъыса,
Суйген болсанг — кыйналырса,
Сѣзлериме кѣл салырса.

Угъай десенг, чалгъым ташха
Тиерми деп, ичим — тасха!
Къарамазса акъсакъ жашха,
Сан этмезсе, алып башха.

Кязимни суйгенлери аланы бир бирден айыргъан адам-лагъа, жашау жорукълагъа дау этмей, къаргъыш этмей, бет-лерин атмай, кеслерини азапларын шош, тѣзюмлю кѣтюреди-ле. Не къыйын сагъатларында да, жарыкъ умутларын тас этмей турадыла. Жашау тенгсизликни бек уллу кюйсюзлюгю аланы юслеринде кѣрюннгенчады. Кязим къызы ариулугъун, жашны игилигин да аланы ич дунялары, адеплери, къы-лыкълары, хунер-даражалары бла байламлы этип, адамны жашауунда бек энчи, бек кючлю сезимни кючюне табынады. Анга кѣре, суймеклик энчи бир къызы не энчи бир жашны иши болуп къалмай, халкъны ниет даражасын, ниет сау-лугъун кѣргюзтген сынау болады.

III. Тиширыуну аллында атдан тюшмеклик

Кязим битеу да турмуш лирикасында адамны баш эркин-лигин къоруулайды. Алай а бек уллу тынгысызлыгъы, жар-сыуу — тиширыуну къадарын суратлагъанда кѣрюнеди. Къысха тѣрттизгин, сегизтизгин назмуларында башлап, уллу поэмаларына, дастанларына дери Кязим тиширыуну атын те-рен сезимлик, ыразылыкъ бла айтады. Жамауат жашауны бары тюзлюгю, терслиги, огъурлулугъу, огъурсузлугъу да ти-ширыуну юсюнде туура кѣрюннгенин айтады.

Жашау тиричилиги азат мурдорда къуралмагъан халкъ бек алгъа кесини тиширыуларын салады къыйынлыкъгъа, аны кѣз жашлары бла басады ашагъан ѳтмегин. Тиричилик тиширыугъа аллай къадар тежегенде, къызлы атала, анала суймеклик насыбындан эсе, жашау табын сайларгъа тюше-диле. Къыз тиширыугъа кеси башын кеси кечиндирирге амал болмагъан заманда, суймеклик кибики, жерде сур жашау бла угъай, кѣкде жулдузла бла бегирек байламлы ишни эсге алыргъа тюшмейди. Таматаланы жанындан жаш тѣлюге алай къайгъырыу огъурсуз иш угъай,— огъурлу ишди: суймеклик игиди, алай жашаргъа керекди! Ол формалы жашау жорукъ-ну хыйсабындан, атала, анала къызларын суйгенлерине бер-мей, онглуракъ юйлеге берирге кюрешгендиле. Таулу атала, анала къызларына аллай къадарны, бир-бир кѣзбау жазычу-ла жазгъанча, малгъа кѣзлери къарап угъай, башын кечинди-рир, тынч, иги жашар деген мурат бла тежегендиле. Ол ачы кертиликиди. Кязим да аны толусунлай ангылагъанды. Аны себепли, кесини бек терен инсан сезимли назмуларында къыз-ланы суйгенлеринден тыймазгъа чакъырса да, ата-аналагъа бир заманда айып этмегенди. Халкъны турмушун иги билген Кязим ата-аналаны угъай, жашау тенгсизликни сѣгеди. Тю-зюн айтханда, суймекликни къоруулай, Кязим жашау тенг-

сизликни сөгеди, арада айыплы, жалгъан ишлени кетерирге чакъырады.

Хар ким башы къайгъылыкъ болгъанда, суйгенле кеси ишлерин кеслери этерге тюшедиле. Алай а ала, бар чырмаулары хорлап, ата-аналарыны, тукъум даражаны, мюлкню юслери бла атлап, бир болгъанлыкъгъа, насып тапмайдыла — анда мурдор жокъду, жашау къурулуш тюз туююлду. Аллай дунияда суймеклик къууанч угъай, жарсыуду. Кязим аны лирика «менни» юсю бла толу жетишдирип айтады:

Къаламым, салтам — мюлкюм,
Жюрюдюм, кёрдюм, билдим:
Зулмулу дунияда
Азапды суймеклигинг.

Жашлыкъ сезим, суймеклик бу дунияны ариулугъун, магъанасын тута эселе, тенгсизлик, къарангылыкъ аллай насыпны сыйыра эсе, сора жашагъандан не магъана? Тау тёрелеге кёре, жашла, кызыла да къаты юйренгендиле, намысха сакъ болгъандыла, не кыйынлыкъгъа тюшгенде да, таматалагъа бетлерин ачып, дау этмегендиле. Аны ючюндю, бетлеринден нюрлери къуруп, не этерге билмегенден «къуру тулукъ» болгъанда да, халларын сурамагъан жууукъларына къайырылмагъанлары, кеслерин къоруулап, муратларына жетерге кюрешмегенлерин. Кязим жаш адамлары ол формалы асыллыкъларын айтып, алагъа ата-анала жанындан, жамауатдан тюзлюк хукму, жазыксыныу излейди. Жаш тёлю насыплы болмагъанда, тамата тёлю зауукълу жашамазы анга баямды.

Ол келди, мени тутду,
Борбайдан алды, жыкъды.
Манга кеп душман чыкъды,
Сынадым айрылыкъны.

Ажымлы ажал кибик,
Бир келсе, тыйыу болмаз.
Кетерсе кийик болуп,
Адебинг, бетинг къалмаз.

Жюрюрсе, итча улуп,
Бетингде нюрюнг къуруп,
Жууугъунг келмес, туруп,
Болурса къуру тулукъ.

Назмуну гыллыуунда жүрекни ургъаны эшитиледи — кыаягъа кёз жаш тамгъанча. Суйгенлеге аллай амалсызлыкъны салгъан дуниягъа этилген айыпды ол, эшитген къулакъ сагъайырча, сескенирча, алай сынсыгъан таууш. Адамгъа къанатла салгъан, анга бу дунияны сыйлы этген

«Сюймеклик «Ажымлы ажал кибик» окъуна кѣрюнеди. Бетге нюр келтирир ючюн туугъан сыйлы сезим суйгенни бетинде нюр къоймаз даражагъа жетдиреди.

«Къызы тарыгъыуу» деген назму да суйген адамны ич инжилиуон, бу дуниядан ѳпкелеуон алай терен сезим бла береди. Къызы тарыгъыуу аулакъда ажашхан адамны къычырыгъыча эшитилип, жашау тенгсизликни азабын кѣргюзтеди.

Аллах манга чачны узунун
Берип, насып бермей къойгъанд.
Анам, къара кѣзле берип,
Сюймеклигими сыйыргъанд.

Суйгенимден айырдыла,—
Жюрегиме кирди къама.
Адамла къайгъырмайдыла,—
Къаялагъа тарыгъама!

Жаш къыз, айыпсыз суймеклигине амал излегенде, абаданладан тюнгюлюп, къаялагъа тарыгъыр чекге жетгенди. Къазим жюрекни сескендирирча суратлау кючге жетишеди: эки суйгеннге Аллаx буюргъан насыпны адамла нек къызгъаныргъа керек эдиле? Сора къыз кесини къара кѣзлери бла, узун чачы бла суйген жашына насып бераллыкъ туююл эсе, аны ариулугъу кимге керекди? Аллаx да анга чачны узунун, анасы да кесин къара кѣзлерин нек бергендиле? Къазим кесини сегиз тизгинчик бла бош алай, жарсып, анстан сагъынып къойгъан хапарын — заманны бек уллу бушуулу сураты болур даражагъа жетдиреди.

Къазимни суратлау хазнасында жюрек тарлыкъны, къатылыкъны, хатерсизликни сѣкген магъана кѣп чыгъады. Бек жарсыулусу — къызы, жашны къадарларына абаданла жанындан уллу кѣллюлюкдю; болмаз жерде къатылыкъ болады. Дуния малы ючюн адам сатыу этиледди. Аллаh кезиуледе суйгенле, адамладан жылыу тапмай, къаялагъа тарыгъыргъа тюшедиле. Къазим бир кючлю метафораны — сангырау къаяланы — къайтарып, сезимлери болургъа жетерча сурат къурайды: «Жалан къая зангырдауун // Эшитеме, сени чакъырсам», «Адамла угъай, къаяла да // Жазыкъсынадыла бизни», «Адамла къайгъырмайдыла, // — Къаялагъа тарыгъама!»

Алай бла, суйгенлени, суймекликни къоруулау — суратлау сыфатланы ажайып кючлери бла барады. Къазим, бирде, бушуулу суратына бютюнда терен сезимлик берир ючюн, жалкъыу сѣзюн Аллаhны аты бла, анга дау этгенча, алай да айтады:

Биз алай тилейбиз, табынып,
Нек болмайд Аллаhны айтханы?

Кязимни бек кѳууаннганы — суйгенле кеслери бир тюрю турмуш тенгсизликни эсге алмайдыла. Ала бир бирге кертиликлерин, насыплы юйюр кѳууаргѳа хазырлыкѳларын дуня малындан, махтаудан бийикге саладыла. Кязимни ол муратлары «Тахир бла Зухура» дастанында, «Бузжигит» поэмасында терен ачыкѳланадыла; таулу поэт, тау тарлада жүрюген тенгсизлик, хатерсизлик башха жерледе, халкѳлада да кѳп суйгенлени кюйдюргенин, туууп, дунягѳа кѳз ачхан адамны бек сыйлы сезимине хыйла кѳарау, кѳайда да бирча кюйсюзлюк болгѳанын кюргюзтүп, дуня бийиклигине чыгѳарыкѳды. Алай ары дери да, андан сора да, жашауда, динде да тиширыуну кѳадары, кѳачы Кязимни бек терен, кѳайгѳылы сагѳышлары боладыла. «Ийман-ислам» поэмасында эрли тиширыулагѳа насийхатындан башлап, «Кѳыз тууду эсе» деген кѳп бушуулу чыгѳармасына дери Кязим тиширыуну кѳачы сыйлы, кѳадары уа кѳыйын болгѳанын жазгѳанды:

Хадиследе кѳп окѳудум,
Барын кѳрюп, арсар болдум:
Тиширыугѳа жокѳду болум,
Жазаргѳа тартынад кѳолум.

Кязимни кесини да кѳызлары кѳп боллукѳдула, алагѳа тынгысызлыкѳны кѳыйынын ол да толу билликди. Бу кезиуледе дуняны бузугѳу — тиширыуну сыйы, кѳачы, хурмети тийишлисича жүрюмегенинде кѳрюнеди деп, салауат салады. Хадисле бошдан сагѳынылмайдыла: тиширыуну алайсыз да кѳыйын кѳадарын жашау чюйреликле бютюнда ажымлы этгендиле — аны жазаргѳа Кязимни кѳолу да тартынады. Жаш, кѳыз тууса да, атагѳа, анагѳа аны кѳууанчы бирча эсе да, кѳыз тиширыу да дунягѳа кесини юлюшю, жазыуу бла келе эсе да, Кязим таудагѳы жашау кертиликден чыкѳмайды — кѳызлы юйюрю жарсыуу кѳпдю:

Жашлы юйню ким да таныр,
Келген кѳонакѳ кече кѳалыр,
Атасы байгѳа саналыр,
Жууукѳлугѳун ким да алыр.

Жаш таякѳ алыр, чалгѳы чалыр, юй ишлер; заманы жетсе, кѳызны да сайлап алыр, жаратмаса, — кѳойгѳан да этер. Кѳыз а — не?

Кѳыйыннга деп тууар жаны,
Тюземез аны бир саны.
Кюе кегер жүрек кѳапы,
Чаныракѳдан ѳтмез айтханы.

Тиширыу белин тюзетмей ишлесе да, кюе кетеди, ол эрге да сайлап бармайды, айтханы чаныракѳдан да ѳтмейди. Кя-

зимни акъылында, тиширыугъа учузлукъ жетдирген жамауат, къырал, дин, ата-ана эсе да, ол уллу терсликни, къач бузууну айыбын алыргъа тийишлиди. Не медет, жамауат жашауда тиширыуну юлюшю такъыр да, къыйын да болгъаны ючюн киши кесин терсге санамайды, терслик да, юйюр жюгю да — дагъыда тиширыуну юсюнде къаладыла. Къыз баланы дунягъа келтирген ата-ана кеси къыйынларын къалай сюйселе алай кётюрсюнле! Аны себепли, къызлы атаны ичги сёзю, тарыгъыуу — Кязимни жюрек къыйынлыгъына ушайды:

Айгды, баям, халгъа тюшюп,
Къызлы ата, кюйюп, бишип,—
Тиширыуну къыйын ишин,—
Ёмюрлде бу келишин:

— Къыз туугъаннга къуанмагъыз,
Бош акъылгъа жубанмагъыз,—
Анга чюйре ийман, фарыз,
Къыйыннга деп келед хар къыз.

Тау жамауатлада къызлы юйюрню бушуулу халын Кязим алай кёрпюзтгенди. Кесини тиширыугъа жакъ басыу, аны турмуш агъымында жерин бийикге салыу кесаматларында ол битеу да шинмал кавказ поэзияны ал сатырында болуп, кеси халкъыны тюз жашаугъа багъышланган ауазын эшитдиргенди.

IV. «Тарыгъыу»

1898-чи жылда кесини бушуулу къадарын айтып, тарыгъа келген бир къарт къатынны хапарына тынгылап, Кязим «Тарыгъыу» деген назмусун жазгъанды. Малкъар жамауатланы ниет жашауларында ынгкылап магъананы тутхан назму тарлыкъны, къыйынлыкъны сураты, сюдю да болуп, терк окъуна халкъгъа жайылгъанды. Не ючюн эди суратлау жаны бла Кязимни эндиге дери жаза келген назмуларындан кёп да къарыусуз чыгъармасы халкъны сезимине аллай бир терен тюшгени? Жюреклени сескендирип, ол тиширыуну аллай къыйынлыкъгъа хар ким кеси салгъанча, болгъан ишге бир адам сансыз къалмагъаны?

Кёп тагылы феодал-тукъум халла, жангы жашау бла келишмей, эски бла жангыны арасында сермеш къызгъанда, тиширыуну къадары бары жамауатны бирча тынгысызлыгъы болады. Эр кишиле, арсар-хош болсала да, жангы ызлагъа терк тюшедиле; тиширыу жамауат жашаугъа къатышмайды — аллай эркинлиги жокъду; ислам дин феодал-мажюсю ангыламланы кетереди, бурунгу тукъум-жууукъ тёреле къурагъан адеп-къылыкъ институтланы магъаналарын тюшюре-

ди. Юйюр жашауда да тиширыуну даражасы алгынча туйюлдю. Эски ангыламланы кетере, тау жамауатлагъа синге баргъан капиталист илишанла ислам динни адамны Аллахха бойсундуруу хыйсабы бла алакат келишедиле. Анга кёре, тиширыуну кеси суйгени, ыразылыгъы, баш эркинлиги жукъгъа тергелмейдиле. Тиширыу (къыз) толусунлай атаананы, андан сора баргъан эрини оноуларына бойсунады. Тиширыуну эр кишиге багъышы къаллай бир уллу эсе, ол дунясы аллай бир жарыкъды деп, сабийликден юйретедиле. Баш кетюрген, эр киши (ата, эр) айтханнга сыйынмагъан, кесине бир тюрюлю оноу этерге кюрешген, жашау тынчлыкъ, эркинлик излеген тиширыу тюзюнлей жахамим отха тюшерикди дегендиле. Эр киши, онгу бар эсе, тиширыуну къыйнамай туталлыкъ эсе, ол аны сатып (къылын берип) алыргъа эркинди, тиширыу а (къыз) анга угъай дерге эркин туйюлдю. Аныча, къыз баланы табып, ёсдюрюп, къыйын салгъан ата-ана да эркиндиле аны кеслери суйгенча этерге. Къыз тиширыу гитчеликден аллай болумлада ёсюп, къыйын къадагына бой салып къала эди.

Жашау болумланы алайлыкълары шериятны да кеп хукмуларын бузады. Хар заманда бийлик этген къауумла бла бирге болургъа кюрешюучю дин башчыла, шериятны керти да къаты низамларына таянып, къара халкъны, бегирикда тиширыуну тездюрюрге, «Аллах берген» къыйынлыкъгъа бойсундурургъа кюрешгендиле. Кязим окъугъан, иги ангылагъан Къуран, эр кишини баш этип, тиширыуну аны ызындан аны оноуна сала эсе да, басынчакъларгъа, адамлыгъы бла ойнаргъа уа аз да эркин этмей эди. Сора турмуш къыйынлыгъы азды деп, тиширыугъа жүрек къыйынлыкъ да не ючюн тежерге керекди?

Кязим кесини дуняа къарамларында аллай тюзлюкчю, керти жорукъланы жакълай, къарангы, андан да ажымлысы уа — сатхыч моллаланы эки бетлиликлерин ачады. Ала дин къарындашлыкъны, тюзлюкню, жандауурлукъну алакат мурадларын бузгъанларын жашырмайды.

«Тарыгъу» кесини ниет-суратлау магъанасында бир жолгъа жашауну ол сур кертилигин да, анга къажау сюелиуню азат сезимлерин да жыйышдырады. Кязим, сёзню тиширыуну кесине берип, кеси къыйынлыгъын кесине айтдырып, биринчиден, аны даражасын, сыйлы къачын кетюреди, экинчиден, анга азап берген дуняаны жан титиретирча жаулайды. Малгъа сатылгъан къыйынлы тиширыуну къададын поэтни уллу тёзюмсюзлюгю, сарыуу бла сугъарылып, суратлау-эстетика бийикликге чыгъады.

Баш эркинлиги болмай, кеси суймей къарт кишиге сатыл-

гъан, жашауун жилиу бла ётдюрген тиширыуну къадарында
кёп тиширыула кеслерин кёргендиле:

Кюн тиймесе, мутхуздула
Къарлы тауланы башлары.
Гаш жүрекке учуздула
Термилгенин кёз жашлары.

Тюз адамла, не этейим,
Суймегениме бердиле?
Чал сакъаалы къарт кишини
Манга тийишли кёрдюле.

Кесини малгъа сатылгъанын кёре, угъай демеген, «жаны-
на къоркъуп, уялып» жууап этмеген къыз — ол тюзюнлей
къара хыйсапларында исламгъа таяннган жарты моллаланы
зулмулары эди. Жашау тенгсизлик, дин да тиширыуну алай
юйретгендиле, аны кеси аллыналыгъын алай сыйыргъанды-
ла. Болсада, ала тиширыуну адамлыгъын, насыпха, жарыкъ
жашаугъа термилиуюн, кесини малгъа тенг этилген жашауу-
на бойсунмауун кетералмагъандыла. Не къыйын сагъатында
да ол азатлыкъ келирине, къутулуруна ийнанганлай къала-
ды. Тиширыуну ол къачы, асыллыгъы — анда адамлыкъгъа
ийнаныуу кетмегени, къартлыкъ жетгинчи умут юзмегени —
аны кючюне, тёзюмюне, таукеллигине сейир этдиредиле:

Секирип ёрге туруучем
Мен, жаягъыма ургъанлай.
Тангым атып кетиучю эд,
Босагъада олтургъанлай.

Уку къычырыкъгъа жууап —
Жилигъаным кечеледе.
Жарсыууму киши эсге
Алмад бизни тийреледе.

Назмудан чыкъгъан бек уллу адеп-къылыкъ дерс — ти-
ширыуну адамладан себеп излеги, ол себепни тапмагъаны
да болады. Къартлыкъ жетгинчи ол аны «малгъа тенг этген-
леден» сокъураныу, жазыкъсыныу сакълагъанды. Кеси аллы-
на кесине оноу этмегени — къартны кёюп кетмегени, барып
кесин къаядан атмагъаны, ол угъай эсенг, анга бу азапны
берген къарт кишиге бир палах этмегени да — ала бары —
тиширыуну таматалагъа этген хурметиди, — аны сатханлагъа,
тукъумгъа, атагъа, анагъа. Кесини къыйынлыгъын дып эт-
мей, жаланда «кечеледе жилип», жаланда «уку къычыры-
гъына» айтып кётюргени, тасхасын билдирмегени — аны зул-
мулу къара дуниядан бийикге кётюреди; ол экиси — зулмулу
дуния бла адамлыгъын тас этмей къыйынлыкъгъа алай тёз-
ген тиширыу — къарангы бла жарыкъча, бир бирден алай

айырмалыдыла. Тиширыу кесини азабын кесини тѣзюмю бла хорлайды. Аны артыкълыкъгъа айыбы (тарыгъыуу угъай, айыбы) назмуда бек уллу суратлау магъананы тутады. Аны себепли, Кязим назмугъа «Тарыгъыу» деп атаса да, ол толусунлай сюддю. Адам атына жашап, аллай артыкълыкъ бла келишип жашаргъа амал жокъду.

Назмуну ниет магъанасы да, аны ол формалы суратлау кючюнден чыгъады. Энди, жашау не алапат болса да, тиширыуну «бири сатып, бири алып», «малгъа тенг этиу» тѣре къалса да, анга башха туююддю: ол жашарын жашагъанды, кѣрюр къыйынлыкъын кѣргенди; айта эсе уа, жаланда энди келликлеге айтады, энди келликлени сагъайтады:

Мен сынагъан зор жашауну
Шо бир тенгим да кѣрмесин.
Сюйген тенг къызларым, сизге
Шо быллай кюнле келмесин!

Иш андады, тиширыуну зулмугъа къурман этилген жашлыкъы, иги муратлары эндигилеге дерс болургъа керекдиле. Адамгъа къыйынлыкъ бериучюле да уялсынла. Ала уялмасала, къоркъмасала да, къызла, атам, анам этди деп, суймегенлей, эрге бармасынла. Кязим суймекликни жакълаудан — адамны къадарына жууаплы болууну сезимин жакълаугъа ѳтеди. Тиширыуну ауузу бла халкъны жашауунда ынкъылап магъанасы болгъан оюмну айтады: адам энчи насыбын къураргъа жетгенде, атагъа, анагъа, тукъумгъа бойсунургъа керек туююддю. Адепге, намысха къарап кеси суйгенинден къалыу, малгъа сатылыу — адамлыкъ бла келишмейди. Алай бла Кязим малкъар элени жашауларында биринчи болуп, къыз тиширыу кесини насыбы ючюн кюреширге боллугъуну, ол угъай эсенг, кюреширге керегини юсюнден ачыкъ айтханды.

Назмуну азат ауазы не дин излемле, не тукъум адетле бла келишмей эди. Ол замандагъы сезимле бла къарагъанда, Кязим бузукълукъ жая эди:

Жюрек суйюп сиз кѣрсегиз,
Суйгенинден сиз тыймагъыз.
Эркин учхан къанатлыны
Сиз тар чалдишге жыймагъыз.

Жашауу жияуу бла кетген къыйынлы тиширыуну осуяты эшитилмей, жюреклени титиретмей къаллыкъ туюул эди; тиширыуну эркин учхан къанатлы бла тенглешириу — аны сезимин ѳсдюрюп, жюрегинде азат, ѳхтем муратла туудурды; къыз эркин учхан къанатлы эсе, аны тар чалдишге сугъуу — адамсызлыкъды; иги къыз, иги эгеч, иги къатын болууну дин юйретген, адетле тутхан тѣрелери учхан къанат-

лыны ёхтемлиги бла аз да келишмейдиге. Алай эсе уа, иги кызы, иги эгеч, иги келин болууну дерслери ётюрюкдюле, учхан къанатлыгыа ушауну алапат сезимин ёчюлтедиле. Тиширыуну насыбын, баш эркинлигин, адамлыкъ даражасын къоруулау сезимле ма къалай тууадыла, къалай ёседиле. XIX ёмюрню ахырында Кязимге «Атам, анам этдиле деп, // Суймейин эрге бармагызы», — демеклик — кесигизни насыбыгызы ючюн, жюрек суйгенигиз ючюн, къолгыа сауут алыргыа тюссе да, — артха турмагызы дегенге тенг эди. Къайсы поэтни да уллулугу — ол кеси заманыны адамлыкъ бла келишмеген осал жорукъларына къажау къаллай жигитлик, таукеллик бла жюрегенине кёре белгилене эсе, Кязимни азат сезимлеге чакъыргъан къонгуроуу таулада алай зангырдагыанды.

V. «Тахир бла Зухура»

Шаркъ миллетледе эки суйгенин бушуулу хапары бек эртегили заманладан бери жюрюйдю. «Лейли бла Межнун», «Юсуф бла Зулейха», «Фархад бла Ширин», «Тахир бла Зухура», Ара Азиядан, Эдил жагъаларындан, Кавказдан башлап, Гитче Азиягыа дери белгилидиле. Айхайда, къайсы заманда, къайсы халкъда жюрюгенине кёре, хапар кесини халын, сюжетин, тап, магыанасын окъуна тюлендиреди; кеслерине къулакъ сууланы, кезлеулени алгыан уллу череклеца, таурухлада заманны илишанларын аладыла. Сёз ючюн, къазакъ халкъда жюрюген таурухда тукъум-жыйын заманны халларын кёре эсек, азербайджан таурухда — айныгыан феодал обществону кёребиз. Аны бла байламлы азербайджан таурухну ниет магыанасында — азатлыкъ, тюзлюк мотивле эшитиледиле, халкъ тюзлюк жашаугыа — огъурлу, иги патчах жетдирирге боллугына ийнанады. Алай бла, зулмучу патчах ууатылып, огъурлу, иги Тахир патчах болады. Юзбек хапарда да биз феодал обществону кёребиз. Алай мында мифология сезимге тийишли фантастика уллу жер алады, жигитле кеслерини мурагларына асламысында фантастика халланы кючю бла жетишедиле. Тюркде, татар халкъда да «Тахир бла Зухура» жомакъча айтыладыла.

«Тахир бла Зухураны» хапарын адабиятха биринчи кере XVII—XVIII ёмюрледе юзбекли ширин шайыр Сайоди кийиргенди. Ол замандагы фарси поэзияны жоругъунда Сайоди романтикалы поэма — месневи — жазгыанды, атына да «Тахир бла Зухура» деп атагыанды. Кесини кезиуоне кёре, ол иш алгыа бек уллу атлам эди: халкъда жюрюген таурухну энчи чыгъармачылыгы, къарамы бла байыкдырып, Сайоди поэмагыа жангы адабият хал, жашау бергенди. Поэма тюрк

тилли кѣп миллетлеге жайылганды, халкъ поэмала бла тенг айтылганды.

XVIII—XIX ёмюрледе, тап, XX ёмюрде окъуна тюрк тилли халкъланы шайырлары «Тахир бла Зухураны» сюжетине кѣз къарата турадыла. XIX ёмюрню арасында тюркмен поэзияны закийи Молла-испес «Тахир бла Зухураны юсюнден айтыу» деген лирика романын жазады. 1874-чю жылда татар шайыры Ахмат Къурмаши, къзакъ акъыны Оразаев, 1910-чу жылда къзакъ акъыны Акъылбек Сабал-улу «Тахир бла Зухура» поэмаларын жазгандыла. Ала бары революциягъа дери кѣп кере басмалангандыла — Къазанда, Темир-хан-Шурада, Тюркде, муслиман халкълагъа дин китапла бла тенг сыйлылыкъда болгандыла. Ала сюйгенлери бушуулу хапарларын файгъамбар хадиследен, сѣз ючюн, «Файгъамбарны кѣкге учханы», «Хасан бла Хусейн» дегенча белгили хапарладан кем кѣрмегендиле.

Белгиледи, халкъ таурух адабиятха киргени бла кесини алгъыннгы айтылыуун тохтатын къоймайды, шайыр китапла бла тенг жюригенлей турады. Ол угъай эсенг, халкъ таурухланы женгил, шатык тиллери, бир тюрлю адабият «къурулушу», «къыйынлыгъы» болмай, къайсы жомакъчы къалай сюйсе, алай айтылычулары халкъ сезимге асыу окъуна кѣрнеди, хапарны жомакъ халында бегирек окъуна сюйюп жюриетди.

Тюрк тилли халкъланы бири къадарында, Малкъар да «Тахир бла Зухураны» хапарын билгенди, халкъда аны бек уста айтычула болгандыла. Биринчиден, аны малкъар тарлагъа хаж кылыргъа баргъанла Азербайджандан, Тюркден келтирирге боллукъ эдиле, къумукъ халкъны юсю бла да келтирге боллукъ эди. Экинчиден, бек терен араб окъуулары болгъан таулула, сѣзсюз, Къазанда, Тюркде, Темир-Хан-Шурада чыкыгъан китапланы алгандыла. Малкъарлы назмучу Мѣчюланы Къазим да, бек терен окъуу болгъан, араб фарси тиллени да билген адам къадарында, «Тахир бла Зухураны» халкъ формасын, адабият формасын да билгенди, окъугъанды. Къалай-алай болса да, XIX ёмюрню ахырында, тюзю, 1891-чи жылда ол да кесини «Тахир бла Зухурасын» жазаргъа кѣлленгенди.

Халкъны кыйын тарыхыны бу кезнунде Мѣчюланы Къазим Тахир бла Зухураны юслеринден белгили таурухну жангыдан жазаргъа не ючюн иш этгенди? Халкъда жюриген белгили текстге не къошханды? Тахир бла Зухураны кыйынлы къадарларыны юсю бла не айтыргъа жетишгенди? Къаллай суратлау жангылыкъла этгенди? Огъесе анга дери жюриген тюрк хапарны кѣчюрюпмю къойганды? Ала бары бек терен илму тинтиулени излеген, ангылатыныргъа тийишли сорууладыла, Къазимни бусагъатда бизге жетген текстин

биринчи кере басмалай, биз аланы барына толу жууап бераллык туююлбюз. Бу ал сёз, фатих, жаланда биринчи мадарды, биринчи ангылатыу сёзюбюздю.

Шаркълы шайырланы арасында бир темагъа жазыуну проблемалары жангы туююлдюле. Аны бла бирге, ол не бу халкълы шайыры, назмучусу кеси халкълыны жашаууна къатыша турмай, бурунгудан, бек эрттегили заманладан тёре болуп къалгъан ишди. Билебиз, Низами кесини беш поэмасын да араб-иран-грек халкъланы жашауларындан жазгъанды. Шота Руставели «Къаплан тери кийген батыр» поэмасын араб, индия халкъланы жашауларындан алгъанды. Аны бла бирге, Ш. Руставелини аллында поэманы перс ёзеге, гюржю халкълы таурухлары «Тариелиани», «Висрамини», ала бла да къалмай, «Тариелиани» Руставелиге дери кесича жазгъан Шовтелини чыгъармасы бар эдиле. Бары бла эришиуюнде Руставелини закыйлиги хорлап, дунягъа жаланда аны поэмасы айтылгъанды. Амир Хосров, Навои, Джами да Низамийге эниклеп жазгъандыла. Хар шайыр белгили сюжетни къайтарып къоймай, кесини закыйлигине, усталыгына, философия фикирлерини теренлигине кёре, чыгъармагъа жангы жашау магъана бергенди. Бирде ала эски китапны хатери бла жангы оюмну айтыргъа, кеси заманларыны чойреликтери, зулмулары бла кюреширге онг тапхандыла. Адамла бурун жюрюген хапарны окъусала да, аны тизгинлеринде, сыфатларында кеси заманларыны къайгъыларын кёргендиле. Башха кезиуледе, алай да, алай да болмай, шайыр кесини биринчи борчуна — таурухну ёз халкълына ангылашыныулу этиую санайды:

Битирдим мен Акъылбек мунынг ёзин,—
Тахир мен Зухуранынг ёлген кезин.
Ахмед деген бир ногъай баскъан экен,
Гусмания таурихтан Тахир сёзин.

Мухаммед Зариф угълы Ахмед ногъай
Окъуды къуар едим халим жокъ-ай.
Ногъай тилден аударып ёлсег къылдым,
Окыгъан къазакътарыгъа болсын онгай! ¹

Кюнчыгъыш назмучулукъ «эришнулени» себептери кёп тюрлю болуп, ала шайырланы арасында поэтика «эришнулени» туудургъандыла. Ол эришиуледе хар поэтни закыйлиги, дунягъа энчи къарамы ачыкъланнганды. Абай Къунанбаевни «Искандер» поэмасыны юсюнден оюмларын айта, ол шартны Мухтар Ауэзов бек уста, терен кёргозтеди:

«Была (Шаркълы шайырлары — А. Т.) алып, биреу жазгъанны аны жангыдан жазыуну кеслерине жорукъ этип

¹ *Гъашыкъ-Наме*. Алматы, 1976 ж., 248 бет.

кѡоядыла. Аны бла бирге, бурунгу поэтлени жазгъанларына къарамай, ол не бу теманы халкъда жюригенича алгъанларында да, аны кеслери сюйгенча тюрлендирип, ёз оюмларын, къарамларын салып, жангыдан жарашдырадыла. Адабият чыгъармачылыкъны бу формалы ёсююуне бир тилден бирси тилге кѣчюрюудю деп къараргъа ахыр да жарамайды. Халкъда неда адабиятта жюриген темаланы, сюжетлени хар шайыр кесини хунерине, миллет сезимне, тил энчилигине кѣре жангыдан туудурады, жангы магъана береди. Ол шартла Кюнчыгъыш адабиятлада жюриген поэтика эришиулени тѣрелери бла байламлыдыла»¹.

Алай бла, хазыр адабият сюжетни жангыдан жаратыу поэтни чыгъармачылыкъны магъанасын аз да тюшюрмейди, ол угъай эсенг, аны кѣп окъугъанын, билгенин, кеси кибик шайырла бла эриширге, кюч сынашыргъа кѡолундан келгенин, терен ангылау, усталыгъы да болгъанын кѣргюзтеди. Аны бла бирге, башха халкъда жюриген адабият чыгъарма, не таурух жангы чыгъармачылыкъны кючю бла башха халкъны тилине кирип, аны ниет байлыгъын ёсдюреди. Мѣчюланы Къазим «Тахир бла Зухураны» жангыдан жазып, биринчиден, аны ёз халкъны жашаууна жууугъуракъ, ангылашыныулу этерге дегенди, экинчиден, Тахир бла Зухураны къадарлары сюймекликни, жан азатлыкъны, тюзлюк бла терсликни юслеринден муратларын айтыргъа тап келише эдиле.

Поэма шаркъ поэзияланы тѣрелеринде фатих бла башланады. «Тахир бла Зухураны» жазардан алгъа, аны автору ну поэтика чыгъармачылыкъда белгили сынауу болгъанын, не затла окъугъанын, неге табынганын, ненча жыл жашагъанын да кѣребиз. Жашау жолу къагъытха жазылып, документ болуп къалмагъан поэтни ишинде аллай затла бек кыйматлыдыла.

Жыйырма бла онеки жыл жашадым,
Файгъамбаргъа, хадислеге баш урдум.

Къазимни жыл саны кѣрюнеди, аны бла бирге, дин, ниет сезими ачыкъланады. Араб, фарси, тюрк тилледе жазылгъан бу формалы чыгъармаланы барында да хал алайды: шайырла чыгъармаларына кеслерини атларын, туугъан жерлерин, муратларын, ол угъай эсенг, жазылып башлагъан, бошалгъан жылларын, кюнлерин да саладыла.

Атымны кем этиб сурасанг, и шѣхрийар,
Махмуд Хажу угълы — фѣкъыйрь Мѣхаммадыар.
Ушбу «Тѣхфѣ-и трихын» гѣр сурсталар,
Тукъуз йѣз кырыкъ алтыдыр, белсэлѣр²

¹ М. Ауэзов. Абай Къунанбаев. Макалалар мен зерттеулер. Алматы, 1967 ж., 181—182 бет.

² Мѣхаммадыар. Тѣхфѣ-и Мардан. Нуры Содур. Поэмалар. Къазан, 1966 ж., 71 бет.

Алай бла, «Тéхфэ-и Мардан» деген поэманы Мёхаммадьяр жазгъаны, ол иш хиджраны 946-чы жылында, жангы санаугъа кёре 1539-чу жылда болгъаны туурады. «Тахир бла Зухураны» казакъ тилде саулай назму бла жазгъан Акъылбек Сабал улу да ол төрени бузмайды:

Шыгъардым талай къисса мунан ёзге,
Жасыман кем болмадым сёйлер сёзге.
Къудая, муратыма къашан жетем,
Келдим гъой еки онеки, бир сегизге ¹.

Алай бла, Кязимни, тохташдырылып, жазылып келген жылы тюз эсе, отуз экижыллыкъ Кязим «Тахир бла Зухураны», алыкъа хаж къылыргъа баргъынчы, 1891-чи жылда жазгъанды.

Биз Кязимни башламында, Фирдоусидеча, бирси шаркъ, фарси назмуладача, Аллахха табыныуну кёрмейбиз. Ол: «Шайырланы жазгъанларын таныдым, барында да, Аллах, сени жарыгъын»,— деп, Аллахха табу эте эсе да, анга табыныуну юсюнден угъай, суймекликге, тюзлюкге табыныуну юсюнден айтады. Аллахдан «азат сёзюн» сурайды. Ал башындан окъуна Кязим муратларына жетмеген жаш адамлагъа ёкюл болгъанын ангылатады:

Алгъанлагъа «Ийман-ислам» юйретдим,
Суйгенлеге, тюз сёлешип, кюй этдим.

Былайда Кязимни не этгени угъай, не ючюн жүрешгени къыйматлыды. «Тюз сёлешну» — аны чыгъармачылыгъыны баш магъанасын туттады, этген ишини къыйматыды. Отуз экижыллыгъында «Файгъамбаргъа, хадислеге баш ургъан» эсе да, «Къуран тилин къайтарып», назму жазгъан эсе да, жашаууна магъана берген «тюз сёлешип, кюй этгениди». Ол шарт, Кязим дин зикирледен, насийхатладан тышында, жашау магъаналары болгъан кюйле, назмула да этгенин кёргюзтеди. «Шайырланы жазгъанларында» да Кязим аны излейди, китапада файгъамбарланы, динни, шыйхланы, масхапланы юслеринден кёбюрөк айтыла эсе да, Кязим «Якубну къайгъыларын кёреди», «Юсуф бла тар зинданда олтурады». Кязимге Якуб файгъамбарны дин жолу угъай, жаралы ата сезими, азабы жууукъду; «Юсуф бла бирге тар зинданда олтургъаны» бу дуняда къайгъы кёргенлеге, азап чекгенлеге тынгысыз болгъаны бла байламлыды; насыпсыз суйгенлени жүрөк жаралары Кязимни да кюйдюрөдиле, Тахир бла Зухурагъа жилягъаны да аны себеплиди.

¹ Гъашыкъ-Наме. Алматы, 1976 ж., 251 бет.

Башлам сёзюнде Кязим «Тахир бла Зухураны» не ючюн жазгъанын да айтады. «Зорлукъ жетип», «Тахир кибик таралгъан», «Зухурача, жау чыракълай эриген» жашла, кызыла бизде да кёпдюле. «Сюймекликге тузакъ салгъан сокъурла» бардыла. Ала Кязимни ачыуландырадыла. Аны себепли, жазылгъан Тахир бла Зухураны юсюнден эте эсе да, заманы, халкъны, юсюнден айтылады, Кязим таулу Тахирлени, Зухураланы жакълайды, къоруулайды, алагъа азап берген «сокъурлагъа» сюд этеди.

Тюзю, сюймекликни сыйлылыгъын, ариулугъун, адамгъа бек насыплы жарыкъ дуня келтирген жаланда ол сезим болгъанын ачыкълау — поэмада Кязимни баш муратыды. Ол шарт таулу халкъны арасында огъурлулукъ ючюн кюрешни жангы кезиую башланганын кёргозтеди. Мёчюланы Кязим, зулмулукъну бети хар къайда да бирча болгъанын ачыкълай, анга къажау кеси кюреширге тийишли болгъанын айтады. Анга кёре, Кязимни жигитлери ёз муратларына кёкден, фэйгъамбарладан тюшген себепле бла угъай, фантазиялы кючлени болушлугъу бла угъай, жаланда кеслерини кючлери, жаланда адамланы болушлукълары бла жетишедиле. Дуня халына алай къарауну магъанасы — «Тахир бла Зухураны» кёп жаны бла реалист чыгъарма болур ызгъа тюшюредди. Кязимге дери жюрюген таурухлада Тахирни палахладан бирде Хызыр фэйгъамбар, бирде Аллахны буйругъу, бирде белгисиз кючле къутхара эселе, Кязимде аллай фантазияла жокъдула. Тахирни Мардин тюремесинден, аны кеси кибик, сюймеклик азабындан безиген жырчы жаш — Келулан — къутхарады. Гул патчакны жеринден къачып келе, Тахир, эси аууп жыгъылгъанда, жолоучула анга суу ичирип, ашатып, эс тапдырадыла, атха миндирип, туугъан жерине ашырадыла. Ол затла «Тахир бла Зухура» дастанына Кязим кийирген жангылыкъладыла, жарлы халкъны бирлигин, къарындашлыгъын кёргозтген илишанладыла. Кязим зулмучула бла къулланы араларына туура чек салады, аланы араларында бир заманда келишим болмазлыгъын ачыкъ айтады. Алай бла, эндиге дери Тахир бла Зухура муратларына ханы кюйсюзлюгюнден, ханышаны сер жагъынларындан жетишмей эселе, Кязим бар палах да — Тахир жарлы, Зухура бай болгъаны ючюндю деп ангылатады. Къарангылыкъ бла жарыкълыкъ биригирге болмазлыгъыча, бир бирге тенг болмагъан сюйгенле да биригаллыкъ туююлдюле. Кязим аны, келлик чырмаула, дертле хан бла аны ёзюрюню эслеринде да болгъунчу, бек кюйген, ачыгъан сезим бла айтады. Къууанч сагъатында кёп затны сагъыш этмей сёз берген хан антына кертичи болуруна Кязим ишеклиди. Андан ары Бахирни ауузу бла айтхан фикери — Кязимни билгичлигин кёргозтеди:

Бахир айтды: «Бизни сыйлы ханыбыз,
Тенг туююлдоу даражабыз, халыбыз.

Сен — жюйюсхан, мен а сени кьулунгма,
Ханны кызын тилеялмам улума.

Сёзюнге кьул, кьор-садагъа ёзюрюнг,
Алай таза, халал эсе нюзюрюнг,—

Хан башынга мени тийишли кёрсенг,—
Адам угъай, фыйгъамбарса жерде сен!

Кязимни ангылауунда, фыйгъамбар деген — асыллыкъны, тюзлюкню бирикдирген ангыламды. Аны себепли Зухураны атасы, ханны сыйлы къанына къара къан жьошуп, тукъум бузарма деп кьоркьмай, кызын ёзюрю улуна берирден болса, ол керти да фыйгъамбарды. Алай а аны кертилигине бир Зухурадан сора киши да ийнанмайды. Тахир а ал башында окъуна айтады:

Сен — ханны жангыз кызы,
Кёкде жарыкь жулдузу.
Атанг, тенг кёрмей мени,
Бузар умутубузну.

Тенгсизлик поэманы башында окъуна алай ачыкь салынып, андан ары Тахир бла Зухура кёрген кыйынлыкъла ол тенгсизликни ууундан болгъанлары туура кёрюнеди. Жарсыу ауазы Тахирни, Зухураны да кюйлеринде, Тахирни анасыны, Зухураны эмчек анасыны да ажымлы сагъышларында кёп кере къайтарылады. «Зулму дуняда суйгенледен насыпсыз ким болур, жерде жаныуар да болмаз»,— деп, Кязимни кесини кёлю такъыр болады. «Зарлыкъны, менсинмекликни оюнчагъы болдунг»,— деп, Зухураны эмчек анасы хан менсиниюню ачылыгъына ирият этеди.

Мёчюланы Кязим, жаш эсе да, келир заманда боллукъ философия бийиклигине алыкъа жол узакъ эсе да, бу биринчи уллу чыгъармасында окъуна зулмулукъ аны этгенлеге, аны кёргенледен кем азап болмагъанын сезерге жетишеди. Ол зулмучуну бушуулу сыфатын къалай уста кёргюзтеди:

Ханны уа кертилипи — кемсиз болмаз,
Бир тутса, терсни-тюзюню сюзе турмаз.
Къарыусузгъа, тюз болуп, тёре кьурмаз,
Зорлукъ таба, игиликге баш урмаз.

Кертиди: «Ханны сёзю — жалгъан»,— деген,
Жан билмез зулмучуну кёлюндегин,
Айтханы, къайтханы да женгил болур,
Ичинде ибилис бар, кёрюмеген.

Ичипде ибилис бар, кёрюмеген,
Игиликге жол бермей: «Елюм! — деген.
Тахыны алтынында, кылычында,
«Залимге узакъ ёмюр келир»,— деген.

Хар бир хан накъут-налмас къаласында,
Сунады кеси олтурган, кеси сюзген...
Жюрююдю ибилисни къалкъасында,
Аныды къолундагы къара жюген!

Зулмуну къара жюгени ибилисни — артыкълыкны — къолунда болгъаны къадар а, жер юсюнде насып болур амалы жокъду, халкъгъа тынчлыкъ келир деп ийнаныргъа да кыйынды. Зулмучу кеси уа? Ол да тузакъдады. Кязимни закый жютюлюгю — алтын тахтада олтуруп, хар затны «кеси сюзген» сунган зулмучу ибилисни къалкъасындады. Ол да кюйсюз адетлени кълуду; кызы насыпсыз бола тургъанын кёре, аны азат этерге сюе, хан бир затха да жетишмейди: ол тутхан тёреле андан кючлюдюле. Аны себепли ол Тахирге «хыйны ичип» бузула эсе да, Арапны тилине къарай эсе да,— барыны ачхычы бирди—хан сарайда эрттеден тамырланган, хан — ханнга, къл да — кългъа деген тёреди. Насып бла зулму келишмеген ишледиле, зулмусуз а хан хан болалмайды.

Кязим ол фикирин тилчи мыртазакъ Арапны сыфаты бла ачыкълайды. Хан тилчи кълун — къара Арапны кёрюп болмайды, амалы болса, бек алгъа аны асдырлыкъ эди. Алай а... асдыралмагъанды. Нек болгъанын Кязим киши арсар болмазча ангылатады: «Билсегиз — асдырлыкъ да тюйюл эди,— деп кесамат этеди Кязим.— Нек болгъанын да айтайым. Арап кибикле ханлагъа, ханланы тегереклерине жортхан мыртазакългъа керекдиле. Аласыз ханла кимлени асдырлыкъдыла асмакългъа? Кимлени атарыкълдыла терен, къарангы зинданлагъа? Алайсыз а — хан хан болмайды. Хар ханны да, патчахны да тёрт кълу болады: онг кълу, сол кълу, асмагъы, зинданы. Терк къратыргъа сюйгенин онг кълу бла асмакългъа асдырады; бойсундурургъа, кър этерге, кёл кенгдирирге сюйгенин а — сол кълу бла зинданнга атдырады. Аны билип, Арап кибикле ханны тёрт кълу да бирча болсала сюедиле, ишлерин билип, кеслерин уста жюрютедиле. Аллайла дуня жаратылганлы да болгъандыла, мындан ары да боллукъдула».

Аны ючюн, эсе да, хан кеси да жашау чюйреликлени кърманы болгъаны себепли, Кязим аны сартындан кёп кере жарсып сёлешеди. Хан сарайда тынмагъан ёртен ханны къанатларын да кюйдюреди, аны себепли андан кълутулургъа ол аз амал излемейди. Тахирни Мардин шахаргъа ашыргъаны да, кюбюрге сугъуп, Шат сууна атханы да, ахырында Тахирни башын кетермей болмазлыгъын ангылагъанда: «Суугъа.

түшген таш кърмар»,— деп, ахыр амалын излеп, «Зухураны атын кърмай, бир кюй айта эсе, азат этеме»,— дегени да. сёзсюз, аны амалсызлыгын кёрюзтеди,— ханды, бийлиги, кылычы барды, жан тынчлыгы, насыбы уа жокду.

Тилек жетсе, буз юсюнде суу кыйнар,
Баласы жокъ, бизни кибик, таш чайнар,—

деп, суйген ёзюрю Бахирни эртте балагъа термилгени да эсиндеди, ёз баласындан айырыла тургъанын да ангылайды. Тахирни анасы ханны аллына тюз да ол кезиуде келгени да бошдан туйюлдю. Алыкъа туурагъа бир кере да чыкмагъан Хубан ханны аны бар жашауун, ишин кёз аллы бла ётдюргенде, ол хан сарайда тюзлюк болуучу заманланы алай эсгергенде, къртайгъан ханны кёзлери жибийдиле. Хубанны сабырлыгы, тюз кесаматы, сезгичлиги халкыны акыйманлыгын, тёзюмюн, усталыгын алгъандыла, Хубанны хорланмаз тишируу къачы ханны борбайларын кыяды. Да, не медет, ичинде ибилисни хорлар кючу аны да жокду. Къазим жашауда аллай болумланы туйюмчегин тешеди:

Баргъан суугъа ышанмасын бир адам,
Мюйюзлери кыйырылгъан малгъа да.
Учхан къушну тырнакълары бар эсе,
Жууукъ учуп жюрюй эсе,— анга да.

Адамгъа да ышаны жокъ, кёлуна
Кылыч эсе, ушкок эсе алгъаны.
Къаруулугъа ышанмасын къаруусуз,
Хакъсыз суйген дослары жокъ ханланы.

Хубан, бек кыйын, тынгысыз жашау бла жашап, кёп затланы юсюнден терен фикир этеди. «Тахир бла Зухура» деп, бизге белгили ненча дастан бар эсе да, биринде да тишируу кесини къарамы, акылы, дуния ангылауу бла аллай бийикликге кётюрюлмейди. Къазимни поэмасында тишируу, хан бла халкыны ана бла баланы, артыкълыкъ бла тюзлюкню юсюнден кесини жаны кётюрген жарсыларын, сюдюн, айыбын, тилегин бириктирип, бала жияуун этмей, дуния кесаматын этеди:

Кылыч угъай, тюзлюк хукму кётюрген,
Ата болуп, ёксюзлени ёсдюрген,—

хан энди «бала къуш тутханды», аны къанатларын «кесергеди умуту». Ханнга тилегин айта туруп, Хубан, кесини деберин бир эл да тюрюрмей, зулмучуну аллында тобукъланып угъай, тиширууну къачын бийик тутуп сёлешеди. Къаруулу да, жаш да заманында насып юлешиучю хан энди «къуш баланы кёлун, аягын иерге» болалмаймы кълды? Суй-

мекликден ажашхан кѳуш балагѳа асмакѳ кѳургѳан кѳы-
ралда тюзлук болмаз. Кѳалай жютюдю, эриулюдю Хубанны
сѳзю:

Учхеп кѳушну кѳанатларын кѳайырма...
Азап берип, нѳгеринден айырма...

Хубанны тилеги боюнуна жалдат балтасы кѳтюрюлген Та-
хир ючюн угѳай, бегирек Зухура ючюндю. «Кѳуш бала» Та-
хир тѳуйюл, Зухура эсе да алайды. Ол биледи: Тахирни ѳлтю-
рюп — хан кѳызы бла кѳаллыкѳ тѳуйюлдю. Хубан озгѳан
жылланы да ханны жазыкѳсындырыр ючюн эсге тѳушюреди,
кѳп жылла термилген баласына энди «зулму тѳре кѳурагѳа-
нына» сѳйир этеди. Алай Хубан кѳреди — зулму Тахирни
юсюнде башланмагѳанды: хан сарайдан жаланда зулму бо-
раны урады. Аны себепли Хубанны жарсыуу — кѳыралны
жарсыуу болургѳа жетишеди:

Кѳп болгѳанды кѳалабызда кѳара иш,
Кѳайдан тѳушдю башыбызгѳа бу бедиш?

Кѳуллукѳ этдим мен сарайда, жаш эдим,
Сен тюзлукге, игиликге баш эдинг.

Эрлеге, жигитлеге сакѳ жюрюдюнг,
Ала санга керегин уста билдинг.

Зарлагѳа, малгѳунлагѳа ал бермединг,
Зулмуну, артыкѳлыкѳны излемединг.

Энди кѳайда хан излеучю игилик?
Огѳесе, айт, Арапмы этеди бийлик?!

Иш ма андады, Хубанны ахыр сорууунда. Арап — хѳйла-
ны, тилни, огѳурсузлукѳну биригиюдю. Хан кѳарт, кѳа-
рыусуз болгѳан эсе, ханышаны хѳйнысына, Арапны тилине
бойсунган эсе, амалы жокѳду кѳыралда тюзлук болургѳа, —
кѳыралда Тахир жоюлурдан алгѳа тюзлук жоюлгѳанды.

Хубанны монологу поѳмада бек магѳаналы жерни тутады,
Кѳязимни кесини кѳп оюмун, фикирин билдиргени себепли.
Хубанны сѳзю Тахир бла Зухураны кѳадарларын айтыудан
кенгди, теренди: Кѳязим зулмугѳа багѳа бичеди, залимликни
тамырын, бетин ачады. Тахирни кесича, аны анасы да халкѳ-
ны ниетин бирикдиргени себепли, аны сѳзю зулмугѳа халкѳ-
ны сюдюча эшитиледи:

Айтма сен да бу дуня мени деп,
Накѳут-налмас керуанла келир деп.

Алтын тахым ѳмюрлюкдю демегин,
Ез балангы жарлы болуп кѳрмегин. -

Насып, бийлик, тах да кысха берилir,
Жалган дуня ёмюрлюкча кёрююр.

Бузулмайын кьалмагъанды жангыз тах,
Къара жерге киредиле кьул, патчах.

Сора:

Базынмагъын жалдат тутхан балтагъа,
Балта болду кёп патчахны алдагъан!

Бек сейири, ханны кёлю толуп, бир такъыйкъагъа зулму-чу болмазгъа термилгениди. Алай, иги мурат кёзлерин жарытып, хан кёзюн кётюргенде, Тахирни кьолунда, аягъында бугъоуладан эсе эрттегили бугъоуланы кёредиле: «Ханышаны боюнунда сынжырлары, жаухар, кюмюш тагъулары, кьулакъларында кьалакъ сыргалары зынгырдадыла, чайкъалдыла, аны кьутсуз бети агъарды, кёгерди. Хан эгетле бла ханышаны арасында, тёрт гуппур болуп, жортуп айланган Арапны да кёрдю». Хан аз да кьарыу эталмазча батыпды бийлик, зулму батмагъына, хан сарайны кьара-кьатыш хыйласына кьор болгъанды, аны айырыр кючю жокьду. Андан эсе эгетлеге «Баш алыгъыз!» — деп буйрукъ берген кёп да тынчды. Хан сарайны бу халын Зухураны Гул патчахны кьызларына жазгъан кьагъыты бютюнда ачыкъ этеди:

Терс тутду суйгениме атам кесин,—
Малгъунла алгъандыла мехкемесин.
Алыкъа жан кёрмеген азап берди,
Унутуп этген антын, берген сезюн.

Ахыратында ит шинжи болуп ёсген Арап дунялыкьда зулму кьазан кьайнатыуну айырылмаз-кьалмаз кьазагъыды, зулмучуну (ханны) ичинде жашагъан ибилисни туура итиди. Аны себепли, бар азапладан кьутулуп, суйгенини тоюна келген Тахирни кюйю алай бушуулу эшитиледи:

Хан сарайда аманат
Хьянатха ушайды.
Хан кётюрген уллу той
Къыяматха ушайды.

Зухураны кёз жашы
Къызыл кьаннга ушайды.
Бизге азап тейриси
Къычыргъаннга ушайды.

Къазим, жомакъ жазгъан шайырла бла эрише, жашау кертиликни тутады. Аны кючюнден, жигитлени кьадарлары бек аллы бурун жашау чойреликлени юсюнден сагъыш этерге тартады.

«Дунияда шуёхну — шуёху, жауну да жауу барды,— деп, Қязим жашау халгъа, къадаргъа, дунялыкъ бла хыйсап этерге чакъырады.— Бир зат бирси затны бузады, тюрленмен зат жокъду. Жылны кезиулери бир бирлерин алышындырып тургъанча, кечени ызындан кюн келгенча, къууанч бла бушуу алышынадыла, огъурлулукъ бла огъурсузлукъ тутушадыла, къарангы бла жарыкъ бир бирлерин хорларгъа кюрешедиле. Муну кибик, Тахирни шуёхлары болгъан эселе да, жаулары, душманлары андан да кеп болгъандыла. Атасы ёлмей, ханны ёзюрю болгъанлай турса, аны да душманларындан эсе шуёхлары кеп болур эдиле, энди аны жояргъа кюрешгенле ол заманда аны ыразы этерге, кёзюню къарасы бла тенг айланыргъа кюрешир эдиле. Жарлыны жууугъу жокъду, Тахир а энди жарлы, жалынчакъ эди. Тынгылагъанла, Қязимни сёзюн эски этмегиз, ол да бурунгулудан келген сёзюню айтады; китапладан окъугъанын, хадиследе кёргенин, билгенин жария¹ этеди. Ёзге, къарыулу хар заманда тюздю, къарыусуз хар заманда терсди. Аны себинден къарыусузлагъа кюн болмагъанды...»

Жашау тенгсизлик битеу чыгъармачылыгъыны ёзеге болгъан Қязим, артда айтхан кеп фикирлерин «Тахир бла Зухурада» башлагъанын керебиз.

Аллах, ариулукъ берип,
Насып юлюш бермеди.
Жапланы тенг жаратып,
Инсанны тенг кёрмеди,—

деген шаркълы Зухураны тарыгъыуу.

Аллах манга чачны узунун берип,
Насыпны бермей къойгъанды.
Анам, къара кёзле берип,
Сюймеклигимни сыйыргъанды,—

деген таулу къызны уллу мудахлыгъы бла бирча эшитиледи.

Не уа:

Къая бузар кючюм жокъ,
Къала болур кичим жокъ,
Кюйсюз ханнга баз болуп,
Тилеп алыр кишим жокъ,—

деп ижилген Тахирни жан болушмаз къыйынлыгъы.

Юйюнгю эшиги манга
Ачылырыкъ болмаз алай,—
Гюняхлыгъа жаннетни
Эшиги ачылмагъанлай,—

¹ Жария — зарфха уруп чыгъарыу, басмалау.

деп, кьоншуда «ожакъ тютюнлери» бирге кьошула тургъан юйде суйгенине термилген, ол эки юйню арасы «Чегемден Багдадха» чакълы кёрюннген чегемли жашны уллу жарсылары бла бирчады. Экисин да тенгсизлик ачытады, ханмыды зулму этген, бир чегемли баймыды,— суйгенлеге башха туйюлдю,— артыкълыкъны бети бир кибикди. Ханны зулмусундан да, къызны суйгенине бермеген чегемлини къатылыгъындан да жаш жүрекле бир кибик эрийдиле, кюедиле.

«Тахир бла Зухураны» жаза, Мёчюланы Кязим зулмугъа къаллай бир налат бере эсе, суймекликни ариулугъун, огъурлулугъун аллай бир кётюреди, жакълайды. Суймекликни юсю бла Кязим адам жанын къарангылыкъдан, мажюсюлюкден къутхарыуну амалын излейди, ол дунияны угъай, бу дунияны насыбын, жарыкълыгъын махтайды. Кеси дин тутхан, араб, перс, тюрк маданиятны, Къуранны хукмусун да иги билген адам болуп, дин да, азатлыкъча, адамны жан эркинлиги, насыбы ючюн керек болгъанын айтады. Суймекликге хыянат этиу, чырмау болуу адамны къул сезимге, жакхилликге бойсундурады.

Шота Руставелини «Къаплан тери кийген батырында» суймеклик кёк бла жерни арасында от кёпюр болуп къалай тохтай эсе, Кязимни поэмасында да кёк бла жерни арасында адамны насыплы этерик суймеклик сезимиди, ол «от кёпюрден ётмеген» дунияны ариулугъун да билаллыкъ туйюлдю.

Кёкден келир эки жанга суймеклик,
Гюнях болур анга угъай демклик.
Къыз да, жаш да аман бла ёлюрле,
Къыяма кюн даучу болуп келирле.

Суймекликге хыянат диннге хыянат бла тенг этиледи; кёкден келген сезимге, жүрегинде Аллах болуп, бир киши къаршы турмаз. Аны келиши да танг атханы, кёк кюкюрегени, кырдык чакъгъаны кибик, жан жарытхан жангылыкъ, ырахатлыкъ болады.

Бу дуниягъа алай келсд суймеклик,—
Ташны жарып, жашил кырдык чакъгъанлай;
Жесирлеге жан азатлыкъ берирге
Тау жоллада женгил атлы чапханлай!

Суймеклик таза, ачыкъ, хыйласыз болгъаны себепли хар палахдан кери туйюлдю. Нек дегенде, суймеклик бла хыйла, жарыкъ бла къарангыча, бирге келишмезлик затладыла, суйген жанла суймекликни жарыгъындан «къарангыны» кёрмейдиле, жүреклери игиликден толуп, бизге — таматалагъа — умутлу къарайдыла, къыйын жолларында «бизден мадар сакълайдыла».

Алай биз а зулму тузакъ салабыз,
Болмаз ишге кыйналабыз, талабыз,
Заран болун эки суйген жюрекке,
Башыбызга кеп гюняхла алабыз.

Андан ары Кязим, сарыуу кыйнап, кёрюп болмауун,
тёзюмсюзлюгюн жашыралмайды. Бу чакъда ол Тахир бла
Зухура жомакъ болганын унутханнга ушайды:

Суйгенлеге къара сабан сюрөбиз,
Ызларындан итле кибик юрөбиз,
Болалмасакъ,— саныбызны тюрөбиз
Ачыу этиц, ичибизден кюрөбиз.

Аман ишге арба жегиуно къара жолун сёге, Кязим битеу
да чыгъармачылыгыны къасты болуп къаллыкъ ниет про-
граммасын белгилейди:

Фитначыны кюл жасагын бер, Кязим,
Хыйлачыны хауле итлей кёр, Кязим,
Бу дуняда суйген жолун кесгенге
Палат бере, ийман бла ёл, Кязим!

Шериятны кесинде суйгенлеге жол болмагъаныны, ол
сыйлы иш Аллах жаны бла кьорууланмагъаны Кязимни
бюгюнда жарсытады. Поэмада Тахир бла Зухураны кеп кюй-
лери, поэтин тынгысыз соруулары тюзюнлей Аллахха ба-
гышланылды. Кязим былай ангылатады: «Ол ёмюрледе
уллу суймеклик шашхынлыкъга санала эди. Суйгенлени
бир бирге бермеклик уллу айыпха, терс ишге саналганды.
Нек десегиз, жюрегине уллу суймеклик тюшген адамны тели-
ге санагъандыла. Шериятда уа телиге къатын алмазга, тели
тиширюуну эрге бермезге деп жазылыпды. Ма бу себепден
шерият жолу бла эки суйгенни бир этмеклик харамды деп
алай къаралганды. Тахир бла Зухураны уа, жюреклерин
суймеклик алгандан, бу тюрю затладан хапарлары болма-
ганды. Зулму, къарангы дуня ала кибик кеп таза сабийле-
ни насыпларын кесгенди». Алай бла Кязим дин къарангы-
лыкны да сёгеди.

Алай къарангы дуняда, къарангы кечеде жулдуз жолу
кибик, суймеклик жолу Тахир бла Зухураны кыйын сафа-
рына элтеди. Ала кеп жилийдыла, кеп кючсунедиле, тары-
гыну кюй этедиле. Болсада кез жаш аланы тёзюмсюзлюкле-
рин, къарыусузлукъларын угъай, жюрек ачыкълыкъларын,
халаллыкъларын кёргюзтеди; кез жашла Зухураны жангыз
печеридиле, бар къайгысын, мудахлыгын ала бла чачады.
Суймекликни кез жашларын биз «Илиада» поэмада, «Шах-
намедө» «Къаплан тери кийген батырда», «Тристан бла

Изольда» деген кюнбатыш поэмада да кёребиз¹. Кязимни жигитлери да кёп жияй эселе да, автор а алагъа жазыксыныуу сезимин угъай, сукъланыуу таза сезимин ёсдюреди:

Сюйгендеге жалсарыу сёз керек туююл.
Жалсарыуу маънасы терен туююл.
Сюйген жанла бир бирлерин кёрмеселе,
Сёз кыраны сюйген жаннга себеп туююл. —

деп Кязим аны ючюн айтады — сюйгендеге азатлык керекди, аланы кёлларындан келмеген олду, жияй, инжиле эселе, кыарыусуздан угъай, тенгсизликден, жер юсюнде игилик аздан, огъурсуздук уллудан жияидыла, инжиледиле.

Поэмада Мёчюланы Кязимни бек уллу жангылыкларындан бири — баш жигитлерини сыфатларыды. Узакъ дуниялада жашагъан, жомакълада айтылгъан халланы жазма адабиятха кийирип, халкъ да, кёп закий шайырла да этген кюйленни, ийнарланы, жашау болумланы алып, Кязим жомакъ, таурух жолу бла угъай, рсализмни, жашау кертиликни жолу бла баргъанды. Анга кёре, жигитлени ич сырларын, кылыклары ачыкылагъанды. Жашау чюйреликлени тагылары кёргюзтгенди. Халкъ чыгъармачылыкгъа тийишли суратлау амалла — жашау халла, керти суратла, болумла бла алышындырылгъандыла. Кязим табийгъат бла адамны бирлигин, туугъан жерни сыилылыгъын да кёргюзтеди. Тахир, сёз ючюн, кыйын сафарындан къаитып келгенде, жерге бауурланып, туугъан топурагъын тансыкылайды, анга азгъан жыягъын салып, эс табады. Жигитни алай кёргюзтюу — аны кёкден жерге жууукъ этеди, адам жашаууна, сезимине тийишли шартла бла байыкъландырады. Жаш жюрекдеге биринчи сезим келгенде, Тахир Зухурагъа шаудандан ууучу бла суу алып ичиргени эсибизде къалады. Суу, аланы сюймекликлерича, тазады, ачыкды да, уллу суратлау жюкню элтеди, ала жомакъда угъай, керти жашауда болгъанча кёрюнеди, экинчиден, сюймеклик антлары ичген суулары бла бегитиледи. Тюсю, Тахир Зухурагъа суу угъай, сезимин ичиреди:

Зухура — жаным, бурагъым,
Сууда жюзген дуудагъым,
Сенсиз кълса дунияда,
Къуу болур мени жаным!

Тахир бла Зухураны кюйлеринде сыфатла, тенглешидириуле жашау бла, ала кеслери кёрген, сезген затла бла байлам-

¹ С. Чикованини «Песнь любви, дружбы и доблести» деген статьясына кыраагъыз. Аны «Мысли. Впечатления. Воспоминания» деген китабында. М., 1968 ж., 171 бет.

лыдыла. Шайырланы барында жюрюген белгили жыр керти сезим алады, жангы магъана, кесамат бла бегитиледи:

Тахир, къашларынг къара,
Этдинг мени ауара.
Къайтмам бу сёзюмден,
Ёлсем а — жокъду чара.

Тахирни кюйлери жан къыйнагъан сезим мудахлыгъыны, амалсызлыгъыны туугъаныдыла, аны бла бирге суюгенине тансыкълыкъны сезиминде аны къалай ийнакълагъанын, бийикге кётюргенин кёргюзтедиле:

Кел, ийнагъым, булбулум,
Жарыкъ жанган жаухарым,
Сакълайды Тахир-къулунг,
Кёре къанлы жауларын.

Кёре къанлы жауларын,
Санга тартады жаным.
Кел, бийикде маралым,
Жарыкъ бериучю тангым.

Къанлы жаулары юслеринден ачыкъ айтыуну, бар палахлары аладан кёрюню амалы Тахир бла Зухураны юсюнден дастанда биринчи кере эшитиледи. Қазим эски тюрк таурухну жаза эсе да, аны таза жигитлери къаллай къуршоуда жаннагъанларын бир такъыйкъагъа да унутмайды. Не медет, ол къуршоу дуниядан кетмегенди, кёп жылладан сора башхашаркъ ноземасы «Бузжигитде» айтханыча, энтта «азаплыкъ да, зорлукъ да аз туюлдиюле жерде». Аны себепли ал башындан окъуна Тахирни да, Зухураны да кёк адамы угъай, жер адамы этти, анга кёре, душман ким, дос да ким болгъанын айырыр сезимге жетдиреди. Эки суюгенин къадарын терен ангылап, Қазим кесини башлау сёзюнде:

Бизде да кёп Тахир кибик таралгъан,
Зорлукъ жетип, жюреклери къанагъан,—

деп бош айтмагъанын ангылайбыз. Зухурадан биринчи айырылыу Тахирни сезимин кёп затха ачады. Хан сёзюне кертичи болмазгъа боллугъуну юсюнден аны жюрегине эртте тюшген кюркёуула керти болгъанларын кёреді. Амалсызлыкъ аны сезимин бютюн жютю этеди. Жашлыкъ кюйлеринде Зухураны санлары «сууну субай къамишине», эринлери «эртте бишген жилекке», кеси «гюл бахчагъа», «онтёрткюнлюк айгъа» ушатыла эселе, энди эртте къыйынлыкъ жетген сынаулу адамны тарыгъулары айтыладыла:

Бугъоу кесги жарала
Сау болур кюн жетерми?
Аллах зулмучулагъа
Жау болур кюн жетерми?

Жети жыл жесир болдум,
Къалмады кючюм, онгум.
Бийик буруу, къая таш,—
Къарасам — онгум, солум.

Сюймеклик азабындан тышында, Тахир чекген къыйын-лыкъланы чекмеген Зухура алыкъа насыпдан тюнгюлмегенди. Аны себепли, ауазы жарыкъды. Кюйлеринде жарсыудан эсе ийнаныу кепдю.

Жюзюгомю жези бар,
Бийик тауну кези бар.
Мени санга берирге
Ез атамы сёзю бар.

Да, не медет, зинданда жети жыл туруп желген Тахирни анга ийнаныр амалы жокъду. Ишни болушун айтады:

Саз бауларым жибскден,
Айтхан сёзюм жюрскден:
Хан сёзюне ким базар,—
Къайтмаз зулму — халскден!

Аны бла бирге, Кязимни Тахири, шаркъ поэзияда бирси гъашиклеча, кюйюп, кюйюу, инжилиу, азап чегиу буйругъуна бойсунуп къалмай, кеси аллына къутулуу амалларын излейди. Энди ол хандан игилик сакъламайды, суйгенле кеслери мадар этерге керекдиле:

Кел, къаланы ачайыкъ,
Бирге болуп къачайыкъ,
Душман табалмаз бизни,
Къайгъыланы чачайыкъ.

Къачып къайры бугъаргъа боллугъун Тахир билмейди, Зухура къаланы ачып чыкъса да, аланы барыр жерлери жокъду. Да былай турургъа да энди жан тёзмейди. «Эркинлик кесинде болмагъанын» ангылагъан Зухура хайранды, къаланы ачып чыгъар къарыуу жокъду. Тахирге себеплик жаланда ёлюмю боллугъун сезип турады. Былайда сезими тайгъан Тахир, поэмада биринчи кере суйгенине «ишекли» болуп, къаты сёлешеди.

Кязимни суратлаунда Тахир халалды, огъурлуду. Ол къылыч жаланда бир кере, тегерегин эгет аскер алгъанда кётюреди. Кязим — уллу гуманист — къан тегююню унамайды. Тахир тюзлюкге, игиликге ийнаныуун иги умутла бла эн-

диге дери сакълагъанды. Энди бу тюшюнде кёрюннген къара итлени кършюуунда, хан жалан антсыз угъай, къанлы да болгъанын ангылап, къазауатха киреди. Қязимни ангылауунда Тахир халкъны баласыды, анга кёре уа, Тахирде халкъны кючю биригипди. Хан эгет аскерни не кёп ийсе да, халкъны кючюн хорлаяллыкъ туююлдю. Тахирни къара кюч хорламагъаны — халкъны кючю хорланмагъаныды. Хан халкъны жалан ётюрюк бла, кёзбау бла, хыйла-харам зулму бла хорлагъанды. Тахирни да къолгъа алай бла этеди. Суймекликни таза жанлары игиликге ийнаныуларын тас этмеген эдиле, Қязим игиликге ийнана эди да, андан. Аны себепли бу кыйын сагъатда Зухура Тахирге кёл этдиреди:

Сау адамгъа кюн чыгъар,
Суйген эрин ким жыгъар?!
Айтханымы эт, Гахир,—
Къылычдан да жютю бар!

Зухураны ийнаныуунда, къылычдан жютю — адам жюрегини жандауурлугъуду. Зухура атасындан аллай жандауурлукъну сакълайды:

Кёп къайгъыны, азапны,
Кёп турса да, арты бар.
Къошулурбуз бир кюнде,—
Уллу ханны анты бар!

Қязим, гуманист эсе да, игиликге ийнана эсе да, жашауну барындан иги билгенди. Аны себепли Тахирге эки къатын алдырып, ашатып, жашатып кълдыргъан Молла-непесни неда аны патчах этип, халкъны жашауун игиге бургъан азербайджан таурухну кълатламай, тюрк таурухну ачы кертигин сайлагъанды: Тахир бла Зухура зулму кълондан жоюладыла.

«Тахир бла Зухура» басмаланып, малкъар адабиятта кесини жангы жолун, жашауун башлайды. Кесини суратлау кючю, тил байлыгъы, ёлюмсюз адамлыкъ ниети бла аны тарыхында бек бийик жер аллыгъына ийнанабыз. Қязим кёп жаны бла бу поэмада малкъар назмучулукъну ёсдюргенди, адабият талибизни мурдоруна къошулгъан чыгъармаларындан бири болгъанды.

Тахир бла Зухураны кюй айтып эрншюулеринде Қязим жаз тилни, тенгleshдириуню, метафора амалланы байлыгъын ачады, сейир этерча назму усгалыгъы жетеди. Хан Зухураны эрге береме деп къррагъан тойгъа Тахир тишпрюуча кийинип келип, анда экиси бирге айтхан кюйле уа бизге эстетика зауукълукъ береди, халкъ чыгъармачылыкъда эрттеден жюрюген суратлау байлыкъны кълалай хайырланьргъа боллугъун кёрюзтедиле:

Т а х и р:

Учмазлыкъ къуш, къанатын
Жайып, кёкге къарамаз.
Сюйгени бар узакъда —
Башха тойну унамаз!

З у х у р а:

Тузакъдагъы къуш бала
Къанатларын нек жаяд?
Той аныкъы болмаса,
Кюйген жүрек тынчаяд!

Т а х и р.

Къыз сюйгенин кёралса,—
Саз бетинде жамал бар.
Къуш бала той этмесе,
Къутулургъа амал бар.

Бирде аланы кюйлери, нарт сёз, философия оюм болур-
гъа жетишедиле:

Т а х и р:

Айтылгъан жыр эшитилir,
Макъамгъа женгил келир.
Тойгъа сюйюннген къызны
Кёлюндегин ким билir?

З у х у р а:

Къайнар къазан тегюлюр,
Жууукъдагъы кёрюнюр.
Эки сюйген бир болса,
Эки насып берилir.

Кязим араб, тюрк, перс назмучулукъда жүрюген бейт, газель, касыда, месневи назмуланы формаларын малкъар назмучулукъ бла келишдирип, алай жазгъанды, кеп тюрлю рифмаланы биринчи кере сынагъанды. Къысхасын айтханда; «Тахир бла Зухурада» Кязимни поэтикасы сейирлик уллу тинтиулени сакълайды.

Ахырында кесини Кязимден жазып алгъан кёол жазма китабындан окъуп, бу поэманы манга биринчи кере жаздыргъан Бёзюланы Чёпеллеуню къызы Бислиматны, анга болушхан Жаболаны Тебону атларын уллу хурмет бла эсгеребиз. Поэманы кесинде сакъланган дефтерин да берип, кеп ангылашынмагъан затланы ангылатып, поэманы басмагъа хазырларгъа болушхан Мёчюланы Сагидге — Кязимни жашына — ыспас этебиз.

VI. «Жаралы жугьутур»

«Жаралы жугьутур» поэмасын Кязим 1907-чи жылда жазганды. Суратлау бирлиги, толулугьу, композиция ариулугьу, аны кьурагьан айбат кесеклени бирге байтамал келишгенлери, аз айтып, кеп ангылатыргьа онг берген тенгleshдириулер, шатык тили — ала бары, бир жанындан, малкьар халкьны айбат адабиятында керти жашауну жьргьюзтген жангы суратлау форма туугьанын, экинчи жанындан, Кязимни поэтика усталыгьы бийик даражагьа жетгенин жьргьюзтедиле. Бу кезиуге жазылып, халкьгьа жайылгьан назмулары, «Тахир бла Зухура» дастаны, аланы ызларындан бу жангы жанрда туугьан уллу чыгьармасы Кязимни даражасын суратлау бийикликге чыгьаргьандыла. Ол орус поэзияда А. С. Пушкин жетишген ажайып усталыкьгьа жетишгенди.

«Жаралы жугьутур», малкьар поэзияда поэма жанрны биринчи тамал ташы болуп, артда поэзияны кьочюн, байлыгьын кьурагьан малкьар поэманы уллу жолун башлагьанды.

Поэманы сюжет кьурулушу: Тау эллени биринде Хашим деп бир жарлы уучу кесини уллу юйюрюн уучулукь бла кечиндире эди. Аны кьатында уллу тьоплю-башлы юйюнде кьул жеге, элден «бий юлюш» жьыя, керпесли бий Жамболат жашайды. Хашим, хар уугьа баргьандан, анга юлюшюн келтиреди. Бир жол а, уугьа барып, юч кюн да айланып, кийик аталмай келе, жаралы жугьутурну бьрю кьуууп баргьанын кьреди. Ол чакьда Хашимни уучу сезиминде сейир тюрлениу болады: ол, кесине керек жугьутурну атмай, аны ызындан жумулгьан бьрюню атады, юйге кьуппа-кьуру кьайтады.

Хашим уучу эсе да, бийден азат тьойюл эди. Аны себепли ол, юйюне кьуру келгенден тышында да, бийге юлюшсюз келгенди. Бий, Хашимни уудан кьайтханын эшитип, юлюшюн юч кюн сакьлайды, Хашим, келип, ууундан хапар да айтып, «жугьутур жапхакьны» да аллына атмагьанда, ол аны кесине чакьыртады. Соруу этеди. Хашим ишни болушун айтханда, бий аны хиликкя этип, кьюледди. Кьюлген бла да кьалмай, таякь кьетюреди. Хашим, зорлукьну жьтюралмай, бийге чабады. Бийни мыртазакьлары жарлы уучуну тьойюп, тулукь этип атадыла. Кязим суратлагьан ишни жашауда болушу алайды. Суратлау чыгьарма кьадарында ол сегиз бьлюмден кьуралгьанды. Хар бьлюм кеси аллына бир суратлау борчну тамамлайды. Жашау чьойреликлени, бир бирге кьажау сюелген кьючлени белгилейди. Поэманы кириш бьлюмю неда авторну башлау сьзю — кеси аллына бир лирика чыгьармады. Анда Кязим кесини бушуулу хапарында не айтыргьа, кьаллай сорууланы салыргьа кьелленгенин билдиреди. Поэт, бир жанындан, окьуучуну жаралы жугьутурну кьадары бла

танышыргъа хазырлайды. Бирси жанындан, халкъ жашауну теренлигине жол ачады.

Андан сора поэтни тынгысыз фикир ишни болушуна ётеди: жаралы жугъутур — жарлы халкъды. Аны бушуулу хапары — халкъыны бушуулу тарыхыды. Алай халкъны къарангылыкъда тунчугъуп тургъанын басма сёз бла айтыргъа онг болмагъаны поэтке неден да бушуулуду — басма халкъны даражасына тенг этиледи, аны къыраллыгъын, халкълыгъын, жашау энчилигин белгилейди. Малкъарлыланы да, бирси халкъланыча, басмалары болмагъаны себепли «къарангылыкъ кёз ачдырмай» турады. Кёз ачылмагъаныны юсюнден метафора бек биринчи суратлау жюкню алады: халкъ, жолу къарангыдан, жукъ кёрмейди. Аны себепли адам бир затха да саналмайды. Киши кишини кыйынын ашау тёре болуп къалгъанды.

Китап окъуй билген аз,
Жахилд жарлы халкъбыз.
Жашайбыз, тогъубуздан
Кёп болгъанлай ачыбыз.

Барын кёре, Кязим тынгылап туралмайды. Халкъны кыйын къадарына жарсыгъандан ашланган жарасы, жаралы жугъутурну окъ жарасы жаннганча, жанады. Тынгылап турурга тёзюм жокъду — жаралы жугъутурну хапарын айтыргъа керекди.

Жаралы жугъутурну сфаты. Дунияны бирси жерлериндеча, Холам-Бызынги тарында да халкъ зулмудан инжиледи. Адамлагъа жетген зарауатлыкъны кёре, Кязимни жюреги кюеди.

Ой, жаралы жугъутур,
Мен да санга ушайма,
Жюрегими къан жууа,
Хапарымы башлайма.

Халкъны сарыуун басма бла айтып, къыралгъа эшитдирге, алай бла асмакъчыланы да бетлерин ачаргъа Кязимни онгу жокъду. Ол жаланда жыргъа базады. Халкъны кёзюм ачдырымы эди деп, жаралы жугъутурну хапарын да жыргъа аны себепли салады. Бир уучуну кыйын жашауу, къадаары битеу да жамауатны кыйын жашауун, къадаарын тутады. Сора жаралы жугъутурну хапары тау элдеде эшитилмей къалмаз, басма жокъ эсе да, жыр халкъны сезимине жетип, «кёз ачар». Айхайда, Кязимни мудах жыры «жюрекле ни жараларын сау эталлыкъ туююлдю», алай, аны эшитген «бирсине айта», жарлы от жагъалада эшитилип турса, асыу боллугъу баямды. Иш андады — керти сёз адамланы бирик-

дирирге, алагъа иги жашау ючюн кюреширге кюч берирге боллугъунда.

Залимле дунясында жаралы жугъутурну хапарын айтып, башына ауруу алгъанын Кязим иги биледи. Бийле, жарлы учуну туйгенча, керти сёзю айтхан жырчыны да тюерге угъай демезликлери белгиледи. Жырчыны намысы, халкъны анга суймеклиги залимлени тынчайтмайды. Не медет, халкъ анга темирчилеуню кесине темирчилеуден башха кёрмезлиги хакъды да, тиялмайдыла. Кязимни думп этерге суйгенлеге аны хажилиги да онг бермейди. Аллай керти сакълауулары болуп, халкъны сёзюн айтыргъа кьолундан келгенине поэт кеси да къууанады.

Келечиге ёлюм жокъ
Деген сёз барды халкъда.
Халкъымы келечиси
Болдум кыйын сагъатда.

Мен Меккагъа баргъанма,
Тиерге базынмайла.
Алай бичакъ билеуню,
Жаныгъанны кьоймайла.

Халкъны жерин, гыржынын да сыйырыргъа боллукъду, алай аны сёзюн, жырын сыйыраллыкъ зулмучу жокъду. «Биз жюрек сёзюбюзню бермебиз малгъунлагъа»,— дейди Кязим. Жаралы жугъутур — къан жараларындан тыкъсыгъан халкъ кеси эсе, ол жара бек алгъа поэтни жюрегин кюйдюреди.

Кязим, башлам сёзюнде айтырыкъ хапарыны психология ызын белгилеп, зулмулукъну тутханла дау этип, жунчутханла кимле болгъанларына халкъны кёзюн ачаргъа итинеди. Андан тышында да айтханыны кертилигине ийнандырырча, чыгъармагъа уллу эстетика магъанасы болгъан фикирни кийиреди. Ол да болунган терсликlege адам сезими бла къарай билиуню илмусуду. Эпикалы хапарны аллы — жашау халгъа, тау жамауатлада бола тургъан ишлеге, жашау чюйреликlege хар ким да эс бурургъа, алагъа хар ким да кеси къарамын — адамлыкъ къарамын — къуруарча этерге талпыуду. Аны бла бирге, саулай да поэманы айтылыу халын, макъам бирлигин, ачыкълыгъын къурайды.

Иш ахлусу адамланы терсликге бирча сюеле билирге юйретиу, кьул сезимден азат сезимге ётюу, хар адам да тенгди, насыплы болургъа бирча эркинди деген ёмюрлюк магъананы кьоруулау — ма олду поэтни мураты, поэманы ниет магъанасы.

Жаралы жугъутур — жаралы халкъ. Тюзюнлей сахнагъа жаралы жугъутур поэманы экинчи башында

чыгъады. «Ариу айбаш жугъутур отлай эди ыранда»,— деп окъуйбуз. Жугъутурну ариулугъу, ёхтемлиги, бийик таулары таныгъаны, сюйгени; сюрююню къоруулай билгени — бары да бизни жюрегибизге жууукъ болуп, олсагъатдан аны кесибизге негерге алабыз. Аны азатлыгъына, кертилигине тангсынабыз. Анга кёре, терк окъуна сюебиз. Андан ары аны ач бёрю къуугъаны, андан къутулур амал излеп, жугъутур кёп къачханы, жаралы юйюрге, жарыкъ дуниягъа умутлу къарагъаны — ала бары чёп къымылдагъанына, кырдыкга тамгъан къанны тауушуна дери къулагъыбызгъа эшитиледи. Поэманы биринчи башында халкъ тенгсизликде, къарангылыкъда тунчугъуп, бел тюзетирге онгу болмай тургъанча, мында да жугъутур аллай амалсызлыкъда кёргюзтюлюп, олсагъатдан окъуна жаралы жугъутур жаралы халкъны сыфаты болургъа ётюп кетеди. Ёз халкъына Қязим жарсыгъанча, жугъутур да кийик сюрююню къадарына жарсыйды, аны сакълай, къоруулай билген деу гуждарды. Ол да, халкъны кесича, азатлыкъгъа термиледи; жаралары кюйдюрселе да, тау башларына «умут юзмей» къарайды.

Поэманы ючюнчю кесегинде тенглеширип жазыу бютюнда кюч алады. Жаралы жугъутур бла аны къуугъан ач бёрюню ызларына Хашим чыгъады. Жерни юсюнде жашагъан бу юч жанны — жугъутурну, бёрюню, уучуну — хар бирини кесини «тюзлюгю» барды; жолгъа да хар бири кесини амалы, ажымы, жашау излеми бла чыкыгъандыла. Табийгъат, аланы хар бирине жашау берип, аны ючюн мадар этерге уа кесине кёйгъанды. Былайда Хашимни жолу бёрюню жолундан башха туююлдо — бири жануар, бири адам эселе да, экиси да жашаргъа керекдиле; жаралы жугъутур экисине да бирча, ашха буюрулгъанды,— жашау кертилик алайды. Қязим огъурлулукъ бла огъурсузлукъну бетден-бетге салып, сау дунияны жыяларын къаты тартады. Хашим, ушкок алып, уугъа кийикни ёлтюрюр ючюн чыкыгъанды ансы, анда «халаллыкъ этип», сабийлерин ач къоярдан болса, юйюнде олтурлукъ эди. Алай жаралы жугъутур бла аны къуугъан ач бёрю — Хашимни ёз жашауун кёз аллына келтирип, кёзлерин къарангы этдиреди: тоба! Нечик ушайдыла жашау жорукълары! Хашимни юйюрю — ач, кесини баш эркинлиги жокъ — аны къуугъан, таргъа тыйгъан Жамболат а бёрю туююлмюдо? Жугъутур угъай, Хашим кесиди жаралы! Бёрю жугъутурну угъай, Жамболат Хашимни къууады. Жарлы уучуну жюрегини теренинде туугъан, тилеклеринде айтылгъан къоруулаучу — кёз аллына келеди. Хашим бусагъатдан бёрюню атып, жугъутурну азат этерикди, аны кесин а ким азат этер? Ким болушур унукъгъанла бла унукъдургъанланы араларын айырыргъа? Зулмугъа чек салыргъа?

Жарлы халкъым! Бёрюле
Къуууп баргъан жаралы
Жугъутурса, Нетейим,
Ким болур бизни жанлы?

Ким кёрюр сени ызынгдан
Жумулгъан бёрюлени?
Къайгъыларын ким кёрюр
Жарлы таулу эллени?

Кязим хапар айтыу бла угъай, тенглешидирилени, тюрлю-тюрлю суратлау онгланы кючлери бла жашау тенгсизликни темасын алай уста ачыкълайды. Кертилик — сёзню ажайып кючю бла, суратлаулукъну сёнгмез бояулары бла ишленеди. Учулукъну тар жолунда бёрю бла Хашим тюбешедиле. Жашау тиричиликни тар жолунда да Хашим кесин къуугъан бёрюню — Жамболатны — иги биледи. Иш тереннге кете, къызыулана барады: ач бёрю — жаралы жугъутур — амалсыз уучу — бир жанында, огъурсуз бий — жарлы халкъ — халкъгъа болушлукъ излеген акъылман — бирси жанында — бетден-бетге болгъандыла. Поэманы бешинчи башында ачыкъланган конфликт, былайда башланып, былай кесгин салынады. Аланы керти магъаналары, суратлау кючлери Жамболат Хашимни юйюне чакъыртханда бютюнда ачыкъ боладыла. Жарлы уучуну жаралы жугъутургъа этген хатери — жарлы халкъны жүрек тазалыгъыны, халаллыгъыны ниет тагыларын тутадыла. Иш ахлусу адамла ачлыкъгъа, жалангачлыкъгъа да тёзедиле; игиликге, халаллыкъгъа ийнанадыла; азгъа да ыразы болуп къаладыла. Ала къыйынлыкъгъа тюшгенлеге да жарсый, болуша биледиле. Хашим кибиклени юйлеринде жаланда тюзлюкге табынадыла, игиликни къоруулайдыла. Хашим жаралы жугъутурну суйген тауларына азат этип ийгенде, сабийлерини ачдан саргъалгъан бетлери кёзюне кёрюнюп, жүрегинде жандауурлукъну жарыкъ талпыуун ёчюлтмегенди. «Ачдан ёлмезле!» — деген таукеллик анга адамлай къалыргъа болушханды. Уучуну уллу юйюрюн аманны кебинден ёсдюрген къатыны да ол халаллыгъы ючюн эрине тырман этмегенди, ыразы болуп къалгъанды. Ол да иш ахлусу адамланы ниет тазалыкъларын, игиликге ийнанганларын кёргюзтеди. «Тюз этгенсе, жаным къор болсун санга!» — дейди тишируу. Жаралы жаныуаргъа аны да жаны ауруйду.

Биз да ачдан ёлмебиз,
Худур этип ичсек да,
Не этейик?! Чыдарбыз,—
Не къыйынлыкъ кёрсек да!

Олду адеп-къылыкъ тазалыкъны мурдору, адамны, кёлсюзлюкге хорлатмай, жашау этерге алландыргъан кюч!
«Къыйынлыкъгъа чыдарбыз!» — деген таукеллик.

Жаралы жугъутурну сыфаты бла иш ахлусу адамланы халаллыкъларын алай бирикдирип, Кязим тау жамауатлада класс чюйреликлени тамырларын ачханды.

Жамболатны сыфаты. «Азыгъын ауузундан алдыргъан» бёрю — элде Хашимни аллына Жамболатны сыфатында чыгъады. Ол, кесини иелигин, тау элни бийлеп жашаргъа эркинлигин кьолдан ычхындырмаз ючюн, не тюрлю хыйлалыккъгъа, зулмугъа кьатышыргъа да артха турмагъан адамды. Болсада жарлы бийге намыс этерге, не тюрлю жажгъыннын, хорлугъун да кётюрюрге тийишли заманла озуп баргъаннга ушайдыла. Аны себепли Жамболат кибиклени кылыкълары бютюнда кюйсюзге айланады, азчыкъ затда окъуна кеслерине жаулукъну, тергеусюз этмекликни кёредиле. Аллаи от кьабынган эсе уа, аны не кьадар терк ёчюлтсе, ол кьадар игиди деп, алай кьарайдыла. Жамболат жашауну ол формалы жорукъларын кьаты тутхан адамды.

Кязим, Жамболатны арбазын кёргозтюрден алгъа, Хашимни юйюн, юйюрюн кёргозтюп, жашау тиричиликни таза кьаны ургъан жерде кьаллай бир сабырлыкъ, бетлик уюгъанына тангсындырады. Мында мамырлыкъ, азгъа да ыразы болмакълыкъ кьаллай бир уллу эсе, Жамболатны арбазында жылтырауукъ хал, мухарлыкъ, ниет саякълыкъ аллай бир уллудула. Хар замандача, Кязим эки тужьумну — эки тюрлю жашау халны уста кёргозтеди. Суратлау муратны тамамлагъан 5-чи башы поэманы ёзегиди, чигинжисиди. Мында бар чюйреликле, адеп-кылыкъ ызла тюбешгендиле, энди аланы арасында жарашыу болмазлыгъы туурады. Хар ыз, кьарам, дау кеси аллына кючлюдю, арсарсызды. Кьатылыкъ бла жандауурлукъ, адеплик бла адепсизлик, кьарыу бла кьарыусулукъ бетден-бетге болгъандыла. Ол бетлешнулеге жютюлюк, ниет кертилик берир ючюн, Кязим жашау болумланы теренден ачыкълайды. Былай айтханда, бий кьауумланы бирге алдырылгъан суратларын, уллу этип, туурагъа салады. Хар кьауумну кесини тилин, сёлешиу, акьыл этиу, даулу халын энчи-энчи береди. Алгъадан суратланып келген тенглешдириуле, белгиле энди кеслерини толу жашау магъаналарына жетишедиле.

Жамболат — тау жамауатлада жашау этиунию бир тюрлю жоругъу бошалып, халкъны тиричилигине жангы халла, тереле кире башлагъан заманны да кёргозтген сыфатды. Жамауат жашауда кеслерини бийлик, нелик даражаларын тынчылыкъ бла бермеген, тенглик дегенлеге бир тюрлю рахму, бет этмеген болумну ачыкълагъан тау бийни сыфатын кёребиз.

Хашимни сыфаты. Кязим уучу Хашимни аты бла иш ахлусу адамны сыфатын кьурагъанды. Аны кьаллай

илишанлары бардыла? Халаллыгы, жандауурлугу не бла байламлыдыла?

Хашим тѣзюмлюдю, арый, тала билмеген уучуду; адамла арасында ариу жашаргъа, кишиге кыйынын жетдирмеге суйген адамды. Кеси кыйыны бла жашайды да, кеси кыйыны бла жашагъанланы иги ангылайды. Элде анычала кѣпдюле, халкны асламысы да аллайладыла. Не медет, ишлеп, туйюлюп тургъанлыкъгъа эркин, токъ жашаугъа чыгъалмайдыла — жашау кзурулуш тап туйюлдо да, бирлени жерлери кѣпдо, бирлени уа жокъду да аны себепли. Аны себепли Кязим бек алгъа Хашимни къадарына жарсыйды. Назмуну «кѣзлери жашдан тола» этгенин жашырмай, тауда жашау этиуню кыйынлыгын айтады:

Тауда ол сен кзутхаргъан
Жугъутургъа ушайса;
Аныча, жараларынг
Кыйнан, алай жашайса.

Залимлики таягы
Бизге аман тиеди.
Не этсин жарлы Кязим,
Жаны отда кюеди.

Хашим кеси да билмейди жашауну башхача къалай кзаргъа боллугъун. Ол ачлыкны, жалангачлыкны да кѣтураллыкды, бийге «юлюш» берип турургъа да боллукъду. Да адамгъа саналмагъанына къачанга дери тѣзерге боллукъду? Тѣзмей, залимлеге чапса уа — арты къалай болур? Хашимни ол формалы кѣп соруула кыйнайдыла. «Сабийлерим да, кесимча, кюе-бише, ъмюрлерин алаймы ѣтдююрле деп къоркъады. Бет этиу, кечимли, халал болуу, башханы кыйынлыгына жарсымакълк — ала бары Хашимге халкны турмуш тѣрелери бла келгендиле. Таулада жашау кыйын, сур болса да, иш ахлусу адамла халкны иги тѣрелерин бузмагъандыла.

Кязимни жюрегин Хашимни тюз, керти жолгъа къалай чыгъарын, халкгъа тынчлык келтирив онг къайда болгъанын билмегени кюйдюреди. Ол башха жолну тапмай, «назмула тагъады», азатлык жолун тас этген, жарлы юйюрюн не бла кечиндиривге билмеген Хашим — аны уллу жарсыуу, тынгысызлыгы болуп къалады. Ачыу кызыуунда Кязим: «Сени ургъан залимни Аллах урсун!» — дегенча амалсыз кзаргышха, налатха да жетеди. Алай Кязим Аллахдан тилегени «къаягъа тийген садакъ окъ» болгъанын эртте ангылагъанды; зулмучулагъа Аллахдан аман тилесе да, Хашимге андан файда болмазлыгын биледи.

Сени жарсыуунг — мени
Жарсыуумд, жарлы учу.
Иншаллах, ийнанабыз —
Келир бир дерт алыучу!

Халкъ бла сѣлеше, Кязим жангыз адамны къадарындан халкъны къадарына келеди; анга теренден алыннган тарых тенглешдириуле бла бирликде къарайды. Поэманы кертилиги — Жамболат жашау тенгсизликге табыннган кючлени жыйышдырып, алай а Хашимни бийге чапдыргъан бусагъатда жашау тенгсизлик туююлдо: Хашим уудан уча алмай келип, юлюшсюз кюйгъаны ючюн: «Ай, сен аман, эр туююлсе, къатынса, жүрегинг кюргъашинча эрий тургъан аманса», — деп, бий аны намысына къатылмаса, ол уудан мудах болуп, жарсып къайтханын, анга кѳре уа юйюрю ачлыкъ сынагъанын кѳрүп жарсыса, бир да болмаса да, тынгылап кюйса, Хашим бла бийни арасында «келишим» бузулмай къалыргъа боллукъ эди. Хашим экинчи кюн, хар замандача, танг атмай туруп, аны сабанына чыгъарыкъ эди, малын къайтарлыкъ эди. Былайда бий бла къулну бир бирге чапдыргъан класс сезимни уянганы угъай, Жамболатны кюйсюз дауу болгъанды. Хар чыгъармасында жаланда жашау кертиликни тутхан, бир заманда кѳзбау этмеген Кязим, тау жамауатлада класс сезим бек теренде жукълап тургъанда, Хашим бла бийни туююшюн — артда ынгкылап кюрешлени башларына келтирген айрылыкъча кѳргюзтюрюк туююл эди. Хашим алыкъа класс чюйреликлени кѳрмейди, — аланы жаланда Кязим кѳредди. Аны себепли Хашим тау жамауатлагъа берекет кийирмеген огъурсуз адетли бийле сунады ансы, **огъурсуз** адетле сунмайды, бийле кеслери да ол адетлени къуллары болгъанларын билмейди.

Тауда ары дери да, андан артха да аллай туююшле бола тургъандыла. Жер ючюн, намыс ючюн, къыз, эгеч ючюн бир бирлерин ѳлтюргенле да тюбегендиле. Аллай туююшле уа жарлылагъа бютюнда уллу кыыйынлыкъ келтирип, къан тѳлеу бла бошалгъандыла. Кязим ол затланы иги ангылагъанды, ауазы алай тынгысыз да аны себеплиди. Аллай туююшле, къаугъала халкъны жүрегинде терен ыз кюя, ниет къарыу ала, къара халкъны тенгсизликге, залимликге къажау турургъа юйретгендиле. Хашимни сыфаты, аны Жамболат бийге чапханы — ол формалы ниет тенгизине гитче кезлеучюк угъай, уллу черек болуп кюшулгъанды. Хашимни юлгюсю бла Кязим дуниялыкъны, халкъ жашаууну кесаматын этгенди. Хашимни бийге чапханын да алай жютю, сарыулу Кязим халкъны тѳзюмю тауусулгъанын кѳргюзтюр ючюн суратлайды. Аллай артыкълыкъла нек болгъанларына, бютюнда кечилип нек къалгъанларына жарлы эллилени кѳзлерин ачаргъа кюрешеди.

«Жаралы жугъутурну» малкъар адабият-да жери, магъанасы. Тарых жаны бла алып къарагъанда, «Жаралы жугъутур» ХХ ёмюрню аллында жазылгъан бек биринчи реалист чыгъармаланы сатырында турады. Мында да таулу поэт кесини сёзю бла халкъны жашаууна кесамат этеди, хар инсан да насыплы болургъа керекди деген бурун заманладан бери да инжилген адамны жюрегинде жашагъан термилиуню къайтарып айтады. «Жаралы жугъутурда» да ол адамны кючюне ийнанганлай къалады. Эртте окъуна толургъа тийишли тилек толмай эсе, адам кёп жаны бла унукъгъанлай, амалсызлай къала эсе, ол некденди? Тюзлюк къайда, къачан бузулгъанды? Огъесе залимлик, артыкълыкъ, насыпсызлыкъ, ниет мытырлыкъ адамны къанындамыдыла? Кязим азатлыкъны жолун туура кёралмагъанча, аллай соруулагъа да жууап табалмайды. Кёп закийлени чыгъармаларындача, Кязимни поэмасында да, ала ачыкълай, жууапсызлай къаладыла. Хар ким, хар тёлю кесича излерге керекди аланы жууапларын.

Суратлау жаны бла алып къарагъанда, «Жаралы жугъутур» малкъар халкъны айбат сёз усталыгъыны къуралыу, ёсюу жолунда ары дери жюрюмеген поэтика ишди. Кязим кёп жаны бла юлгю боллукъ, реалист чыгъарма жазгъанды. Кесини композиция къурулушу, тил усталыгъы, оюм кертилиги, теренлиги бла поэма кеси заманыны айтхылыкъ чыгъармаларыны сатырындады. Аны бла бирге, «Жаралы жугъутур» — суратлау сёзню жангы заманын — халкъны жашауун теренден ачыкълауу башлайды. Ол лиро-эпика жанрда жазылгъан биринчи чыгъарма болуп, Кязимни ызындан келлик поэтлеге, битеу да адабият ёсюуге кенг жол салгъанды: керти жашауу тинтип, кесаматлап, суратлау тил бла ачыкълауу юлгюсюн кёргюзтгенди.

VII. «Адамды бизни атыбыз»

Кязимни, уллу поэт къадарында атын айтдыргъан закий назмуларындан бириди. Ол Холам-Бызынгы тарында ёлет кирден бир жыл алгъа — 1908-чи жылда — жазылгъанды, малкъар халкъны миллет гимни кибики, халкъгъа алай жайылгъанды.

Ол назмуну жазылыр сылтауу да Россей империяда болгъан ишле бла, орус менчиликни (шовиннизмни) кюйсюз къылыкълары бла байламлыды.

Таулу халкъланы жашауларында орус патчах бардыргъан политиканы эки бетлилизин Кязим, айхайда, ангылай эди. Патчахны миллет саясатын къурагъан мыртазакъла тауулары агъач кишиледен башха кёрмей, аланы «къылыкъла-

рын тюзетирге» деген сылтау бла кѣп аман ишле эте эдиле. Уллу политикадан, жамауат илмуланы тагыларындан узакъ-да къалып, таулу жамауатла орус самодержавияны ол формалы унукъдуруу, ийлеу, ахырында уа аз миллетлени барын кесине сингдирип, жокъ этиу саясатын билмегендиле; билсе-ле да, уллу суугъа балта бла чапхандан не файда бар эди. Шимал Кавказы билимли, алчы жашлары патчахны болмачы «къайгырыуларында», «таулу мажюсюлени иги этерге», «адамча жашаргъа юйретирге» деп, сѣзню алайдан салып, кертисинде уа, аланы халкъ даражаларын кетерирге, тюп этерге, миллет бетлерин, энчиликлерин къурутургъа алланган хыйла мадарларыны ташда ташларын къоймагъандыла. Кеслерини чыгъармачылыкларында, публицистика макъамларында патчах саясатны керти бетлерин ачхандыла, аланы Кавказда этген ишлерини бузукъчу халын кѣргюзтгендиле. Ол заманда дюгерли Коста Хетагуров былай жазгъанды: «Ол таулу «мажюсюле», «агъач кишиле» кеслерини тарых жолларында аллай тѣреле ёсдюргендиле,— ала бла не менме деген европалы да ёхтемленирге боллукъду... Намысха къатылыкъ, инсан борчну сыйлылыгы, берилген сѣзге кертичилик, дагъы-да аны кибик кѣп ариу затла хар азат таулуну къанындадыла. Бери жарыкъландыруу мурат бла ким келсе да, аны эсге ала турса, хатасы жокъ эди»¹. Кърымшаухалланы Исламбий андан да уллу чамланыу бла жазгъанды. Ол да таулу халкъланы закий келечиси эди, кеси заманыны бек билимли, фахмулу адамларындан бири. «Бек алгъа шимал кавказчы таулуланы бирси халкъланы (къарангы халкъланы) сатырына салыргъа жарамайды,— деп эсгертеди ол.— Таулуланы илму билимлери жокъду, ол кертиди. Алай аланы сезимлеринде иги юйрениуню тейриси аллай бир сыйлыды, ол тейриге аллай бир ийнануу, табынуу барды,— сора таулада иги юйренмеген, ишленмеген адам — адамгъа саналмайды. Уллу маданияты, окъууу болгъан Европа уа ол затха энди жууукълаша келеди. Арсарсыз айтыргъа боллукъма — хар таулуну жюрегинде иги адамны сыфаты терен орналыпды, табынган да ол анга этеди. Ол шарт таулу адамны кеси сезими бламы байламлыды, огъесе ата-бабаланы осуятлары бламы келеди,— болушу бирди,— иги адамны сыфаты таулуну адам этген жолуду, аллахыды, жашау жоругъуду. Алай эсе уа, ол жарыкъландырууну чыратханын жаланда аллай адамны къолундан алыргъа боллукъду...»²

Кязим, орусча тили-къагъыты болуп, патчахлыкъгъа къажай миллетле кюрешине тюзюнлей къатышалмаса да, ол ке-

¹ *Коста Хетагуров*. Чыгъармаларыны 3 томлукъ жыйымдыгы. 3-чю том. М., 1952 ж., 64 бет.

² *Исламбий Крымшаухалов*. Редакциягъа письмо. «Мусульманин» журнал, 2-чи китап. Париж, 1910, 55—56 бет.

си заманыны баш илишанларын кѣргенди, халкъ ал бургъан ишледен бир жанында къалмагъанды. «Адамды бизни атыбыз», «Биз бу дунияны къонакълары», «Аллай бийле керек бизге», «Азатлыкъ деген тѣзер» дегенча назмулары бла Қязим тау жамауатланы уятханды, аланы азат кѣллю этгенди. Ол жаны бла «Адамды бизни атыбыз» деген назму бютюнда магъаналыды. Патчахны аз миллетлеге къажау бардыргъан керти да айыутос, кюйсюз ишлерине аны инсан-миллет жууабыды. Халкъ аз эсе да, къарыусуз эсе да, аны ѳз ѳхтемлиги, даражасы, сыйы да уллу, къарыулу миллетледен аз тюйдю.

Бийикдиле тауларыбыз,
Бек кѣпдюле жауларыбыз,
Эшитилсинле дауларыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Жерибиз аз, кѣп — ташыбыз,
Такъырды бизни ашыбыз,
Дагъы ѳчюлмейд отубуз,—
Адамды бизни атыбыз!

Азды жерибиз, малыбыз.
Жетмейди адам саныбыз,
Дагъы тѣзеди жаныбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Халкъны азлыгъына, къарыусузлугъуна базынып, аны къор этерге, адам жанын ѳчюлтюп, жерине ие болургъа кюрешген душманлагъа ала хорлаялмазлыкъ къаяны сыфатын кѣргюзтеди. Ол къая — халкъны тѣзюмюдю, чомартлыгъыды, тау тыгъырыкълада жашай билген акъылманлыгъыды. Қязимни акъылында, уллулукъ, хорланмазлыкъ кюч — халкъны иш ахлулугъуду, жарашыулугъуду.

Юркген сюрюулей халкъыбыз,
Жокъду онгубуз, хатыбыз,
Толмайды кѣп муратыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Зулмугъа жетмейд къарыбыз,
Къайнайды къызыл къаныбыз,
Бюгалмаз палах — къанлыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Қъарангыды ѳз халкъыбыз,
Бирликди тутхан антыбыз,
Келгеннге барды хантыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Қязимни ѳз халкъыны тѣзюмлюгюне, таукеллигине, игилик бла келгеннге хант бла тубей билгенине къууанчын аны жазыуу болмагъанына жарсыуу мутхуз этеди. Қязим бу наз-

муда да уллу мудахлыгын букъдурмайды,— халкъны кѣп муратлары толмагъаны аны эсинден кетмейди, жюрегин «тузлукъ ташча» басханлай турады. Алай Қязимни мудахлыгъы да жарыкъ мудахлыкъды: «Кесибизни адам болгъаныбызны унутмагъаныбыз бек уллу байлыгъыбызды»,— дейди ол. Бирси халкъланы арасында энчи энибизди, деберибизди деп, халкъны таукеллигин, тѣзюмюн, азлыкъда чомартлыгын кетермезге аманат этеди:

Бек кѣпдю иги затыбыз,—
Азлыкъда — чомартыбыз,
Кетмесин ол кѣуатыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Жашау чюйреликле алай къайырылышхан заманда, миллетни бирлигине, тап, кеси аллына сау къаллыгъына окѣуна къоркъуу тюшгенде, уллу инсан сагъайыулукъ, сюймеклик бла жазылгъан бу назму — халкъны бирикдирген, сагъайтхан, таукел этдирген гимнча эшитиледи. «Адамды бизни атыбыз» деген сезим палахланы хорларгъа, келир заманнга иги умутла этип къараргъа юйретгенди.

VIII. «Мудах болма»

Қязим, бир тюрлю белги этмеген эсе да, бу назмуну Қъайсыннга атап, анга кѣл берир ючюн жазгъаннга ушайды. Биринчи назмуларын 30-чу жылланы арасында жаза башлагъан Қъайсын, 1939-чу жылгъа — Қязимни бу назмусу жазылгъан заманнга — басмада кѣрюне башлагъанды. Аны жазгъанлары кишиге да ушамай эдиле, ол а къайда да, не заманда да бирча жазгъанланы бек чамландыргъан иш болады. Қъайсын биринчи китабын хазырлагъанда, аны сюзгендиле, бош алай иги, аман деп къоймай, анга политика магъана берип, Қъайсын ол кесича жазгъан, Қязимни ызындан малкъар поэзиягъа жангы ызла, суратла келтире тургъан назмулада хыйла-тасха излегендиле, алагъа саясат магъана берирге кюрешгендиле. Болмачы назмутакъла, зар, жахил адамла ауазы шаудан сууча таза чыкыгъан жаш поэтни жояргъа боллукъ эдиле, ол заманда азчыкъ ишекли болгъанлай окѣуна тамам эди келмезге жиберирге адамны. Қъайсын биринчи китабын алай «сюзгенлеринден» сора, кимге барлыкъ эди жапсарыу излей? Ол жыллада Қъайсынны жазгъанларын, Қязим бла аны тюбешиулерин сюзе келгенде, чегемли жаш кѣл сурай, айхайда, Қязимге баргъанды. Қязим алайсыз да биле эди, малкъар назмучулукъда иш хазна болмагъанын, жашла «сют башында кѣмюклей», махтау, табу назмула болмаса, «арбасы аугъанны» кѣрмегенлери тынгысыз эте эди аны. «Қъый-

ынлыкъ кѣп энтта жерде»,— деп, керти сѣзню айтыргъа чакъыра эди. Алай энди — 1939-чу жылда — ол Совет властыны кѣп шарайыбына шагъат болгъандан сора, фахмулу жашны жангы сѣзюне алай къарагъанлары, баям, кече жукълатмагъанды. Кѣп игиле думп болуп къалгъанларыча, бу жарлы Малкъаргъа Аллах берген фахму, аны жарлы от жагъасын ёчюлтмезге боллукъ закий да жоюлуп кетерге боллукъ эди. Не тилек этген болур эди намазларында Кязим хажы, къаллай ууаз берген болур эди, Къайсынны мудахлыгъын кѣре. Алай а назму жазгъанда, аны атын да салмай, ишлеген адамгъа таукеллик берген фикирин, тюзюнлей бир адамгъа багъышлап да къоймай, аны этика, эстетика даражагъа чыгъарып, тынгысыз сезимине ёмюрлюк магъана бергенди.

Мудах болма, ашы жаш,
Тюнгюлме игликден!
Жалан кѣгет этмеген
Талды, жерге ийилген,—

деп, жашауну чюйреликден толу табийгъаты бла башлайды. Не тюрлю жаулукъ, айыутослукъ да «кѣгет этмегенледен», «жерге ийилгенледен» чыгъады. Хыйла тутуп, адамны жолун кесерге кюрешгенле аны дайым халкъны атындан, тѣлюню атындан айтыргъа суюючулерин эсгереди. Алай, жаш назмучу эсге алсын, Кязимни кесини окъуна «кырдыгын бузлатхандыла»; «сормай-ормай тешиндирип», ол кеси билмеген «жарты тилни» унатхандыла. Алай а, такъыр дертлерин не бек саясатха салып сѣлешселе да, аллайла къара оноуларын ташада, кечегиде жыйылып этедиле. Оздургъан атлыла озгъан атлыгъа къажау терк биригедиле, бирча жазгъанла, кукук кибик, бир махтауну къайтарып тургъанла бир бирни сорушмай, келишмей ангылайдыла.

Инсан жоругъу алай —
Фахмугъа зарлыкъ къалмаз.
Жол арытхан бир адам
Аны эсге да алмаз!

Аны себепли уа, адам тили темир таууш этген заманда, «жашасын» дегенден ёзге сѣз къалмагъан кибик, сен саркъып баргъан суучукъну шорха тауушуна сейир эталгъан эсенг,— Аллах берген изминге, илхамынга базын да:

Мудах болма не уят,
Ишле, жахиллеге кюл!
Тартхан ёгюзге таякъ
Бегирек тиеди, бил.

Кязим, хар замандача, дертликни жаулайды. Кечимлик анга дин кибикди. Хайт деп, хорлатма, алгъа бар. Алай а:

Адам бек сейир къуралгъанды. Аны халаллыгы, фахму-су, жигитлиги къаллай бир чексиз эселе, харамлыгы, болум-сузлугъу, къоркъакълыгы да алай чексиздиле. Қязимни дерт тутма, къаш туюме деген адеп-къылыкъ чакъырыулары да аны бла байламдыдыла. Адамны адамсызлыгына ол насып-сызлыкъгъача, табийгъатдан кемликгеча къарайды. Алай эсе уа, фахмулу, эсли адам аллайлагъа «тёзюмлю» болургъа тийишлиди, тюз да ауругъан, сакъат адамгъача къараргъа. Қъайсынны тау сууча, шырылдап баргъан таза назмуларын кёрмегенлик, алары жангылыкъларын, фахму энлери болгъанын къууанч этип айтмай, алада «тасха» излемеклик ауруу болмай не эди? Сора тийишлимиди мудах болургъа? Қъууан, жигит! Тепсеген эт! Ол санга чамланганла тапмагъан алтынны тапханса да, ма андан кюрешедиле. Алай а гынттылы болма, кётюрме кесинги — фахму бла иш къарындашдыла, бир бирсиз болалмайдыла. Дагъыда: фахму — терек, сен — терекчи, — къарасанг, битдиресе, къарамасанг, аны да къурутаса, кесинг да болмачыгъа саналаса.

Қязим, кёз туурасында Қъайсынны тутса да, аны барын келлик тёлюлеге, жашауну керти дерсича, айтады. Тюз, иги иш ючюн таякъ ким кётюрсе да, тарыхда къаллыкъ, иги бла айтыллыкъ олду.

Эртте, кеч болса да, халкъ
Чегеди тюзю, терси,—

алай бла Қязимни дерси хар фахмулу адамгъа жол алгъышы кибик эшитиледи.

IX. «Ийман бла къалыгъыз»

Қязимни уллу поэт, философ болгъанына шагъатлыкъ этген алаамат назмуларындан бири — «Ийман бла къалыгъыз» — 1935-чи жылда жазылгъанды. Ол бир кезиуге аманат да, тилек да, осуят да, акъылманны шайыр санатына къарамы да болады. Кесини жашау сынауун жыйышдырып, дунялыкъда бола тургъан ишлеге, динлеге кесамат этип, саулагъа ийман тежейди.

«Ийман» деген сёзню тамыры дин магъананы тута эсе да, Қязим аны жалан ол жюгю бла алып къоймайды. «Ийман бла къалыгъыз» деген — адамлыкъгъа, огъурлу, халал ишлеге кертичилей туругъуз демеклигиди. Не тюрлю сынаулагъа туюссе да, не гюрлю къыйынлыкъ кёрсе да, адам, жашагъан къадарында, кесилигин атаргъа, ниетин бузаргъа, жа-

шаугъа чамланьргъа эркин туююдю, адамлай къалыргъа тийишлиди. Дунияны хаухлугъун билиу — адамны аман ишден къайтарады, намысын дуня малгъа алышмазгъа юйрети. Къазим «кѣп айланып, дуня болушун, игини, аманны да не кѣп кѣрген эсе да, аны барындан чыгъаргъан кесаматы — адамлыкъдан уллу байлыкъ болмагъаныды. Аны сартындан поэт насийхат этгенча кѣрюне эсе да, назмугъа къаныкыгъан ол аз да насийхат этмегенин, жаланда кѣп жашап, кѣп кѣргенин, игиликден уллу насып болмагъанын аллыкъды. Мен бу затны кѣрдюм, ачы турмуш ныхытларындан ѳтдюм, аны айтама да, сиз а къарагъыз да, оюм этигиз, дейди Къазим. Бу дуня ѳмюрлюкдю, жашау чексизди, анда темир береги боллукъ жокъду. Алай эсе уа адам, намысын дуня малгъа алышмай, ийман бла къалыргъа керекди. Дуня хаух болуп тургъанлай, адам кесини ѳллюгюн билип тургъанлай, зулмугъа, бакъы байлыкыгъа, бийликге табынып, кеси кибиклени ачытыу, малгъа тенг этип жегиу — адамны Аллах жаратхан ышаны бла аз да келишмейди. Ол асыллыкъды. Асыллыкъдан къачаргъа, къоркъургъа керекди. Не медет, аны Къазим билгенча, аны кибик эслиле билгенча, залимле да билселе эди! Огъесе ала бары зулмуну, артыкылыкъны билип тургъанлаймы этедиле? Жашау этиуню башха жолу жокъмуду? Кѣк бла жерни арасын айыргъан Аллах, быллай бузукълукъну кѣре, къалай тѳзеди? Къалай кечеди адам, адамлыкыгъа ушамагъан фитна батмакыгъа батып тургъанын кѣре?

Болсада, Къазимни ауазы сабырды, терен сезимлиди:

Жашау кюнюн таш да, суу да тауусур,
Тауда кийик, тюзде тюз ауушур;
Къазим хажу ууаз беред, сѳзю — сур,—
Ѳлмезлик жокъ, ийман бла къалыгъыз.

Оюлурла юпле, бийик къаяла,
Къуу болурла, таула, жашил талала;
Шаудан суула къургъакъ ташдан толурла,
Ѳлмезлик жокъ, ийман бла къалыгъыз.

Сора, ѳлмезлик жокъ эсе, дуня хаух эсе, адам угъай эсенг, таула, жашил талала къуу болуп, жашау кюнюн «таш да, суу да тауусурукъ» эсе, адам игилик сакъламай, кѳлсюз болуп, жашау тиричиликден ѳнгелеп къалыргъама керекди? Огъесе, бютюнда ажымлысы — адам бу къадар осал ишни — зулмулукъну, урушланы, къул-къарауаш жегиуню — барын, барын — аны ючюнмю этеди, дуняны хаухлугъу ючюн, аз жашарыкъма, жашагъан къадарымда уа эталлыгъымы этип къалайым деген акъылда?

Къазим ол эки тюрлю акъылны да бирча сѳгеди. Экиси да бирча сыйырадыла адамны насыбын, азатлыгъын. Экиси да

бирча айырадыла аны игилик, хатерлик сезимлеринден. Турмуш тиричилигин этмей, иги жашаудан тюнгюлюп, ёлюмню сакълап туруу — хомухлукъду, кёлсюзлюкдю; аз да жарамайды, келишмейди адамгъа. Жашауну хаухлугъу, къысхалыгъы къаллай бир эсе, аны татлылыгъы да аллай бирди, адам ол къысха жашаучугъунда насыплы болургъа, жарыкъ жашаргъа тийишлиди, Аллах да алай буюргъанды. Кертиди, насыплы уа адам жаланда тюз жашаса, кеси кыйынын ашаса, ийманы бла кълса болады.

Кёргенибизча, Қязимни: «Ийман бла кълалыгъыз» дегени адамлыкъны жакълайды. Бу дуняны алдаргъа боллукъ терилтгич тежеулеринден кенг туругъа, дуня малына къл болмазгъа юйретеди. Ол деген ишлеп, байлыкъ жыйып кюрешмегиз демеклик туйюлдю, мал, ырысхы — адамгъа, адамлыкъгъа къллукъ этерге тийишлидиле; насыпсызлыкъ — байлыкъ, баш, адамлыкъ тюп болса келеди. Адамлыкъ бла зулмулукъ, насыплыкъ бла бийлик, дин бла динсизлик, халаллыкъ бла харамлыкъ хар заманда кължаудула, бир бирге келишмеген, бир бирни ёлтюрген кючдюле. Аланы арада сермешлери бир заманда тохтамагъанды, тохтарыкъ да туйюлдю. Жашауну огъурлу сыфатын бузгъан ишле — менси ниюлук, («Аллах — менме!» — деп сюелди ол Мансур!), адам къланын тёлю, кеси кыйыны бла жашамау, кеси кибиклени кесине шапалыкъ этдирирге кюрешю — ала бары да чегилликдиле: адам аллай жангылычлары ючюн бу дуняда да чегеди азабын, Аллах жетдирирге ашыкъмаса да, ол кесини ич сезиминде насыплы болур амалы жокъду. Алай адам аман ишлери ючюн бу дуняда телемесе да, ол дуняда телемей амалы жокъду. Бу дуняда кече бёрюсю, кюндюз ити болуп, тонап, талап, харам бла жашагъан — ол дуняда жаханымге тюшерикди. Адам, аны биле, фитнеслыкъдан тохтамай эсе, сора андан уллу насыпсызлыкъ бармыды? Қязимни фикери — дунялыкъны бары терилтгич тежеулеринден ийманы, эсе да, жүрегинде Аллахы бла тюз жашамакълыкъны сайлагъанны асылугъуна келеди. Насыпсызлыкъдан кълтулууну жангыз жолуду ол. «Ийман бла кълалыгъыз» деген назмусундан кёл жыл алгъа жазгъан дин назмуларыны биринде «Ийман олду — тазалыгъы жанынгы» деген Қязим, энди саулагъа игилик жорай, адамны бир залим да сыйырмаз байлыгъы — ийман болгъанын айтады. Адамны халаллыгъын, тюз ниетлигин, иш ахлулугъун, усталыгъын — барын бирикдирген (кюч олду — ийман. Назмуну:

Жарсымагъыз, игиликни билген — аз,
Аны ючюн дерт тутаргъа жарамаз;
Себеп берген, кълайтырына къларамаз,
Елмезлик жокъ, ийман бла кълалыгъыз.

деп бошагъаны да аны ючюндю. Ийман бла къалыу — игилик этгенге, жашауну огъурлулугъун къоруулагъаннга тенгди. Ийманы болгъан хар заманда болушады инсаннга, юмметге хар заманда таянчакъ болады. Аны ючюн ол ыспас алгъан угъай эсенг, бирде ачы окъуна къабады. Алай аны ючюн дерт тугаргъа жарамайды,— игиликни унутхан уллу къарыусулукъ, учулукъ болгъанын биле, анга жан аурутургъа дурусду. Ийман адамны къанында, жанында болгъанча, игилик да аны ич хатерлигинден, болушургъа талпынууундан чыгъады.

«Ийман бла къалыгъыз» дегенча айбат чыгъармала миллетни ниет, фикир байлыгъын ёсдюрген, аны дуня маданиятына къошхан айбат ырысхысы боладыла. Хар миллетни да эстетика дунясы, философия, этика къарамлары алай бла къураладыла.

Х. «Сабанчылыкъ»

Ниет магъанасы. Адамны багъасын аны ишине кёре айтыу — къалыубаладан бери да жюрюйдю. Қазим да ол иш иги, бу иш аман деп, айырмай, ишлеген адамны къолызын кёргенди, иги, огъурлу ишге хар заманда табу этгенди. Уста бла усталыкъ, адам хунерини чексизлиги — поэтни бек уллу сейири болгъанлай къаладыла. «Сабанчылыкъ» деген назмусу да Қазимни ол сейирлерини, табуларыны туугъаныды.

«Сабанчылыкъ» 1928-чи жылда — совет къыралны кёп халкъларынача, Малкъаргъа да уллу къыйынлыкъла келтирген колхоз къурулушну къатыланнган заманында жазылгъанды. Угъай, алыкъа колхозгъа кирирге унамагъан сабанчыланы, малчыланы тутуп жокъ этиу башланмагъан эди. Алай Қазим, колхоз къурулушну шугут жели тауладан кёплени сибирлигин кёргенди, ажымлы хукмуну киши да тыялмазын ангылагъанды. Ол заманда Қазим кибик акъылман адамла бары да кёре эдиле — иш ахлусу адамланы таргъа тыйыу, жокъ этиу — ахыр-ауалында битеу къыралны жарлылыкъгъа келтирирге, сабанчылыкъ кибик, кёп ёмюрледе къурала келген хунерни ёлтюрюрге боллугъун. Аны себепли Қазим назмусу бла таулагъа уруп келген жангы къыйынлыкъны тыялмазын билсе да, сабанчылыкъны сёнгмез сыйын, тиричилик магъанасын айтып къояргъа суйгенди.

Сабанчылыкъ, Қазимни терен ийнаныуунда, жашауну тутуругъуду, къууатыды; адам билген бары хунерлени башыды. Адамны жашаргъа кёллендирген, огъурлулукъну, игиликни, берекетликни бетича жюрюген сабанчылыкъ болгъаны къадарда, жашау барлыкъды; анала сабий табарыкъдыла; те-

рекле чагъарыкъдыла. Аны себепли сабанчыны эни къаллай халкъда да белгили болады, жерге табынган сабанчыгъа да табынмай амалы жокъду.

Сабанчыны алай кѣтюрююнде Кязим аны ишин дуняда бар ишледен баш этип окъуна къояды:

Сабанлагъа туюл эсе эрттен жолунг,
Кимге керек бу дуняда барынг, жогъунг?!

Кязим иш ахлулукъгъа юйретеди. Аллай сыйлы къуралгъан ишге бузукълукъ этмеклик — жашауну кесини жоругъун бузгъанга тенгди деп эсгертеди. Сабанчылыкъ — ырысхы этерге, монглукъгъа жол салыргъа алланыпды. Сабанчы уа — жамауатны жанындан къорууланыргъа тийишлиди.

Сабанчыны сыфаты. Ол — бет къарамы сюрго жерге ушагъан, арий-тала билмеген, бек мамыр адамды. Жаз башында урлукъ излеп кѣпчюген жер — аны къууанчыды, къууатыды. Он бармагъы бла къурагъан берекети, байлыгъын адамлагъа бергени ючюн насыплы болады. Адамлагъа тап болсун, бюгюн кѣбюрек битим алайым, элни гамайтайым деп, ол жерни, сууну аяусуз этмейди, ол угъай эсенг, жерни саулугъун кесини саулугъундан да алгъа салады. Ол жерни, сууну аямаса, алагъа, сабийлеринеча, къарамаса, ташдан, желден, ырхыдан сакъламаса, сабанчы адамлагъа не берликди? Жер чексиз туюлдо, аны бир къатысы кетсе, экинчи къатысы чыгъып бармайды.

Аны бла бирге, сабанчы кеси аллына бек адежли, адыл адамды. Ол дунялыкъгъа мамыр кѣзден къарайды, беримлиди. Қыоншуларына, эллилерине хар заманда игилик тежейди. «Хатерлиги — кире къуйгъан мирзеу киби», — деп Кязим андан айтады. Берген къол бир заманда къуру болмаз, «Беримлиге Аллах да берир», — деп халкъда да андан айтадыла. Кязим да къайтарады ол оюмну:

Гиртчи болун, айтылырла жаш-къушлары,
Жашагъанда кетип болмаз ламыслары.
Хар заманда токъ болурла юю, малы,
Элге, жерге себеп болур жашау халы.

Сабанчылыкъ кеси аллына халкъда бир хунер болгъаны себепли — сабанчы жашауну къанын жюрютген, тамблагъы кюннге ышаныу, ырахатлыкъ да берген кючдю. Эл айтыла эсе, адамла токъ эселе, мамыр-сабыр иш бла жашай эселе — аны бары сабанчыны хатериндендиле. Кязим алай суратлагъанда, сабанчы бизни жюрегибизге жууукъ болады, сезимбизде бек сыйлы, керек адамча къалады.

Назмуну суратлау мадарлары. Поэт, сабанчыны эде къалырча суратын къуарар ючюн, тийишли, тюз

бояула табады. Не уллу, сыйлы ишни да ачыкълар ючюн, аны эсде кълдырыр ючюн, ол ишни сыйлылыгына, керти-лигине тийишли суратлау амалла керек боладыла. Алайсыз поэт муратына жетмей кълалыргъа боллукъду. Жизги-омакъ бояула, кълчырыкълла, махтау сёзле не аламан устаны да эниш этип, жүрекден узайтып кълалыргъа боллукъдула. Кязимни чыгъармачылыгында биз аллай затлагъа тубемейбиз. Аны айтыр заты не кълдар магъаналы болса, хайырланган бояулары ол кълдар бош, керти, тынч боладыла. Кязим муратына тилини шатыклыгы, тенгледшидириулерини тюзлюгю, кертилиги бла жетишеди.

Къллукъ этип, кюн оздурсанг сабанында,
Жер къларамы кёлунеди къларамында.

Ма анстан бош айтылып кълалыргъа эки тизгин! Алай айтыр ючюн, тилге да аллай бир уста болургъа керек болмагъанча кёлунеди. Алай, кёл магъаналы терен затланы алай бош айтыр ючюн, закийлик керекди,— аз айтып, кёл ангылта билиу. Ишлеген адам, сабанда кюню кетгенле аны кючлюгюн, кертилигин ангыларыкълдыла. Къларамында жер къларамы кёлунген адам ёмюрлюк да, толу, берекетли да болады. Жер бла сабанчы бирдиле, бир бирге ушайдыла: экиси да битдирирге, дунягъа игилик, монглукъ тежерге суюдиле. Аны себепли ачыкълды дунягъа бетлери. Хар ёмюрде, хар халкъда бир кибик **сыйлыдыла**.

Кязим сабанчыны бетин кюргюзтюрге тийишли бояулары аны кесини ишинден — сабанладан, кёлден, жауундан, тибийгъат болумладан алады. Аны себепли туйюлдюле женгил-жизги — мирзеуча, баразача, кертидиле, адеждиле. «Кълзыу кюнде буздан кълоркъа, жауун тилеген сабанчы, кълургълкълыкълда ашлыгыча, сары кюеди». Кюз а? Ол «кюфле, дуула хазыр этип» жетеди; сабанчыгъа «кълурт-кълумурсха, жан-жануар алгълыш этеди». Аны кёл, сабанчыны кёлю таулагъл тенг болады. Ёзге уа! Аны ишине бары жаны болгълан ырадыды.

Кязим сабанчыны кёлюрюр ючюн фантастика амалланы да хайырланады. «Сабанчыны гъларшха чыгълар минген аты» дегени олду. Айхайда, керти жашауда ат гъларшха чыкългъланын киши да кёлмегенди. Алай ол суратлау амалды, символикады. Сабанчыны минген аты — намысыды, гъларш а — ол намысны бийиклиги. Ат, хар заманда адамны улоуу болуп кълалмай, аны намысы, даражасы да болгъланды. Поэзияда уа ат — учунууну, жигитликни, намысы кёлюрюлююню белгисича жюрюйдю. Алай бла, «Сабанчыны гъларшха чыгълар минген аты» деген жангыз тизгинде поэтни

уллулукъну, сыйлылыкъны къудуретлерин къысха, шатык айтып, суратлау сёзю ажайыплыгъын кёргюзтгениди.

Ол строфаны экинчи тизгини да алай сырлыды. «Жетмез анга зар адамны хыянаты» деген. Зар адамны хыянаты жетмеген болмайды. Зарлыкъ этген — аны ичинде букъдуруп турмайды да, кимге зарлана эсе, аны жамауат ичинде айып-лы этерге кюрешеди, анга кир жагъады, ишине бюсюремейди, къолундан келсе, жашыртын къабаргъа, абындырыргъа да угъай демейди. Адамны иши къаллай бир тюз, къолайлы болса, зарлыкъ да аллай бир уллу болады. Зарлыкъ — жакхиллени, фахмусузланы, акъылдан жарлы адамланы ишлери болгъанын Кязим иги билгенди; «Бар мураты игиликге болгъан сабанчы уа аны не болгъанын да билмейди, зарлыкъны. Кесинден игини кёрсе — сабанны кесинден иги сюргенни, анга кесинден иги къарагъанны — ол сукъланган этеди; андан юйренирге, юлгю алыргъа кюрешеди ансы, зарлыкъ ол билген хунер туююлду.

Жашауну ол формалы туююмчеклерин иги билген Кязим огъурлу, халал сабанчыны огъурсуз ишледен кери болмагъанын кёргюзтеди. Хау, анга зарланыучула, сабаннга жалгъан даула салыучула аз туююлдюле. Да, не хадагъа, кире сууургъан жел кибик, зарлыкъ да аны бютюн таза, къарыулу этеди ансы, хорлаялмайды. Зарлыкъ — жаланда зарланганны кюйдюреди, аны ючюн сабанчыны неси къорайды?

Огъурлулукъну, тиричиликни юсюнден назмуда Кязим къургъакълыкъны, бузну, зарлыкъны нек сагъынады? Дунияда бир иги иш да тынчлыкъ бла этилмейди. Сабанчы сабаннга къаллай бир къыйын сала эсе да, аны буздан, къургъакълыкъдан къоруулар ючюн да аллай бир кюрешеди; малгъун адамны хыйласындан, зарлыгъындан да аллай бир азап чегеди. Болсада не къыйын сагъатда да ол тохтап, туюнюлюп къалмайды. Сабанчыны сыфаты алай толу, кертти болургъа аны себепли жетишеди. Кязимни кесини, сабанчылыкъны сартындан философия фикирини да андан чыгъады:

Иш ахлусу — сабан сюрюп, урлукъ себер,
Иги ёгюз, иги арба кеси жегер,
Иши, кючю, сёзю бла болур нёгер,
Махтау демез, кеси келир намыс, дебер.

XI. «Чёпеллеу эфенди»

XX ёмюрню ал жылларында къара халкъны ичинден да окъуулу адамла чыгъа башлагъандыла. Алгъын жаланда бай къауумладан болгъан эселе жарыкъландырыучула, энди ёзденледен, къара адамладан да белгили устала, инженерле,

багъыучула, (докторла) чыгъадыла. Холамда Ёзен элчи Бёзюланы Чёпеллеу эфенди аллай адамларыбыздан бири болгъанды. Ол Холам-Бызынги эллеринде тюзлюгю, хахимлиги бла айтылгъанды. Ол, Терк башында окъуп, орус тилни билгенди, орус адабият бла да иги шагъырей болгъанды. Аны китапханасында А. Пушкинни, Н. Гогольну, Л. Толстойну, башха орус жазычуланы китаплары болгъандыла. Аладан окъуп, Чёпеллеу эллилерине кёп хапар айтханды, орус окъууну, тилни махтагъанды. Холамда Ёзен элде жашап, ол къарангылыкъгъа, жахилликге къажау кюрешгенди; кеси, кырдыкладан дарман этип, ауругъанлагъа бакъгъанды. Чёпеллеу эфенди терен окъуулугъу, тюз, керти сёзлю болгъаны бла айтылгъанды, тау жамауатлада жер, суу тенглигин жакълагъанды.

Кязим бла Чёпеллеу ахлула эдиле, аланы къарамлары бирча болгъаны да бирикдиргенди. Ол заманда, эсе да, XIX ёмюрню ахырында — XX ёмюрню башында Кязимни закийлигин билип, аны малкъар миллетни жангы жазма маданиятны жолуна чыгъарыуда маъанасын терен ангылагъан кёп адам жокъ эди, — бизге аладан жаланда ючюсю белгиледи: Бёзюланы Чёпеллеу эфенди, Асанланы Локъман хажи, Жаболаны Окъуп. Асанланы Локъман хажи да окъуулу киши болгъанды, Кязимни биргесине хаж къылыргъа баргъанды; 1906-чы жылда аны «Ийман-ислам» китабын Темир-хан-Шурада чыгъарыргъа ахча жыйып, иги окъууу, хаты да болгъан Жаболаны Окъупну да биргесине нёгер этип баргъанды. Окъуп, анда зарфха юйренип, алты жыл ишлегенди, Кязимни «Ийман-ислам» китабын зарфха уруп чыгъаргъанды. Ол ишни мажарыуда Локъман хажи бла бирге Чёпеллеу эфендини да къыйыны уллуду.

Кязим Чёпеллеу эфендиге жаланда ол онглу адам болгъаны ючюн таяймагъаны белгиледи. Ала Холам-Бызынги тарында бир кезиуде жашап, дунягъа къарамлары да бирча болгъанды; тукъум айрылыкъгъа, тенгсизликге, окъуусулукъгъа бирча жарсыгъандыла. Кязимни назмуларын сакълап, бизге жетдирген адам — Чёпеллеуню къызы Бислима — айтыучу хапарлагъа кёре, Чёпеллеу орус газетледе окъуп, Кязимге кёп «сейир зат айтыучу эди», орусда жүрюген жамауат оюмла бла да Кязимни ол шагъырей этгенди. Алай бла, Кязимни дуня ангылаууну къуралыуунда Чёпеллеуню уллу назирасы болгъанды.

Кязим, Чёпеллеуге атап, юч назму жазгъанды. Аладан биринчиси — 1906-чы жылда жазылгъан, «Ай, Чёпеллеу, къонагъым» деп башланган назмусуна «Ичги сёз» деп атагъанды. Кертиси да, Кязим Чёпеллеуню кёзю ачыкъ болгъанына, орус тилни билгенине сукъланады, орус шахарлагъа барып-келип тургъанына бюсюрейди.

Ай, Чёпеллеу, кьонагъым,
Бюгюн санга сёзюм бар,—
Узакъ жолдан кьайтханса,
Кьайтхан кибик файгъамбар.

Сени сёзюнг ачыкъды,—
Орус тилни билесе.
Бу жол да кёп жер танып
Батыр болуп келесе.

Сени кёзюнг ачыкъды,—
Кёп жерлени кёргенсе.
Кёп китапла келтирип,
Манга кьууанч бергенсе.

Сени бу китапларын
Сахтиянда, чилледе.

Не зат айта болурла,
Мен билмеген тилледен?

Ай, мен жарлы, тил билген
Болсам эди, сенича,
Шималланы кьыдырып,
Хапар билип келирча!

Сени китап юйюнгде
Кёп кюнлени булжудум.
Алай дуня жарыгъы
Бу китаплада сундум.

Ай, Чёпеллеу, кьонагъым,
Жокъму манга бир мадар,
Орус тилни сырларын
Араб тилинча ачар?

Кязимни ыразылыгъы, аны бла бирге сукъланнганы туу-
рады. Араб тилни билгенча, орус тилни билсе эди, Чёпеллеу
келтирген китапланы окъургъа боллукъ эди. Аны себепли
термиледи тил билирге. Кязим Чёпеллеуню бетинде окъуу-
дулукъгъа, жарыкълыкъгъа табынады.

Кязимни Чёпеллеу эфендиге атап жазгъан экинчи назму-
су чам назмуду. Ол заманда Холам-Бзынгы эллеринде швей-
цар сагъат жюрютген, баям, жангыз да Чёпеллеу эди. Эфен-
ди аны, кьагъыт жазып, почта бла келтиртгени да белгили-
ди. Бийле, ёзденле арасында да аллай сыйлы сагъат аны дин
ахлусу, ахшы тенги Чёпеллеу жюрютгенине кьууанып жаз-
гъаны кёрюнеди:

Ёзен бла Шыкъыны
Арасында ат чабым.
Аны ныгъышха салып,
Не зат ючюн махтадым?

Шакъмаи бла Сюйюндче
Алтын да кёп, мал да кёп.
Аны ныгъышха салып,
Нек айтама хакъды деп?

Холам бла Бзынгы
Турадыла элбиз деп.

Аны ныгъышха салып,
Нек даулашдым тюздю деп?

Бёзюланы Чёпеллеу
Сулейманнга тенгди деп,
Аны ныгъышха салып,
Нек айтама энди мен?

Кьагъыт жазып, кесине
Алтын сагъат келтирген,
Ол туююмюдю жигит,—
Кёп тиллени да билген?

Алай бла, Кязимни бек ышаннган, деберли адамы Чёпел-
леу болгъанлай кьалады. Ол адамны жарсыуун ангылагъан-
дан тышында да адамны жашауун тюзетирге, анга бир зат
бла себеп болургъа кюрешеди. Ол жаны бла уа Чёпеллеу
аны тилеген тилеклерини келечиси болуп чыкъгъаннга ушай-
ды. Ма кьаллай адам болургъа керекди халкъны башчысы!
«Аллай бийле керек бизге»,— дей эди кьачан эсе да. Ма —
Чёпеллеу, не уллу халкъны да тизаллыкъды ызындан, тюз,
керти жол бла элталлыкъды.

Халкъны къолайлы адамына душманла хар заманда да ёч боладыла. 1919-чу жылда, март айда Холам-Бызынгы тартына къазакъла киргенде, элни бир деп бир мажал адамын къоймай къыргъандыла. Ала Чёпеллеу эфендини да илишаннга салгъандыла. Инсан урушда Къалабекланы Солтан-Хамит, жашы, аланы ызындан Чёпеллеу эфенди алай жоюлгъанлары Кязимни бек ууатханды. Ол, кеси айтханлай, «тили артына тартыла», къолсуз, бутсуз къалгъаннга ушайды. Кеси — не, саулай Езен эли ёксюз болгъанды, аны жарыкъ кёгю энди мутхузду. Не этсин жарлы Кязим:

Ёлюм къауалы болмай тот,
Палах энтта жакъгъанды от.

Кязимни жюрегинде иги умутла бла кетмез жарала алай туююлгендиле. Холам-Бызынгы жерлеринден Чёпеллеу эфенди угъай, къалай эсе да бир огъурлу жарыкъ, таянчакълыкъ кетгеннге ушайды. Ёлюм къуугъуну тохтарыкъгъа угъай, бютюн сауланы сангырау эте, бютюн уллу къычырлыкъгъа ушайды. Ынгъылап таулада мамырлыкъ угъай, дауурлукъ салыргъа, азатлыкъ угъай, азаплыкъ берирге ушайды. «Тили артына тартыла», жашы Мухамматха бош эте эди жыр, миллетине, динине, тилине тынгысыз болургъа тюшеди.

Чёпеллеу эфендини юсюнден назмусуна эпиграфха Кязим «Адам ахшысы Мухаммат. Ол да кетди дуниядан» деген шаркъ айтыуну алгъанды. Алай бла анга фыйгъамбар деп биринчи айтмагъан эсе да, аны фыйгъамбарны кемине кёрюп, жашауун, бурун шаркъда фыйгъамбарланы жашауларын жазычуларыча, алай жазгъанды. Ёлгюнчю анга жарыкъ назмула атаучу Кязим, энди бары жашауун жыйышдырып, кётюртюп, ишине, къылыгъына, бет сыфатына дери халкъны бир унутулмаз жигитин суратлагъанча, алай суратлап жазгъанды. Чёпеллеу аты бла, аны сыйы, хурмети бла Кязим иги адамны халкъгъа фыйдасын айтады. Къайсы халкъ да миллет даражагъа Чёпеллеу кибик адамларыны кючюнден жетишеди. Кеслери саулукъларында аллай адамла, айхайда, халкъдан бирича болмаса, энчи сый кёрюп, зауукъ этмейдиле. Ала кеслерини къара акъыллары, окъуулулукълары бла хар затны алгъадан кёредиле, жашау тиричилик унукъдургъан эллиле сый, даража бермейдиле деп ёпкелемейдиле. Алгъа чыкъгъан адамны мангылайына жазылгъаны да олду — хар затны этерге, жангы ыз, жол салыргъа, халкъны баш кётюрюрге, алгъа къараргъа юрретирге — башхасы аланы артыкъ уллу къайгъыртмайды. Кязимни кёлюн басхан да олду — жамауат адамыны адежлиги, адыллыгъы, кесимчиликни аурууундан аурумагъаны.

Кязим «къурурукъ ёлюм» тохтамагъанына, хар мюйюш-

ден «марап къарагъанына» кюйсе да, Чёпеллеуге заманын-дан алгъа келген ёлюм — аны бир кесине жаулукъ болуп къалмай, миллетге да жаулукъ болгъанын ангылайды. Душман, Чёпеллеу кибиклени жоюп, тонлукъну халкъдан тюшю-реди, къарыусуз халкъны этеди.

Къутургъан суу талагъанлай
Болуп къаддыкъ бир да къалмай.
Бек чигинжибиз аугъанлай,
Этер амалыбыз болмай,—

деп Кязим андан айтады. Ол кюн къазакъла къабартылы аскер башчы Даутоков-Серебряков деген къанлыны оноуу бла Чёпеллеуден сора да онсегиз адамны ёлтюргендиле. «Бюгюн манга онсегиз окъ // Қелип тийди, амалым жокъ»,— деп Кязим андан айтады. Бушуу сырыйнасын сокъгъанча эшитиле-диле бу тизгинле:

Онсегиз адамны тутуп,
Қызын, къатынын улутуп,
Бет къаныбызны кзурутуп,
Кетдиле ёлтюрюп, жутуп.

Терслиги болмагъан адамны кёз кёре илишаннга салыргъа жетген эсе арада жаулукъ, жукъгъа тергелмей эсе адам жаны,— сора дунияда не татыу къалгъанды?

Аллай соруула Кязимни ауазын бютюн бушуулу этедиле, шейит ёлген Чёпеллеуноу жарыкъ сыфатын эсде къалдырыргъа болушадыла. Назмуну ахыр тизгинлери Кзуран сурагъа ушайдыла, зикир кибик айтыладыла. Ала Кязим хажини ёлген тенгине этген зикири окъунадыла:

Жарлылагъа жол кзурагъан,
Тюзлюк излеп, тёре кзургъан,
Хар хыйладан таза тургъан
Ийнагъыбыз жолгъа кетди.

«Дуния былай турмаз!» — деген,
Эркинликге жол излеген,
Келлик кюнню хакъын билген
Тау кзушубуз жолгъа кетди.

ХII. «Сары кшошда»

Кязимни бу поэмасы болунган ишни юсюнден жазылгъанды. 1916-чы жылда бир къауум аманлыкъчы, аууш бла аууп, Холам-Бызынгы ауушда Сары кшош деген жайлыкъ жерде кшош негерле болуп тургъан жыйырмадан артыкъ жарлы юйюрюню бир сюрюу малын сюргендиле. Сары кшош —

татымлы кырдык ёсген алакат ариу жерди. Андан ары — Бызынгы черегини башланган жеринде Тау артына ауган аууш барды, — алайтын аууп, Гюржю бла Холам-Бызынгы не заманадан бери да сатыу-алыу, алыш-бёлюш жүрютүп тургандыла. Бызынгы бла Шыккы ауушну тубюнде кылауурла салып, ала жашарча кёш да ишлегендиле, кёшну атына да Сары кёш деп атагандыла. Жайгыда эки эл ни да кёйлары, эчкилери анда кечингендиле. Ары Холам-Бызынгы элледен, Чегемден да ууга чыккыгандыла; эллиле малларын кёрюрге, солургга да бара туруучу эдиле. Кязим поэмада суратлаган иш болган кюн кёшда кёп адам болганды: Шауаланы Молла, Солтанланы Машха, Хочуланы Гайда, Ботталаны Тахир бла Шамсююн, жашчыкыла — Аналаны Хусей бла Солтанланы Хаммат. Ала да кёшда, кёйла да ингир ала бир бетде жайылып турганлай, сырт башында аманлыкчыла кёрюнгендиле. Олсагаттан чабып, сюрюню бир жанындан юркютүп, ауушха кыуалап тебейдиле. Атышуу башланады. Кёйчуланы кёшдан чыгаргга кёймай, тегереклеринден алгандыла. Болсада кёшну тешиклеринден атадыла. Аманлыкчыланы жартысы кёйланы сюрюп кетедиле, жартысы да, кёшну тегерегини саклап, кырангы болганда да кетмей турадыла. Кёшха жууук келген аманлыкчыны Молла кёшну тешигинден атып урады. Ол ёледи. Молла да, Гайда да жаралы боладыла. Атышуула бара турганлай, кёшдан сыптырылып, Аналаны Хусей элге кыуугун берирге кыуулады. Кязим «Баракалла, машалла, Исмайлыны жашына!» — деп, анга айтады. Алай бла, кырушудан кытулган жашчык, кече бла эки элге да жетип, хапар билдиреди. Эки элден да аягы юсуне болалган кыарт, жаш да, тишируула иш да Сары кёшха атыладыла...

«Сары кёшда» поэмасы жазылган жылла — азатлык кюрешни толкунлары тау жамауатлагга да жетип келген заман эди. Миллетле, тукумла арасында бир бирге ышанысуздук, ишеклик кюч алганды. Хар халккыны да ити кесини хыйла, харам иши бла арада жутлуккуну, кыатылыккыны кыыздырады. Сары кёшда болган чабыуул да ол формалы тарых кертликни тууганы эди.

Тау артындан аллай жортууулла ары дери да бола тургандыла. Сора Кязим бу жолгу чабыуулгга аллай бир уллу магана не к берди? Сейирмиди, сюрюлген мал — жыйырмадан артык жарлы юйюрю тутуругу эди. Аны себепли ол иш Холам-Бызынгы эллерини жамауатларын бек чамландырганды. Кызгалган халккыны не бла булжуртгга, аны акылын класс кюрешден бир жанына не бла бурургга билмей амал излеген огъарггы кыауумла да, отну ышырып, дерт

къанларын къайнатхан жашланы къан тегерге къобаргъандыла.

— Ол бизге чапханлагъа,
Къошланы чачханлагъа,
Бет этмей бир инсаннга,
От салыгъыз килисагъа,--

деп, эл башчыла, бийле сауут-сабагъа базындырадыла. Юсгюредиле бек.

Айхайда, тау элледен чыгъып, уллу жыйын болгъан атлы жашла элни намысын къорууларгъа, дерт да алып, малны къайтарыргъа хазырдыла:

Оноулары ол болду —
Бири кыймай къырыргъа!
Эллерине да чабып,
Буз ургъанлай уругъа!

Керти да терслик болгъанды, анга тэзюп къояргъа амал жокъду. Алай миллет жаулукъну отун жагъаргъа да керек туююлдо. Қазим аллай кыйын сынаугъа тюшеди. Дерт къыздыргъан жүреклене сабыр этген кыйын эди. Сабыр эталса да, ол иш ажымлы болургъа боллукъду. Аллай борчну кесине алгъан базманнга жеп затны салады: сван элни терсликге къайгъырмай кыймазын ол къайдан биледи? Ол бюгюн атлы жыйынны тыйсын, экинчи кюн биягъы аманлыкъчыла тау эллени башха къошларына чапсала уа? Қазимни сёзюне алай ышаныучу жамауат артда анга не айтырыкъды?

Болсада, Қазим жашланы тыя туругъа таукел болады. Сары къошха халкъ бла бирге чыгъады. Болгъан ишге сарыуу бирсиледен аз къайнамаса да, Қазим сабыр эди, дейдиле. Ол заманда къанлары къайнап чыкыгъан жашла, атлыладан бири — Тёппеланы Алий, Қазим хажи Сары къошда къош тамата Ботталаны Тахир бла сёз болгъанын окъуна эсгеричю эди. «Сен, хажи, бу къылыгъынгы къачан къоярыкъса? Былайда Молла ёле тургъанлай, Гайданы къаны бара тургъанлай, элни малы сюрюлюп тургъанлай, дагъыда сен дерт сюрмегиз дейсе. Тюзмюдю ол?» — деп, кёлкълды этгенди Ботталаны Тахир. Қазим хажи да, Тахир ачыуундан айтханын биле, сабыр сёлешгенди: «Да, Тахир жарлы, къалгъанланы да къырдырыпмы къояйыкъ? Бу жашланы кёрмеймисе, бошлап кыйсакъ, бири да жанын аярыкъ туююлдо. Қъанны къан бла жуумайыкъ, халкъ бла жарашуу излейик...» — дегенди.

Сары къошну къаугъасын «кёзю бла кёрген», «къулагы бла эшитген» бирси бызынгычы — Холамханланы Токай да бизге эсгериуле кыйгъанды. Ол да анда Сванетия бла Мал-

къарны арасында кѣплени кюйдюрге боллукъ уруш отну ѳчюлтюуде Қязимни жамауат эслилиги къаллай бир уллу болгъанын айтады. «Қязим, алчы болуп, миллетлени арасында къайгъы болмай, мамырлыкъ болур жанындан кюрешип болгъанды,— деп жазады ол.— Қязим халкъгъа былай айта эди: «Бил бѣлек уручуну, бузукъчу адамны аман ишлери ючюн битеу миллетни душманнга санаргъа керек туююлдю. Ишге алай къарау — жангылычлыкъды. Ол къаугъаны къоюгъуз! Хар халкъны ичинде да халкъгъа тынчылыкъ бермеген адамлары, уручулары, бузукъчулары да бардыла. Бизни малларыбызны сюргенле аллайладыла. Аман адамла, уручула бизде да бардыла. Хар миллетни ичинде игиси да кѣпдю, аманы да барды. Аны себепли уа биз эбизелени жаугъа санамайкъ. Халкъгъа зулму ким эте эсе да, жаугъа биз аны санаргъа керекбиз».

Қязимни ол фикери поэмада Бийбертни сѳфатында жыйышдырылгъанды:

Чона бийни бстинде
Кѣрмейик эбизе халкъны.
Ол да, бизнича, къыйын
Жашау этгени хакъды!

Иш элни старшинасы Шакъманланы Даулет айтханча угъай, (ол урушха чакъыра эди), малкъар халкъны поэти Мѣчюланы Қязим айтханча болгъанды,— ол мамырлыкъгъа чакъыра эди. Былайда билгенлеге, артда — окъугъанлагъа — акъыл, эс берген иш — ахырында тюзлюк уруш бла угъай, мамырлыкъ бла тохташдырылгъанында да туююлдю,— Қязим тутхан жолну хорлагъанындады. Ол кертиси бла да поэтни бек уллу хорламы эди. Сары къошда жыйылгъан халкъ бийлик бла эслиликни, кесимчилик бла жамауатчылыкъны арасында кюч къайсы жанына аугъанын, къара халкъгъа къайсы онглу болгъанын кѣргенди. Жарлы къауум алыкъа аны ангылап, андан кесине дерс алыргъа жетишмей эсе да, иш хар заманда бийлик этген къауумла айтханча болуп турмазлыгъына тюшюнгенди. Қязимни сѣзюн эшитгенле, ол ѳз халкъыны эсине ийнанганча, сван халкъны эсине да алай ийнанганын, анда да «харам хакъгъа бармаучула» болгъанларын иги билгенин ангылагъандыла.

Сванлыла мал сюрген абрекленни тыйыл, Холам-Бызынгы элени малларын кеслери артха сюрюп келгендиле: Малкъарны жаулугъун угъай, къарындашлыгъын излеп, келечиле жибергендиле. Келген келечиле белгиге ол кюн Сары къошдан мал бла бирге сюрюлген Ботталаны Зуханы акъ атын, Ботталаны Жашикону къызыл къадырын да келтиргендиле.

Алай бла жаулукъну оту ёчюлюп, эки халкъ да керексиз къан тѣкмей къалгъандыла.

Кязим «Сары къошда» поэмасын жазаргъа ишни болушун айтып къояр ючюн кѣлленмегенди. Жашау кеси кѣргюзтген чюйреликни юсю бла миллетле арасында жарашып жашауну къыйын дерслерин ачыкъларгъа, ангылатыргъа дегенди. Анга кѣре, поэманы магъанасы, хапар ёзеге да ол кюн къошда, андан артха да болгъан ишлени чеклеринден чыгъып, жашау кертиликден суратлау кертиликге жетишгенди. Поэтни игиликге бла аманлыкъгъа, эслиликге бла женгилликге, шуѣхлукъгъа бла жаулукъгъа къарамлары поэманы тартыу жиби, магъанасы болгъандыла. Суратлау чыгъарманы излемлерине кѣре, поэт ол ишге къатышхан, эсе да, ол кюн Сары къошда болуп уруш этген, артда, Кязимни кѣз туурасында жарашыу бла жаулукъну арасын сюзгенле керти адамла бла бирге суратлау сыфатла да кийиргенди. «Хар халкъны да ичинде халкъгъа тынчлыкъ бермеген адамлары, уручулары, бузукъчулары да бардыла»,— деген акъылын кѣргюзтюрге, сѣз ючюн, ишсиз-кючсюз жашагъан, къара, харам ишден артха турмагъан малгъунну сыфатын — Чона залимни алгъанды. Аны хыйла, тонау ишлеринде жѣнгери, тутхучу да Мужал элни бабасыды. «Зулмучула къайда да бек терк биригедиле!» Кязим класс жиклениуню заманында хар тукъум, хар къуллукчу кесини жыйынын къалай терк таныгъанын, не амал бла да аны жанлы болургъа къалай кюрегенин кѣргюзтеди:

Чона бийши ахлусу,
Жууугъу, тенги — бары,
Кѣп излеп адам къанын,
Сермейле къамаларын...

Кязимни дуня ангылауунда ол бек магъаналы кезиудю. Тюзю, Сары къошну тарыхы бир жанындан, сван элле ёз бузукъчуларына ёз жерлеринде сюд этип, Холам-Бызынгы элlege жарашыу излеп келгенлери; экинчи жанындан — Холам-Бызынгы эллени къан тѣгерге, дерт алыргъа чакъыргъанланы, арада жарашыулукъ излегенлери — Кязимни кесини да жангы ниетлери тюз болгъанларын ачыкълагъанды. Тау жамауатланы араларында бирликни атасы керти да эртте ёлгени, энди ол «къой ауузундан чѣп алмаучу заманла» къайтып келмезликлери туура болгъанды. Қъара халкъ бла бийлик этген тукъумланы арасында бирлик, келишиулюк болмазлыгъын эллиле да ангылагъандыла. Бирлешип, мамыр жашаргъа суймеклик жаланда урунган адамланы арасында къалгъанды. Кязим аллай ынкъылап магъаналары болгъан ниетлени эки халкъны да керти адамларыны юслери

бла ачыкъялайды. Чегем эллени ёкюлю Бийберт Мушал элни ышангылы жашы, «Чегемге барып, келип, // Иги бла жашагъан, // Къошларында олтуруп, // Халал гыржын ашагъан» Бесо — ала керти да кыйынны, тынчы билген, урмаз жерде таяк кётюрмеген адамладыла. Тукъум, дин, миллет айырмай, кертиликни, халкъга таплыкны излейдиле. Аны кибик, Тотур бла Усхур элдеринден — Хамма бла Шамий, холамлыла Бийберт, Махай, Жашук, Шыкыдан — Қязимни ёз къоншусу — Жумарукъ — суратлау сыфатладыла. Ала къол кыйынны багъасын биледиле, жигитликни къама уруш бла, атыш-тутуш бла угъай, адам жанын аяулукъ бла, жарашыу амал болгъанда, жаулукъ излемеу бла ёнчелейдиле. Ала Қязимни да аны себепли сыйлы кёредиле, даулашда аны жанлы андан боладыла.

Қязим бу чыгъармасын да, «Қириуютнюча», кызыуу бла жазгъаны кёрюнеди. Ол кюн Сары къошда тюшген жарала, аны бла бирге, эки халкъны арасында туююш болмай, мал да жерине кыйтып, мамыр жашау тохташып къалгъанына къууаныу поэманы ауазын жарыкъ этеди. Қязим хар заманда жарашыу излегенди, ол жаны бла малкъар халкъны миллет илишанын, кылыгъын ол толусунлай кесине алгъанды. «Сары къош» поэмасында да малкъар миллетни ахыр амалгъа жетгинчи сауут-саба алмаучусун, амал болуп, кишиге чапмаучусун, аны миллет бети уруш угъай, иш болгъанын ара ниетге салгъанды. Ол иш 1916-чы жылда болгъанын, Қязим да кесини поэмасы бла урушха угъай, жарашыулукъгъа не заманда чакъыргъанын эсге алсакъ, Малкъарны уллу акъылманы халкъны сакъларгъа, хар адам жанын неден да багъалы болгъанын ангылатыргъа къалай кюрешгенин билген кыйын туюлду. «Жаралы жугъутурдача», жангы поэмасында да, халкъ бушуулу болумлагъа тюшгенде, хар халкъны да уллулугъун, миллет, акъыл даражасын билдирген кючю — аны бирси халкълагъа къарамы, ниети болгъанын кёргюзтеди. Қязим мында да халкъла арасында шуёхлукъну, бирликни жырчысы болургъа жетишеди. Аны бла бирге, кыйын жашагъан адамланы бир заманда да, бир жерде да бирси адамлагъа жаулукълары, малларына, жерлерине сугъанакълыкълары болмагъанын, бирси халкъны да кыйынлыгъын ангылай билгенлерин эсден кетмез суратлау сыфатла бла ачыкъялагъанды. Мужал элде таулу келечилеге тюбеген сурат — ол, поэзия жаны бла, магъана жаны бла да бек бийик юлгю болуп, эсде къалады. Ёзге, Қязим кесини кёз къарамларын айтхан жерле уа? Поэмагъа инжи бюртюклуча жыйылгъан философия фикирле? Қязимни саулагъа аманатыча айтылгъан ахыр тизгинле:

Ажымлы ёлюм кёпдю
Таулада эм тюзледе.
Къыйынлыкъ кёп келеди
Жарлыгъа, ёксюзлеге.

Дагъыда саула саулукъ
Ишлерин этедиле.
Бир бирге къала болуп,
Бушууну кеседиле.

Шукур болсун! — Адамны
Хорлатмай келеди эсп.
Жашайды ол, жаулукъну
Аман тамырын кесе!

Холам-Бызынги эллерини тёзюмлерин, игиликге ийнаныуларын, аны бла бирге душманнга къажау сюеле билмекликлерин Бийбертни сыфатында кёребиз. Ол не къыйын ишден да, не къыйын жолдан да къоркъмагъан адамды. Сёзюн, артха салмай, ачыкъ айталады. Сванлы Бесо да аллайды. Қязим халкъланы бир бирден айыргъан кючледен эсе аланы бирикдирген кючле къайда да уллу да, ёмюрлюк да болгъанларын кёзбаусуз, керти сёз бла баям этгенди.

Сейирди, ол кюн Сары къошда болгъан ишлеге къатышхан керти адамла бола тургъанлай, суратлау сыфатланы кеси нек салгъанды Қязим? Огъесе, Бийбертде болгъан эрлик Шауаланы Моллада болмазы эди? Ол затха суратлау чыгъарманы закону жууап береди. Суратлау сыфатны къураючюн, Қязим Молланы да, Гайданы, Шамшюдюнню да бирикдиргенди; дагъыда: Қязим поэмасын жазгъан заманда ала сау эдиле, суратлау бирликге жетишир ючюн, аланы да тышында къоймай, тюз эм да терс жигитле салыргъа тийншли болгъанды.

Биринчи дуня урушну барыуунда Қязимни кесни да ниет кюреши ёсгенди, чыныкъгъанды. Бу жыллада Қязим малкъар эллеринде кёп айланады, кёп адамлагъа тюбейди, ишге, оноугъа къатышады. «Сары къошда» айтхан кёп оюмларын эл ныгъышлада, межгитледе къайтарып айтыргъа тюшгенди. Қзоншу миллетле бла не къадар жарашып жашаса, ёмюрю ол къадар узакъ боллугъун билип, бу сууукъ боранла улугъан заманда тау жамауатланы сакъларгъа, къорууларгъа кюрешгенди. Анга кёре, «Сары къош» поэмасы, малкъар адабиятны тарыхында суратлау магъананы тутуу къоймай, халкъны бирикдириу, алгъалатыу ишни да тамамлагъанды, уллу саясат магъанасы болгъанды.

ХІІІ. «Бузжигит»

«Бузжигит» Қязимни шаркъ маданиятына хурметиди, поэтика саламыды. Ол аны 1910-чу жылда — Шаркъ къыраллада башлап, 1917-чи жылда Шыкъыда бошагъанды. Қязим,

эртте башланып, арт болжалгъа салынып тургъан чыгъар-масына аллай кыйын жыллада, тюзю, халкъны къадары белгилене тургъанда къайтханы сейир этерчады. Кёп тюрлю сылтаулары арасында бек алгъа, баям, усталыкъны, адам-лыкъны юсюнден сагъышларын жыйышдырыргъа ашыкъгъа-нын айтыргъа тийишлиди. Ол сагъышла, тюзюнлей ынгкы-лап кюрешни ачыкъ башланнганы бла байламдыдыла. Ынг-кыылапны кючюнден къураллыкъ башха — азат жашау — къаллай боллугъу, анда адамлыкъгъа, усталыкъгъа, суймек-ликге къалай къараллыгъы, аланы даражалары, сыйлары къалай жюрюрюю поэтке белгили туююл эдиле. Кязим, ынгкылапны муратларын эшите эсе да, алагъа артыкъ ыша-нып туююл эди. Анга кёре, ол халкъына кесини этика осуят-ларын этерге керек эди.

Турмуш тую тамыр бла тюрлене тургъан жыллада Кязим жаш туююлдо. Ол 60-ха чыгъа келгенди. Битеу ишинде, чы-гъармачылыгъында кюсеп келген тенглик жашау болурдан эсе, кесине уа анда кёп жашаргъа къалмай эсе, сора ол уста-лыкъ кибик, ёмюр сюрюню кыйматы болгъан, халкъны да ниет къолайын, уллулугъун, хунерлигин белгилеген ёлюмсюз ишледен бирини юсюнден акъылын айта кетерге керекди. Ол муратлары бла байламлы Кязим «Бузжигит» поэмасында тюз, иги жашауну мурдоруна салгъан тамалла ючдюле — Усталыкъ, Адамлыкъ, Суймеклик. Эндиге дери да Кязим адамны табийгъатына, ишине, хунерине къарамай, кесамат этмей турмагъанды. Алай энди урушла, ёлюмле да кёп бола-дыла, аллай кезиуде хар хатадан кери поэт да туююлдо. Дунияны ызы, жоругъу тюрленнген заманда, жангы бла эс-кини арасын айыргъанда, не тюрленсе да, тюрленмей къал-гъан затлагъа фикир этерге, излем жолларын бирикдирип, халкъына хар сёзюн къояргъа керек болады. Дагъыда, Кязимни бу кезиуде жазгъан башха назмуларына да кесамат этгенде, ол хар назмусун ахыр сёзюча алай жазгъаны сейир этерчады. Хар бири осуят сёзюча, аманатча, ахыр тилекча алай эшитиледи, окъулады.

Адам нек жашайды? Сёз устасы, хунер иеси, акъылман да халкъларына не бла жарайдыла? Адамны кыйын жа-шауун бир кесек окъуна не бла женгил, жарыкъ этерге бол-лужьду? Бар жерледе да кыралны, халкъны оноун устала угъай, залимле нек этедиле? Кюч уруннган адамда, халкъда болуп тургъанлай, хунер, акъыл да андан чыкъгъаны хакъ-лай, ол ханлагъа (бийлеге), мыртазакълагъа оюнчакъ нек болады? Къайдады ол формалы ажымлыкъны тасхасы?

Кязим «Бузжигитде» аллай соруулары салады, алагъа бо-лургъа боллукъ жууаплары магъанасында сёлешеди. Суй-мекликни азатлыкъгъа тенг этген поэт, Бузжигитни юсю бла

да адамны ёмюр жашауун кьатлайды. «Тахир бла Зухураны» халкьгъа алай жайылгъаны, анда айтылгъан оюмланы, чакъырыулары халкь суююп алгъаны Қязимни — энтта да анга ушагъан, алай а суратлау жаны бла анда бийик чыгъарма жазып, азат оюмларын бютюнда терен, туура этерге кёллендиргенди. Қязим, поэзияны тилинде жашаууну тутуругу усталыкь болгъанын айтып, кесини этикасын, эстетикасын, азатлыкь фикирлерин бирикдиргенди.

Поэма суюмекликни ёмюрлюк куююу бла башланады. Қязимге дери да Шаркьны уста поэтлери аны жарыгъын кёргендиле, суюгенлеге умут этерге, жашаргъа, таза сезимлерин кьорууларгъа болушхандыла. Қязим да суюмекликге бет, хурмет, кечим этилмеген жерде игилик, огьурлулукь болмазлыгъын кёп айтханды. Бу жол да сёзюн суюмекликни жарыкьлыгъын эсгериуден башлайды:

Суюмеклик жаннет чыпчыкь
Келген киби келеди.
Инсанланы барына
Ол кёп куюуанч береди.

Алай бу тар дуняда
Аны да кьанатларын
Куюдуюуп кьоядыла
Артыкьлыкьны отлары.

Қязим да кьаламын кьолгъа аны ючюн алады — артыкьлыкь жер юсюнден энтта да таймагъаны себепли. «Азаплыкь да, зорлукь да» жерде аз болмагъандыла, — кьарыусузну жугуу энтта да жокьду. Энтта да жашаууну куюсюз чархын усталаны ажайып ишлери, хунерлери угъай, байлыкь бла залимлик бурадыла. Аны себепли тауланы поэти да битеу жерни саусузгъа санайды. Жер юсюнде суюмекликни жарыкь жырлары угъай, кьыйынлыкьны ачы тыкьсыулары эшитиледиле. Қязимни жюреги да Навоини, Низамини, Физулини жюреклери куюгенча куюеди.

«Тахир бла Зухурада» суюмеклик жаланда эки жаш адамны энчи кьайгъылары болгъанлай кьала эсе, Тахир жаланда таза суюмеклиги, кую эте билгени бла алапат эсе, Бузжигит устады, куюрулушчуду. Тахир — хан сарайда ёсген, тамыры хан бла жалгъашхан жаш эсе, Бузжигит жарлы устаны жашыды, халкьны теренинден чыкьгъан устады. Ол шартны Қязимге уллу магъанасы барды, — жашаууну тирменин бургъан халкьды! Усталыкьны шауданы да халкьны теренинден чыгъады. Аны себепли, хан Бузжигитни ёлтюрсе да, усталыкьны ёлтюраллыкь туююлду. Алай бла, «Тахир бла Зухурада» зулмугъа кьажау жаланда Тахирни суюмеклик сезими салына эсе, мында аллай зулмугъа Бузжигитни суюмеклиги бла бирге усталыгъы да салынады.

Бузжигит — ишлеген адамды, халкъны ёкюлюдю. Халкъны ёкюлюча, ол унукъгъанла, буюкъгъанла жанлы болады; аланы къайгъыларын, жарсыуларын ангыларгъа жетишеди.

Шаркъ маданиятлада жюрюген, тюрк тилли миллетлени эпосларында айтылгъан Бузжигит, айхайда, Қазимни поэма-сында толусунлай жер жигити болуп къалмайды. Алай а Қазимни жигитлери, хар замандача, жерде жашауну асылу-лугъун, ачыулугъун да къанларына сингдирген адамладыла. Бузжигит, турмуш дерслеринде, окъуп, таулу сезимни, адепкъылыкъ ишленмекликни алгъанды. Аны атасы,— къарт уста да — таулу адетлени адамыды. Қарт уста — Қазимни ниет ёкюлюдю. Аны къарамларында, жашына этген осуятларында — Қазимни фикирлери эшитиледи:

«Усталыкъ,— дегенди ол,—
Барыбыздан да уллуд.
Ансыз къалса, кюнсюзлей
Қъалыред адам улу!

Усталыкъ — суймекликге
Бла кюннге тенг болад,
Устала ёлгенликге,
Усталыкъ саулай къалад»...

Устаны къолу жетгенлей, тилсиз ташлагъа жан киреди, ала жырлап башлайдыла. Қарт уста бу жерни юсюнде адамны биринчи ишин алай белгилейди. Қзураучу — зулму-гъа, артыкълыкъгъа урунмаз, баш да иймез. Аны себепли къарт устаны къууанчы — къолуна «къан угъай, тытырла жа-гъылгъаныды»; артыкълыгъы озган дунияда, къан да кёп тёгюлген жерде, кишиге хатасы жетмей, бир инсанны къанын тёмкей жашагъанды. Қарт уста жашына да аны осуят этеди:

Ташны да, агъачны да,
Топуракъны да суйюп,
Жашадым мен жеримде,
Жашау къыйматын билип.

Жашын ариу жашаугъа анасы да къарт устадан кем ха-зырламайды. Аны Бузжигитге къатын ал деп, жаз тил бла сёлешген жери, келин келтирсе уа, юйюнде этерик къууанчын айтханы — адамны башын бийикге учургъан ариу макъамлай эшитиледи:

Қъара чачлы къыз алсанг,
Қъатапала бичерме.
Халкъ жыйылып тоюма,
Қъара сыра сюзермс

Алтын чачлы къыз алсанг,
Акъ дарийле бичерме.
Адам ахшысын жыйып,
Балдан боза сюзерме.

Къара кёзлю кызы алсанг,
Къауракъ къаптал бичерме,
Хан къонакъла чакъырып,
Хант къангала тизерме.

Ала кёзлю кызы алсанг,
Ала жыйрыкъ бичерме,
Айгъа, кюннге тенг этип,
Алгъыш эте кетерме...

Бузжигит бу жерде атасыны ишин бардырыргъа керекди. Аны себепли къарт уста аны узакъ шахаргъа жиберип, окъу-тады, хунерин ёсдюрме къояды.

Къазимни усталыкъгъа бла адамлыкъгъа аллай бир уллу магъана бергени, аланы къайтарып-къайтарып чертгени бошдан туююлдо. Иш андады — жерде кемсиз жайылгъан зулму Бузжигитге атасы айтхан огурулу ишлени этип, адамгъа тийишли жашау бла жашап туругъа къоярыкъ туююлдо да, Бузжигитни жоюу — усталыкъны бла адамлыкъны жоюугъа тенг боллукъду.

Бузжигит, атасы айтханча, «ишни, усталыкъны жарыкъ кюннге тенг этип», дуняда алагъа бир затны да къошмай жашаргъа хазыр эди. Не медет, жол жокъду. Жарлы устаны жашы Бузжигит бла ханны кызы Зулейха — экиси эки жагъада тараладыла. Ол эки жагъа — ёмюрледе жарашмазлыкъ, бир бирге бет этмезлик, келишмезлик кючлени — азатлыкъ бла зулмуну — белгилейдиле. Сейирлик къала ишлетип, бийлигин да кызына берирге ант этген хан, кесини намысына къатылгъынчы, Бузжигитге игиди; ол Зулейханы суююп, Зулейха да хан жашха угъай, жарлы устагъа барыргъа боллугъун билгинчи, аны усталыгъына да бюсюрейди, махтайды; жарлы устагъа сакълай, чомартлай турады. Ол кезинде хан Бузжигитни не айтханын да этеди, усталыгъына баш уруп, хан сарайда ёзюрлеринден бирича кёрюп туругъа да хазырды. Бузжигит, аны кызын суюгенликге, суюмеклигин жаланда Аллах берген азапха санап, кызгъа ачыкъ сёз айтыргъа базынмай, жашап, ишлеп турса, анга да тёзерик эди хан, тап, хычыуун окъуна кёрюнюрюк эди. Да иш, хан сунганча, бош умут, бош кюй туююлдо — жарлы уста аны кызын алыргъа умут этеди! Жарлы устаны жашы болгъанын унутуп! Хан сарай, хан тёре, хан бийликлиги — ол ёталмазлыкъ чекле болгъанларын унутуп! Бузжигитни ханны кызын алыргъа деген бош умуту окъуна ханны даражасына келишмейди. Аллай умутну этерге базынган, ханны жукъгъа санамай, бийлигин малтап кетерге да угъай демез! Иш алай ачыкъланганда, Бузжигитни бар асуулугъу, алыкъа бир адам эшитмеген, кёрмеген усталыгъы, жаз жабалакъ эригенлей, эрип кетедиле. «Хан туююлдо Бузжигит, алтын эсе да, къулду», — деп, болушун айтады хан. Усталыкъ алтын бла тенг эсе да, къулну хунериди, къул а жукъгъа да тергелмейди. Аны себепли хан бла аны арасында келишну, жарашуу боллукъ туююлдо.

Ажайып усталыгъы, жашлыгъы, Зулейханы суюмеклиги,

ал кезиуде Бузжигитни кёзлерин туман этип, анга жашауну тешилмез чойреликлерини юслеринден сагъыш этерге кьоймай, Бузжигит кьайгъысыз ишлей эди. Артдан-артха ишлеген кьаласы халкьны кьаны бла кьаланнганын ангылап башлайды. Кязим ачыкь айтып ууаз бермей эсе да, Бузжигитни кьадары бушуулу боллугьуна ол да тамам эди, ол ангылау: неден да бийикге игиликни салгъан Бузжигит, сёзю чорт салып тохтайды: хан халкьны терисин сойгъанны кьоймаса, ол кьаланы ишлерик тьуйюлдю! Кьаласы битмеген хан, амалсыздан, аз болса да, халкьны жашауна женгиллик береди. Алай уста бла ханны арасында бирликге чып тьюшгенди: кесинден тёбен адам дау айтханын, бойсундургъанын хан да кечерик тьуйюлдю.

Кязим, жашау тенгсизликге налат бере, адамны энчи насыбыны юсюнден фикир этеди. Жер жапхан байлыгьы, анга кёре бийлиги да болгъан хан кеси уа насыплымды? Иш андады — ол да насыплы тьуйюлдю да! Аны жаланда эки сезим талайдыла: ата сезими — кьызыны насыплы болурун сюеди; хан сезими — ханлыгьын кьоруулайды. Аны себепли ол да муратларына жеталмагъан жарлы Бузжигитден насыплы тьуйюлдю. Жашау тенгсизлик хан кьаласында, жарлыны юйюнде да адамланы бирча насыпсыз этгенди, адамлыкьдан кетергенди.

Айхайда, «Бузжигит» бек алгъа суратлау чыгъармады. Анга кёре, аны уллу кючу, магъанасы — поэзия бийиклиги. Кязим ишлеген суратла, кюйле, кьадаarla жанны жарытадыла, жүрекге, сезимге бир зат бла да тенг этерге болмазлыкь зауукьлукь береди. Бузжигит бла Зулейханы, Камалны, башха кьызыланы кюйлерин, кьарт устаны ууазын, Кязимни кесини фикирлерин окьугъанда, эшитгенде уллу бушууну, аны бла бирге, адамны ариулугьуна, усталыгьына, чыдамлыгьына тангсынууну бийик сезимлерин сынамай амал жокьду.

Суймеклик келгенде, Бузжигитни накьышларына жан киреди:

Устаны накьышлары,
Кьууанчы, мудахлыгьы,—
Уянып, ойнап, кюлюп,
Жарашып кьалды бары.

Зулейханы кюлгени,
Кьууанчы, мудахлыгьы,—
Бары да таурух болуп,
Сейирлик сыфат алды.

Кьала битгенлей, хан, кьызы бла сёлешип, аны Бузжигитден тьялмазына тьюшюнеди. Хан эки затны марай эди: кьаланы битерин, кьызыны ёнгелерин. Экиси да хан мурат эт-

генча болсала, ол, усталыкъгъа хурмет этип, Бузжигитни сау-эсен ашырырдан эди; накъут-налмас да берлик эди саугъа-сына. Не медет, ханны кызын алыргъа деген умутун къоймай, Бузжигит кеси боюнуна бичакъны кеси салгъанды. Хан да зулму эмилигини жүгенин андан кѣп тартып туралмагъанды. Зулейханы кѣлюне тиймесин!

Хан сарайда хыйла оноу этилип, Бузжигитге алтын тухтуй къапталны кийдиргенлери, аны той этип алай ѳлтюргенлери, ала бары да эндиге дери бола келген ишледиле. Кѣл басырыкъ — Бузжигитни къаласыды. Анда адам къолуну усталыгъы, адам жүрегини кенглиги, жарыкълыгъы къалгъандыла. Ханла хорлаялмазлыкъ олду:

Жарыкъ жулдуз терк кюер,
Жарыкъ кюн да бек тиер,
Жарыкъ жулдуз Бузжигит,
Санга халкъ къара киер.

Ол кюрешде Зулейханы да зулму дуняны ангыларгъа жетишгени, тюзлюк дауун айтып сѣлешгени, — тиширыуну кеси насыбы ючюн сюелирге жетише башлагъанын кѣргюзтедиле. Адамны багъасы къара шайны тутмагъан дуниядан кете, Зулейха ѳкюнмейди. Сюегенини ызындан ѳлгенни кыйынлыкъгъа угъай, къара тюремден азат болуугъа санап, зулму мыртазакъларына кѣрюп болмауун, жийиргениуюн айтады, алагъа сюд этип, алай кетеди. Игилик, жандауурлукъ болмагъан дуняда жашауну татыуу жокъду.

Алай бла, Қязимни суймекликге салгъан жангы сыны — азатлыкъны заман къарыкъдырмаз ауазы болургъа жетишеди. Саулагъа, келлик тѣлюлеге, ѳмюрлеге да осуяты — игилик, ариулукъ, усталыкъ боладыла. Алагъа табынган хар адам — Қязимни биргесинеди.

ЮЧЮНЧЮ БЁЛЮМ

Классдан тышында дерсле.
Кязимни чыгъармачылыгы бла байламлы
диспутла, эришиуле, ушакъла, школ театр

І. «Тойчулагъа»

Жазуу тарыхы. Къабарты-Малкъар республиканы маданиятыны сыйлы къуллукъчусу Рахайланы Исмайыл аны юсюнден былай эсгереди:

«1938-чи жылны жазында мен, Москвадан каникуллагъа келип, юйюбюзде — Хасанияда — тура эдим. Кюнлени биринде атамы къарындашы Якуб: «Энди элде тургъанынг боллукъду, бизге бир кел. Нальчикде бизни бла да бир кесек тур: киногъа да барырса, ансамбльни жангы программасын кёрюрге, солурса, эрикгенинг кетер» — деп, юйюне чакъырды. Якуб ол заманда Къабарты-Малкъарны тепсеу ансамблини таматасы эди. Кеси да уста тепсеучю болгъанды. Алай бла Нальчикде жашап тебирейме. Ол заманда Кязим хажини да Нальчикде жашагъан кюнлери болады.

Бир кюн Якуб: «Исмайыл, «Нальчик» къонакъ юйде Кязим хажиге бар да, бери городокга¹ алып кел,— деди.— Тойчуларыбызны къалай тепсегенлерин бир кёрсюн, къобуз, зурна тартууланы эшитсин. Таматаны кёлюн жарытайыкъ ансы, ары-бери чыкъмай, эригип турады».

Мен къонакъ юйге барып, Кязимни ансамбльни репетициясына алып келеме. Биз залгъа киргенде, битеу ансамбльни артистлери, музыкантлары да, Кязим хажиге уллу хурмет этип, жарыкъ тубейдиле, къарс урадыла. Якуб Кязимни тап жерге, жумушакъ шинтикге олтуртады. Ол анга былай айтады:

— Энди уа, Кязим, айып этме да, бу сени аллынгда гюрен сюелген жигит жашланы бла субай къызланы тепсегенлерине къара, оюмунгу уа артда айтырса,— дейди.

Кязим бек къууанып, ыразы болуп олтурады, репетициягъа къарайды.

Хар кюн сайын ишлеп, жарау этип, малкъар, къабарты, гюржю, дюгер эм башха ариу кавказ тепсеулеге юйрене, жангы концерт программа хазырлай тургъан жаш артистле, Кя-

¹ Алгъын Нальчикде Ленинчи окъуу городок болгъанды.

зимге кеслерини усталыкъларын кѣргюзтюп башлайдыла. Ала тюз тепсеуде, кымылдамай, аякъ ала, ариу сюзюлюп барадыла, «Тѣгерек тепсеуде», учуп баргъан къанкъазлача, къолларын кенг жайып — кызла, урчукъ кибик бурула, аякъ бюкген жашла, къол тутушуп, тизилишип барадыла. Тойчула ахырында «Шинтик оюн» деген чынтты малкъар тепсеуню кѣргюзтдюле.

Кязим хажи артистлени уста тепсегенлерине кѣзлери, бети да жарып, къууанып къарайды. Ол заманда Къабарты-Малкъар къырал тепсеу ансамбльни тойчуларыны асламысы факмулу таулу жашла бла кызла эдиле. Аланы кѣбюсюню атларын мен бюгюн да унутмагъанма. Нек дегенде, биринчи республикалы тепсеу ансамбльни къуралгъаны эм чыгъармачылыкъ иши мени кѣз аллымда ѣтгендиле. Кязим хажини ол кюн уста тепсеп къууандыргъан айтхылыкъ тойчуларыбыз — Уллубашланы Мутай, Датчиланы Хамит, Этезланы Назир, Темуккуланы Исмайыл, Уллубашланы Назир, сахнада зурнуклача ариу сюзюлюп баргъан субай, сюдюмлю таулу кызла — Къумукъланы Зухура, Этезланы Сакийнат эм башхала эдиле. Артистлеге кесини ыразылыгъын, къууанганын айта туруп, Кязим хажи артыгъыракъда бек Уллубашланы Мутайны бла Датчиланы Хамитни, Аталиков Мухаммедханы, Шабает Германни сора кызланы тепсеулерин махтагъаны эсимдеди. Хамитни уа къатына чакъырып: «Ахшы улан, бек къууандырдынг, сау бол! Сен Бызынгыда мени анты шуѣхум Батырбек ѣфендини жашыса деп эшитгенме, алаймыды? Алай эсе, таудан бери — сахаргъа — келип, тойчу болгъанынг ючюн ыспас этеме, аперим! Огъурлу халкъыбызны ариу тепсеулерин, жырларын, адетлерин барыбыз да айнтыргъа, сакъларгъа керекбиз», — дейди Кязим. Сора аны тѣгерегин къуршалагъан артистлеге айланып, поэтни «Сау болугъуз, балаларым, жюрегими къууандырдыгъыз, жарытдыгъыз, сагъышларымы кетердигиз. Аллах утагъала ѣмюрюгюзню узакъ, жашауугъузну чууакъ, ишигизни уа къууанчлы этсин!» — деген алгъыш сѣзлери мени эсимде къалгъандыла.

Кязим хажи сѣзюн бошагъандан сора, ышара-ышара таягъына да таяна, жеринден кѣтюрюлюп, кетип тебирегенинде, (биягъы мен аны къонакъ юйге ашырыргъа керек эдим), ансамбльни таматасы Якуб битеу тойчуланы атындан репетициягъа келгени, къарагъаны ючюн ыспас этди. Артистле барысы да, Кязимге хурмет этип, къарс урадыла. Сора, кишини да эсинде болмай тургъанлай:

— Кязим, огъурлу кюнде келе тур, бюгюн сен бизге келип, тойчуларыбызны тепсегенлерин, ойнагъанларын да кѣрдюнг, аланы кѣллендирдинг, махтадынг, энди, айып этмесенг, сенден бир зат тилерик эдим, — деди Якуб.

— Аллах айып этмесин, Якуб, не зат тилеринк эдинг, айт,— деди поэт.

— Тойчуларыбызгъа атап, бир назму тизсенг эди,— деди ансамбльни таматасы.

— Тоба, тоба, андан уллу кыйынлыкъдан кери къалайыкъ, тилегинг къабыл болуруна ышан... Тамблагъа назмуну хаппа-хазыр этерме, китапчыгъымы чыгъарыргъа айтадыла да, ары да къошдурурма,— дейди Қязим. Сора, артистлени барысы бла да жарыкъ саламлашып, тюш намазгъа ашыгъа, мени биргеме къонакъ юйге атланды.

Экинчи кюн Қязим хажини кесини «Тойчулагъа» деген чууакъ, жарыкъ, шаудан сууча таза назмусун артистлеге келден окъуду. Артада уа ол, поэтни назму китапларында басмаланып, жамауатха, битеу поэзияны сюйгенлеге белгилли болду...»¹.

Қязимни «Тойчулагъа» деген назмусу алай жазылгъанды. Назмуну баш строфасы да бирча рифмагъа келтирилгендиле — төрт тизгин да бирча рифма бла, 11-шер бууундан къуралгъанды. Не ючюндю алай?

Қязим аны ансамбльни башчысы Якубну тилеги бла жаза, тойну гыллыуна келиширча этгенди. Тойчулагъа айтылгъан сөз, аланы тепсетген музыка кибик, жарыкъ кетюрюмлю эшитилерге керек эди.

Сиз барасыз, кымылдамай, сююлюп,
Башха болмай, зурнуклача тизилип,
Бек арну тепсейсиз, къууанып, кюлюп,
Мудахлыкъ тайсын, тамыры юзюлюп.

Тепсей, айтыргъа боллукъмуду бу назмуну? Тепсеую жеңил кымылдауна келиширлерге? Огъесе «кымылдамай, сююлюп» баргъанда айтырчамыды?

Қязим тепсеуге къаллай магъана береди? «Тепсеу—дуняны къууанчыды!» — деп нек айтады? Тойчуланы «къууанып, кюлюп», алай тепсегенлери поэтни эсине нени тюшюреди? Бурунгу кыйын жашау бла шөндюгю жарыкъ жашау къалай тенглендириледи?

Тепсеу ансамбльни бир жолгъу жарауна къарап, Қязим анда тойчуланы уста тепсерге юйренгенлеринден тышында да, тойчула кеп миллетден къуралгъан къауумдула; таулада жашагъан халкъланы тепсеулери ушагъанча бир бирге, къадарлары да ушайды.

Бююн жыр да, назму да бизнидиле,
Бююн халкъла къарындашладыла, тенгдиле,—

«Заман» газет, 1993, 27 март.

деп, тойчуланы алай бирикдирген, уллу маданият жетишим-
леге кёллендирген сылтауну ачыккылайды.

II. «Суу боюнунда жангыз талчыкыгъа айтылгъан назму»

1. Назмуну окъугъанлай, эсге келгени. Уллу агъач бла жангыз тал. Халкъны тиричилиги бла агъачны жашауу. Талны къарыулулугъу бла къарыусузлугъу. «Къарыусузну душманы кёп, досу аз!» деген нарт сёзню жангыз талчыкыгъа тиежени.

* * *

Тау суу, аны ташлы жагъалары кёз аллынга келедиле. Жангыз талчыкы ёсген жар этеги, не суу боюнунда тышген сызгъачыкы жаландыла. Бу тийреде анга къалкыа болурча бир агъач юйюр кёрюнмейди. Аны себепли жангыз талчыкыны кыш кыбышмай къалай тургъаны, «Борандан къалай кытулгъаны» сейирди. Ким биледи, кыайда эсе да уллу агъачда жангыз талчыкыны кеси тукъуму да болур, алай ол, уллу агъачдан ажашып, бери тышгенди. Энди талчыкы аны жаланда демегили шууулдаун эшитеди, анда гюрюлдеген ауазла да анга къарыу бергенча кёрюнедиле. Талны къарыулулугъу, тёзюмлюлюгю да, баям, андады—уллу агъачдан келген ауазлада. Къарыусузлугъу да—уллу агъачны узаккылыгы бла байламлыды, аз да кюруулары болмагъаны бла. Жангыз талчыкыгъа уллу агъачны аллай къалкыа магъанасын поэт кесине алады. Поэт ташлы сызгъалада жангыз кылыуну магъанасын биледи, аны себепли, аны ёкюлю, таянчыгы болургъа кюрешеди. Тал жангызды, къарыусузду, аны байлыгы жаланда кишиуларыдыла, Кязимни жарлы кюншусу Гуаны сабийлеринлей. Талчыкыны, тап, анасы, атасы да жоккыду, эгечи, къарындашы да. Адамлада угъай, агъачлада окъуна аллай ажымлыкыны кёре, Кязимни жюреги бек инжиледи.

* * *

2. Талчыкыны сыфаты. Энци илишанлары. Досу бла душманлары.

Назму башланганлай окъуна, талчыкыны ариулугъу, жумшакы халы анга жюрек халаллыкыны туудурадыла.

Суу боюнунда ариу чаккыдынг,
Сен Кязимни кыуандырдынг.—

бу экинчи тизгин битеу назмуну кѳурулушунда уллу магъананы тутады. Ариу чакъгъан талгъа кѳууанып тюбеу олсагъатдан окъуна анга тынгысызлыкъны туудурады. Дунняда бары ариулукъча, талны ариулугъу да башына жау болургъа боллукъду.

Поэт:

Кишиуларынг жумушакъла,
Кѳзню жапсаралла ала,—

деп кѳууаныр-кѳууанмаз, эсине талны кѳуршалагъан бары кѳоркѳуула тюшедиле. «Сен былайгъа кѳайдан келдинг?» — деген соруу тѳююл, кѳоркѳунч сезимди. Энди талчыкъ бир жолгъа поэтни кѳууанчы, жарсыуу да болады. Ол талчыкъны ариулугъуна кѳууанады, сейир этеди, алай аны, келип, былайда жангызлай ёсерге базынган тели батырлыкъы ючюн а урушады.

Поэт талчыкъны суратлай, аны субайлыкъын, назиклигин, жумушакъ кишиулары болгъанын тюзюнлей санап айтмайды. Анга кѳайгъырыуну поэтни Ата журтунда аны кѳаллай магъанасы болгъанын, хар хатадан кесин сакъларгъа юйретюню дерслерин бере кѳргюзтеди аны ариу илишанларын.

Мен сени сындырмам, кесем,
Кишиуларынгы да эзем.
Мен аллайладан тѳююлме,—
Сен менден кѳоркѳуп ийилме!

Поэтни жангыз талчыкъгъа сѳюю толусунлай бу халлы жайылма метафорала бла айтылады. «Талчыкъны сындырмазгъа, кесмезге, кишиуларын да эзмезге» сѳз берген ол кѳаллай адамды? — деп, сорууну алай салыргъа боллукъду. Анга окъуучула кѳыйналмай жууап берликдиле. Алай поэтни «Мен аллайладан тѳююлме»,— дегенине, тохтап, сагъыш этерге тюшеди. Кѳаллай энчи магъана барды анда? «Аллайла да бардыла» деген бла «Мен аллайладан тѳююлме» дегени арасында кѳаллай айырма кѳресиз дегенге уа окъуучула олсагъатдан толу жууап берип кѳоялмазла. Устаз ана тилни жорукъларына бир кесек эс бурдуругъа тийишлиди. «Мен аллай тѳююлме», «Мен аллайладан тѳююлме», «Аллай а ким кѳргенди?!», «Аллай бетсизлик...», «Ол аллай болуучуду!» деген сѳз тутушла хыйлачыны, аман иш этерге, аман сѳз айтыргъа артха турмагъан бетсизни халкъ кѳурап, тамам этип, жерине жетдирген сыфатын кѳргюзтедиле. Аны себепли, поэтни «Мен аллайладан тѳююлме» дегени кесин махтагъаны тѳююлдю, огъурлулукъ бла огъурсузлукъну арасын айыргъаныды.

Ол тизгинни ызындан келген «Сен менден кѳоркѳуп ий-

илме» — саулай бир сыфат дуняны тутады. Аны тасхасы уа, «ийилме» деген буйрукчу этимдеди. Талны субайлыгыны, назиклигини, анга кёре уа хар тюрлю хыйла сугъанаклыкдан да хапарсызлыгыны юсюнден бир зат да айтмай келип, энди аны юсюнде аллай илишанланы барын бирикдирген жангыз сёз бла — «ийилме» деген буйрукчу этим бла, эде кьалырча, толу айтыргъа жетишеди. «Ийил» — «ийилген» кеси аллына бирер сёз болгъандан тышында да, аны суратлау кючу, адамны кьаллай болгъанын кёзге кёргюзтюрча кьудурети барды. Жаланда субайлыгы, назиклиги, адеп-кылыкъ тазалыгы болгъан жан (адам, ёсюмлюк) ийилрге боллукьду, адамны алсакъ — бети жибирге, уялыргъа, жунчургъа. «Сен менден кьоркьуп ийилме», — деп, Кязим бир жолгъа талчыкыны акъ нюр тазалыгын, хатерлилин, тартынчаклыгын да бирикдиреди.

3. Поэт дагыда неге кьууанады? Талны ариулугу не ючюн кыйматлыды алай? Жангыз тал кибик, хыйласыз таза ёсюмлюк бла ташжюрек сугъанаклык бир бирге кьажау кьалай салынады?

Кязимни чыгъармачылыгында ариулук, жигитлик да жамауат магъананы тутадыла. Аны юсюнден Кязимни нарт сёз болургъа жетишген кьаллай назму тизгинлерин билесиз? Окъуучула эсге тюшюредиле. «Ариу адам — элин да сюйдюрюр», «Эр — эл ючюн атланыр», «Ариу кызыны — атламы да ариу». Былайда устаз, сёзге кьатышып, бир назму окъуйду:

— Ариума да,— деди бир кызы,
Пёгерлерине кьубула,
— Мен ариума,— деди намыс,
Келгенлере ёрге тура...

Кьалай ангылайсыз сиз бу назмуну?

Окъуучула, айхайда, кьубулгъан кызыны бир аууздан терслейдиле, хыликкя окъуна этедиле. Адамны ариулугу — аны намыслылыгында кёрюнеди.

Устаз, андан Кязимни назмусуна ёте, аны «Жарлы жерими ийнагъы» деген тизгинине эс бурады. Не ючюн жетишгенди тал юйюр поэтни жарлы жерини ийнагъы болургъа? Ариулугу ючюн. Андан сора да ташлы жагъада ёсген тал, ариулай, жумушакълай кьалып, кесини халы бла бу жерни адамына да ушагъанды. Ма ол сыфатны кючу бла поэт суу боюнунда ёсген жангыз талчыкыгъа аллай бир хатерли нек болгъанын ангыларгъа жетишебиз. Сора поэтни:

Аллында мен ийилейим,
Сага мен хурмет берейим,—

деген сёзлери бошуна айтылмагъанлары ачыкъланады. Поэт жаланда кесини ариулугу, жигитлиги, хатерлиги бла жар-

лы жерини ийнагы болгъанлагъа баш урады, иги сёюн, хатерин да алагъа береди.

Поэтни жангыз талчыкъгъа хатерлиги къаллай бир уллу эсе, аны жауларына сарыуу да аллай бирди. «Жаула» деген ангыламгъа уа ол бары табийгъат зорлукъланы салады.

Сенлай пазикни кесерге,
Башына аман кюн берге
Сюйгенле аз туюлдоле,—
Жюреклерни чюйредиле!

Сени ала кёрмесинле,
Эчкиле кемирмесинле!
Кюйсюз желле бюкмесинле,
Кюйсюз къолла кесмесинле!

4. Кязимни «Суу боюнунда жангыз талчыкъгъа айтылгъан назмусуна» ушагъан дагъыда къаллай чыгъармалары бардыла?

Окъуучула эсге тюшюре тургъунчу, устаз Кязимни «Арбазыма къоннган чорбат чыпчыгъы», «Къар кюн арбазыбызда къоннган чыпчыкъгъа», «Жарлы къоншум Гуа» деген назмуларындан кеси суйген, дерсни барыууна тап келишген тизгинлерин жазады. Окъуучула, алагъа къарап, Кязимни назмуларын эсге тынч тюшюрлюкдоле, оюмлары женгил ишлерикди.

Кязимни къарыусузгъа къалкъа болургъа, къараргъа, болушургъа чакъыргъан назмулары — аны кесини жюрек халаллыгъын ачыкълап къоймайдыла. Кязимге жандауурлукъ — турмуш акъылманлыгъыды, адам — жашаууну баш муратыды. Аны себепли, табийгъатда жангыз талчыкъгъа, къар кюн юйсюз къалгъан чыпчыкъчыкъгъа къалай къыйын эсе да жашагъан, баш эркинлиги, жер эркинлиги да болмагъан кёп сабийли Гуагъа да алай къыйынды.

Алай бла Кязим дуния къурулушуну бирлигин ачыкълайды. Хар зат, хар жан бир бири бла къаты байламлы болгъаны себепли уа адамла, бир бирге хатерли болуп, жашауну байлыгъын, сейирлигин да тутхан, жалчытхан бирликни сакъларгъа керекдиле.

III. «Иги сёзню бичакъ кесмез»

(Кязимни нарт сёзлерин билирге эришиу)

Кязимни чыгъармачылыгъында нарт сёзле бла байламлы классдан тышында окъууну дерслерин къууаргъа устаз тынгылы хазырланады. Иги кесек заман алгъа, бек аздан а бир ыйыкъ эришиу боллукъ кюнню белгилеп, классны экиге

юлешеди. Окъуучула кеслери сайлап юлешинирге жерекдиле. Устаз, аланы къауум болуу хунерлерине къарап, «Бирликде — тирлик» деген нарт сёзню айтыргъа боллукъду, андан да игиси уа — хар къауум кесине белги жазыгъа (девизге) нарт сёз сайлап, аны ариу жазып, эришиу барлыкъ классда къабыргъагъа тагъаргъа боллукъду. Бир угъай, бир ненча нарт сёз жазсала да — бютюн иги. Хазырланыу баргъан заманны ичинде окъуучула Қязимни чыгъармаларын къалай окъургъа кереклерин, окъуй баргъанда тапхан нарт сёзлерин жазып алсала иги боллугъун айтады. Ол ушакъда кеси бир назмуну окъуп, анда нарт сёз болуп къалыргъа жараулу тизгин чыкъса, кеси аны эсге алып, классха уа сорургъа керекди: «Не дейсиз, тубеймиди мында нарт сёз?» Окъуучула, устаз тапхан нарт сёзню табып айтсала, анга ыразы болуп, махтап, ызы бла ала къаллай нарт сёзле билгенлерин айтдырса, ол эришиуге иги башлам боллукъду.

Нарт сёзлеге аталгъан эришиу бир сагъатны, тап, эки сагъатны да иши туйюлдю. Ана тилни билдириуде, ана адабиятны суйдюрюуде нарт сёзню магъанасы аллай бир уллуду — устаз эришиуню, ашыкъмай, иги хазырларгъа, бары окъуучуланы эслеринде къалырча этерге тийишлиди. Нарт сёз сабийни иги къылыкъгъа, ариу, уста сёлеширге юйретеди, сёзню тенгледирюу кючюн, жаз тилли къудуретин алдырады. Аны биле, устаз малкъар халкъда нарт сёзле къалай жюриюу келгенлерин айтады. Ала ана тилни бай да, кёп магъаналы да этедиле, суратлау-эстетика сезимлик береди. «Мен аз айтдым эсе да, сен кёп ангыла», «Қъызым, санга айтама, келиним, сен эшит», «Эртте тургъанны эркек аты тай табар», «Аманнга игилик этген — итге чабыр этгенчады» деген айтыуланы юлгюлеринде, нарт сёзле жамауат жашауда, жаш тёлюню ариу къылыкълы ёсдюрюуде къаллай магъаналары болгъанларын айтады. Ол ушакъ соруула-жууапла къадарында барса игиди.

Андан сора устаз Қязимни нарт сёз къурау хунерине жетеди. Аны назмуларында нарт сёзле бек кёпдюле. Ол не бла байламды? — Бек алгъа Қязим халкъны кёлден чыгъармачылыгъын, тарыхын да иги билгени бла. Андан сора Қязим кёп жолла къыдыргъанды, кёп халкъланы поэзия эм да адепкъылыкъ хунерликлерин алгъанды. Қязимни кесини табийгъат закийлигин да къошсакъ — ангылашынады аллай бир нарт сёз айтырча акъылманлыкъ къайдан келгени.

Аллай ушакъладан сора школчула эришиуге уллу кёлленюлюкде тынгылы хазырланырыкъдыла, Қязимни назмуларын кёп къайтарып окъурукъдула.

Э р и ш и у б а ш л а н а д ы. Қязимни Солтан-Хамитни юсюнден жырыны макъамы согъулады. Эришиуге къатышханла, эки къауум болуп, эки жанында тохтайдыла. Эки

кѡауумну да атлары болургѡа керекдиле. Бу жол бири «Шыкѡы», бири уа «Усхур» болсун. Башха классланы окѡуучуларындан, устазладан тюзлюкчю кѡауум (*жюри*) кѡуралады. Эришиуню бардыргѡан башчы (*устаз*) эришиуню темалагѡа юлешеди:

Адамлыкѡны юсюнден нарт сѡзле.
Урунууну юсюнден нарт сѡзле.
Ата журтну, жигитликни юсюнден нарт сѡзле.
Сюймекликни юсюнден нарт сѡзле.
Жашау акѡылманлыгѡыны юсюнден нарт сѡзле.

Аланы кѡангагѡа жазады. Эришиуню башлагѡынчы окѡуна, базман бир кѡауумдан бирсине аумаз ючюн, ким алгѡа башларыгѡына да кѡайсы тематикадан башларыкѡларына да чѡп атады. Бу жол башларгѡа чѡп «Шыкѡы» кѡауумгѡа чыкѡды дейик, башларгѡа да сюймекликни юсюнден нарт сѡзледен.

Шыкѡычыла башлайдыла.

К ѡ а у у м б а ш ч ы. Мени атым Чѡпеллеудю. Мен Кѡзимни ахшы тенги эдим.

Тау башында тау болмаз,
Жангыз терекден бау болмаз.
Кѡылыч жара сау болса да,
Сюймеклик жара сау болмаз.

У с х у р ч у л а

Кѡкден келир эки жаннга сюймеклик,
Гюнях болур анга угѡай демеклик.

Устаз. Кѡайсы чыгѡармасында айтылады алай?
Усхурчула. «Тахир бла Зухура» поэмасында.
Шыкѡычыла. «Тахир бла Зухурадан» башладыкѡ эсе, сакѡ болугѡуз сора.

Бирге учхан эки кѡуш
Бири кѡалса, бири жокѡ.

Усхурчула. Сиз аны нарт сѡзге санай эсегиз, сора алыгѡыз жуабын.

Шагѡырей жау чыкѡмайын
Жигит кѡлю сынармы?
Сюйгенине жетмейин
Сюйген кѡлю тынармы?

Шыкычыла

Сюйгенлеге жапсарыу сёз керек түйюл,
Жапсарыуну магъанасы терен түйюл.
Сюйген жанла бир бирлерин кёрмеселе,
Сёз кзураны сүйген жаннга себеп түйюл.

Устаз. Саулай куплетле бла алып барсагъыз, сора Кязимни саулай айтып чыгъарыкъсыз.

Усхурчула

Сюйгенингден айырылсанг — бу дуня да сууукъду.

Шыкычыла

Сюйгенлеге кечим бар.

Усхурчула

Сау адамгъа кюн чыгъар,
Сюйген эрни ким жыгъар?

Шыкычыла

Къылычдан да жютю бар.

Устаз. Кязим «Тахир бла Зухура» поэмасын жазгъанда, анга жаланда 33 жыл бола эди. Ол алыкъа Шыкыдан тышына да чыкъмагъанды. Атасы Беккини гюрбежисинде темир усталыкъгъа юйренеди. Бир-бирде, межгитге келип, ууазгъа тынгылайды. Назмула жазады.

Усхурчула (къыз). Мени атым да Абидатды. Атасы, анасы сүйгенине бермегенде, кесин суугъа атхан къызы юсюнден жазгъан эди Кязим «Жарлы Абидат» деп. Аны юсюнден түйюлмюдю быллай нарт сёз?

Керти сүйген — башха юню кёрмейди,
Жан берсе да, сүймеклигин бермейди.

Устаз. Ай, бийик шыкычыла, хайт демесегиз, усхурчула жолугъузну букчулатып башлагъандыла. Кезиу берирге тюшмесе, Кязимни саулай айтып чыгъарыкъдыла.

Шыкычыла (жаи). Мени атым Тахирди. Уллу атамы аты да Тахир болгъанды. Шыкыда Кязимни таш библиотеказасында кёп олтургъанды. Кязим хажи бла кёп ушакъ этгенди. Таш тапкалада эски китаплагъа къарап: «Ма кёремисе,

Тахир, дуняны бар акъылы ма бу китаплагъа сыйнып турады. Алай бизде уа окъуй, жаза билген аз. Қыйынлыкъларыбызны аны хатасындан аз эталмайбыз»,— деп жарсыучу эди Қязим.

Устаз. Алай эди, хау. Қязимни таш китапханасында «Тахир бла Зухураны» бары кюнчыгъыш тилледе айтылыулары бар эди. Қъазан шахарда татар, къзакъ, башха тилледе да чыкъланлары. Алай Қязим, аланы барын окъуп, къарап, кесича жаза эди, тау эллени жашауларындан алып жазгъланча. Аны себепли «Тахир бла Зухурада» айтылып, нарт сёз болургъа жетишген сёз тутушла — бары Қязимни кесиндиле, кеси айтхан къанатлы сёзледиле. (*Шыкъланчылагъа*) Хо, айтыгълыз.

Шыкъланчыла

Ёлмезлик жокъл, жиляма,
Кетмезлик жокъл, жиляма.
Сакъл жауунлай, жел этип
Ётмезлик жокъл, жиляма.

Усхурчула

Айтылгълан жыр — эшитилир...

Шыкъланчыла

Тойгъл суююннген къызны
Кёлюндегин ким билир?

Усхурчула

Учмазлыкъл къуш, къанатын
Жыйып, кёлге къарамаз.

Устаз. Сейирди, Қязим «Тахир бла Зухураны» бары тёлюлеге эс, акъл берир ючюн жазгълан кибикди. Къайсы сёзюн, тизгинин алып айтсакъл да, андан нарт сёзню магъланасы чыкълмай кълмайды.

Усхурчула. Назмулары да алайдыла Қязимни. Ма сёз ючюн:

Кълонган къушха базынып,
Мениди деп айтма сен.
Учуп кетсе, ызындан
Жетерме деп чапма сен.

Шыктычыла. Ол назмуда дагыда:

Шекер да, бал да татлы —
Ариу жүрек сүйгенинг.

Усхурчула

Жашха, кызгъа ие болмакъ —
Туудургъанны баш ишиди.
Сюймекликге зулму токъмакъ —
Жамауатны бешиди.

Устаз. Къайсы назмусунданды ол?

Усхурчула. Ол кеси аллына төрттизгин назмуду.

Шыктычыла. Хар тизгини нарт сёз болуп баргъан назмугъа тынгыларгъа сюемисиз?

Устаз. Тохтагъыз. Бу теманы тамам этейик да, башхасына алай ётейик. Мени эки къауумгъа да сорлугъум барды. «Тахир бла Зухура» да, «Бузжигит» да сюймекликни юсюндендиле. Биринчи поэмада нарт сёзлеге къарадыкъ. «Бузжигит» а ол жаны бла къалай болур? Къайсы къауумугъуз айтады?

Шыктычыла. «Бузжигит» аллындан окъуна къанатлы сёз бла башланады. «Сюймеклик жаннет чыпчыкъ келген киби келеди» деген, баям, нарт сёз болуудан да озуп, унутулмаз жырны макъамы киби, адамны эсинде алай къалады.

Устаз. Қазим кеси сюймекликге адамны бек асыл, татлы сезиминеча къарагъанды, битеу жашауунда аны тазалыгъын къоруулай жетгенди. Аны себепли, Бузжигит бла Зулейханы бушуулу хапарларын айта туруп да, ол келир төлюеге дерс болурча, акъыл берирча фикирле этгенди.

Усхурчула

Сюймеклик асыл этер,
Зулмудан сакълар, къорур.
Аны отун ёчюлтген
Жаханым ити болур.

Шыктычыла. «Бузжигитни» саулай бирге алып айтсакъ, ол кеси бир нарт сёз кибикиди — анда хар айтым аллай бир эс береди, кёп затны ангылатады. Нарт сёз, къанатлы сёз, уста сёз — быланы бары да Қазимни поэмасында табыладыла.

Устаз. Аны бла сюймекликни юсюнден нарт сёзлени

айтып жетишдиргенге санайык. Тюзлюкчюлеге сёз бериле-
ди. Бу темадан къайсы къауум къаллай багъа алды?

Тюзлюкчюледен бири. Эки къауум да бир кибик
иги хазырлангандыла. Шыкъычыла табыракъ, шатыгы-
ракъ айтханлары ючюн, алагъа 6 баллы система бла «5»,
усхурчулагъа «4» салгъанбыз.

Устаз. Энди адамлыкъны, урунууну, Ата журтха суй-
мекликни юсюнден нарт сёзлеге кёчейик. Бу жол усхурчу-
ла башлайдыла.

У с х у р ч у л а

Хар тауну кеси сууу,
Кеси жыры, булбулу.

Ш ы к ы ч ы л а

Ана суйген баланы
Жарыкъ болур къадары.

У с х у р ч у л а

Ишлеген азыгъын табар.

Ш ы к ы ч ы л а

Бедиш — жаудан къоркъуп букъгъан,
Махтау — жауну хорлап жыкъгъан.

У с х у р ч у л а

Жер игиси — тирликге,
Адам игиси — бирликге.

Ш ы к ы ч ы л а

Дунияда не суйсенг къарындашынга,
Ол айланып келир кеси башынга.

У с х у р ч у л а

Ишлегенге тейри эшик ачылыр.

Ш ы к ы ч ы л а

Ишлегенге жаннет эшик ачылыр,
Ишлемеген жаханымге атылыр.

У с х у р ч у л а

Бир ётюрюк минг уялтыр.

Ш ы к ы ч ы л а

Иги иш — иги кылыккыды.

У с х у р ч у л а

Тюз ниетли алгъа атлар,
Хар хатадан элин сакълар.

Ш ы к ы ч ы л а

Жаз жабалакъ — къар болмаз,
Жалгъан адеп — хал болмаз.

У с х у р ч у л а

Бу хаух, жалгъан дуня
Бизге мюлкге берилмез,
Жашасакъ да минг жылны,
Кёзюбюзге кёрюнмез.

Жюз жыл ёмюрю болгъан
Кетер жашау суюгенлей,
Эшиги бла кирип,
Терезеден тюшгенлей.

Тюйюл киши ёмюрлюк,
Дуня артын кёрлюк,
Къыямадан сау келлик,
Аны билсин хар ёллюк.

Ш ы к ы ч ы л а

Жигит боллукъ, гиртчи болур,
Аман къатын тилчи болур.
Къуш ёч болады бийикге,
Бетсиз къатын — ётюрюкге.

Аман къатын кёпге жатар,
Кюню хапар бла батар.
Осал адам сёзчю болур,
Хуржуну ётюрюкден толур.

Осал кьой бек чакьмакъ болур,
Осал адам кьоркьакъ болур.
Жаншакъ адам сьзден тоймаз,
Кьоркьакъ халкьына жарамаз.

У с т а з. Дунияны кьеп закий адамларындан бизге санап, саны жетмез акьыл сьз кьалгъанды. Ол байлыкьны да бек игиси, баш кьаймагъы — адамлыкьны, Ата журтха сьймекликни, иш ахлусу болууну насыплыгъына аталгъанды. Кязим да кесини халал жюрегинден эм теренинден чыкьгъан кьызыу, сезимли сьзлерин, адамны насыплы этерге боллукъ затланы юслеринден айтханды. Алай бла Кязим кесини халкьын угъай эсенг, саулай да адам улун тюз жашаргъа, жандауурлу болургъа юьретеди.

Кязимни аллай акьылман оюмлары бирде саулай назмуну магъанасы болуп, аны бир не эки тизгини нарт сьз, кьанатлы сьз, акьыл сьз болуп кьалмай, саулай назму жайылгъан метафора, жашау сынаудан, дуния келишинден чыкьгъан оюм, суратлап айтылгъан нарт сьз болуп кьалыргъа жетишеди. Сьз ючюн, бусагъатда «Усхурчула» айтхан «Бу хаух, жалгъан дуния» да, «Шыкьычыла» айтхан «Ачыкь сьз» да аллайдыла. Андан сора да «Дуния деген алай кьыйын, тик жолду» деген назмусу уа? «Фатыуалары», «Насийхатлары», «Ишлеген», «Жахил» дегенча акьыл мектеплери! Сабырлыкь, сабырлыкь, жашла, кьызла. Кьереме, айтыргьыгъыз келип, тьзалмай тургъаныгъызны. Айхай, «Иги сьз» деген назмусу. Ненча тизгин бар эсе, анча нарт сьз, кьанатлы айтыу. Ол назму хар кимни да эсиндеди, аны билмеген жокьду. Андан эсе, халкьгъа «Иги сьзден» эсе азыракь белгили «Сабырлыкь» деген назмусун алайыкь. Адамлыкьны кьеп белгилери бардыла. Кязим, сьз ючюн, аладан бек игисине сабырлыкьны санагъанды. Кьалай юьретеди ол бизни, жюйюсхан усхурчула?

У с х у р ч у л а. Саулай назмуну кьелден айтыргъа да боллукьбуз...

У с т а з. Шыкьычыла унамазла, эришиуню низамын бузгъаннга санарла.

Ш ы к ь ы ч ы л а. Биз мында назмула айтыргъа угъай, нарт сьзле айтыргъа жыйылгъанбыз. Назмуда нарт сьзню айыра билмей эсегиз — аны иши башхады.

У с х у р ч у л а

Сабыр этген — адам игисиди.

Ш ы к ь ы ч ы л а

Сабыр адам сыйлылыкьгъа жетишир.

У с х у р ч у л а

Сабыр кыылгъан таягъына да сорур.

Ш ы к ь ы ч ы л а

Душманны да сабыр кыылыч ууатыр,
Ургъанны да женгил жыгъып уялтыр.

У с т а з. Тамамды. Дагъыда не айтырыкъсыз бу те-
магъа?

У с х у р ч у л а

Иги къайда турса да,
Сау дунияны жашыды.

Ш ы к ь ы ч ы л а

Бала атадан тууар,
Ана киндигин жууар,
Ата болса эр киши,—
Уланы ызын къууар.

У с х у р ч у л а

Эр — эл ючюн атланыр...

Ш ы к ь ы ч ы л а

Темир алтын болалмаз,
Багъыр кюмюшча жанмаз.

У с х у р ч у л а

Батырлыкъ жютюд, къамача,
Къоркъакълыкъ — гумух, салтача.
Батырлыкъ къорур журтунгу,
Къоркъакълыкъ кёмер отунгу.

Ш ы к ь ы ч ы л а

Илячин учар бийикге,
Жалау кереги — кийикге.
Къуш талпынады — кёкге,
Адам а — игиликге!

Къаргъа къарайды мыллыкга,
Мытыр саналады жокъгъа,
Къоркъакъ базынады окъгъа.
Асыл киши — шуѳхлукъгъа...

Усхурчула. Шыкычыла бизге бери назму окъур-
гъа жыйылмагъанбыз деп тырман этгенден сора биз саулай
назмуну окъумазгъа деп тура эдик. Алай ала кеслери тыр-
манларына кеслери тюшгенден сора айтмай болмайбыз. Айт,
Абидат.

А б и д а т

«Эл адамы».

Эл адамы чапмаз артдан,
Айып алмаз жамауатдан,
Тиширыугъа тюшер атдан.

Таза къоркъур хыянатдан,
Аны кирик — аманатдан,
Намыс келир анга халкъдан.

Айтыр сѳзюн билип айтыр,
Терс сѳлешсе, женгил къайтыр,
Элин боллукъгъа сагъайтыр.

Аз болса да адам саны,
Билдирмез ол, тутуп аны,
Жарар халкъгъа хар айтханы.

Устаз. Аны бла бу теманы да тамам болгъаннга санай-
ыкъ.

Тюзлюкчюле тауусумлары аятадыла. Андан сора 10—
15 минутха солуу заман берилсе игиди. Солуу заманда музы-
ка согъулса, школчула тепсерге, ойнаргъа сѳймеселе да, устаз
анга жол берирге, кѳллендирирге керекди. Эришиу-хорламгъа
жан атыудан тышында, байрам да болуп, школчуланы эс-
леринде къалса, айтхан нарт сѳзлени магъаналары да жашау-
ларында алай жюрюрюкдюле.

Солуудан сора устаз. Энди айтыллыкъ нарт
сѳзлени биз темагъа бирикдирейик. Жашау акъылманлыгъы-
ны юсюнден нарт сѳзле. Ала бары неге жораланып айтылсала
да, адамны игиликге юретедиле, аны дуния ангылауун, сѳз
байлыгъын, жаз тил бла аз айтып, кѳп ангылата билиуон ѳс-
дюредиле. Башладыкъ.

Шыкычыла

Къайнар къазан тегюлюр,
Жууукъдагы кёрюнюр.

Усхурчула

Учмазлыкъ къуш, къанатын
Жайып, кёкге къарамаз.

Устаз

Айтылгъан эди.

Усхурчула

Кечгинлик!

Ажымсыз киши тутулмаз,
Ажалдан киши къутулмаз.

Шыкычыла

Таурух бошуна туумаз.

Усхурчула

Жарасы болмагъан жүрек кюймез,
Таякъ тиймеген — зулмуну билмез.

Шыкычыла

Акъылман жомакъ кёл басар.

Усхурчула

Жашлы юйню ким да таныр,
Келген къонакъ кече къалыр.

Шыкычыла

Омакъ сёз — гылын учурмаз.

Усхурчула

Къызлы юйге кёз къарамаз,
Келген къонакъ кече къалмаз.

Шыкычыла

Арба тюз жолда да ауар.

У с х у р ч у л а

Сокъураныр аман ишге алдатхан,
Себеп болмаз къыямат кюн Аллахдан.

Ш ы к ь ы ч ы л а

Къууанч этген бирде жилир,
Жашагъаннга ёлюм да бар.

У с х у р ч у л а

Илишаннга эки марал тутулмаз.

Ш ы к ь ы ч ы л а

Бала деген жандан татлы зат болур,
Жюреги— жау, кёлю — жарыкъ, жаш
болур.

У с х у р ч у л а

Жазгъанны кёрмей туруп,
Къазгъаннга кирмез киши.

Ш ы к ь ы ч ы л а

Бир ханны кертилиги кемсиз болмаз,
Буюрса, терсни, тюзню сюзге турмаз.

У с х у р ч у л а

Кертиди — «ханны сёзю жалгъан» деген,
Жан билмез бир ханны да кёлюндегин.

Ш ы к ь ы ч ы л а

Тузакъсыз хан — хан болмаз.

У с х у р ч у л а

Аллах берир, хан алыр.

Ш ы к ь ы ч ы л а

Артыкъ чапхан абыныр,
Артыкъ суйген къабылыр,

Айта кетеме кѳрге,—
Зулмугъа кюч табылыр.

У с х у р ч у л а

Баргъан суугъа ышанмасын бир адам,
Мюйюзлери къайырылгъан малгъа да.
Учхан къушну тырнакълары бар эсе,
Жууукъ учуп жюрюй эсе — анга да.

Ш ы к ѳ ы ч ы л а

Адамгъа да ышаныу жокъ, къолуна
Къылыч эсе, ушкок эсе алгъаны.

У с х у р ч у л а

Къарыулугъа ышанмасын къарыусуз.

Ш ы к ѳ ы ч ы л а

Сюйюп чыккыгъан жолунгу да тиги жокъ,
Аны кирик, жетген къызны дини жокъ.

У с х у р ч у л а

Тилек жетсе, буз юсюнде суу къайнар.

Ш ы к ѳ ы ч ы л а

Тюзлюкню къылыч кесмез, залим аты малтамаз.

У с х у р ч у л а

Жарыкъ жулдуз терк кюер,
Жарыкъ кюн да бек тиер.

Ш ы к ѳ ы ч ы л а

Намаз къылгъан — зар кызмаз.

У с х у р ч у л а

Кѳрген жерде кѳз къалыр,
Айтхан жерде сѳз къалыр.
Жигит ѳлсе, жамауат,
Эли, жери сау къалыр.

Ш ы к ь ы ч ы л а

Ат ёлсе, иер къалыр,
Эл кёчсе, жери къалыр.
Эр киши жолгъа чыкъса,
Элине салам салыр.

У с х у р ч у л а

Жолоучудан жол къалыр,
Тон устадан — тон къалыр.

Ш ы к ь ы ч ы л а

Къатын ёлсе, тул къалыр,
Бий жоюлса, къул къалыр.

У с х у р ч у л а

Улан къалса, мал табар,
Къызынг къалса, жаш табар.

Къатын къалса, эр табар,
Жаш айырылса, жер табар.

Ш ы к ь ы ч ы л а

Терен агъачны
Боран бюгалмаз.
Бирликли элге
Душман киралмаз.

Устаз ыразылыкъ сёзюн айтады, эки къауум да бу эришиуге къалай хазырланганларына багъа бичеди. Андан со-ра къарачай-малкъар халкъны битеу да нарт сёзлери бла бирге, бизни миллетибизни ол жаны бла ниет байлыгъына Кязимни нарт, къанатлы уста сёзлери, айтыулары къаллай юлюш болуп къошулгъанларын айтады. Къанатлы сёз адамны да къанатла битгенча этеди, аны жолунда, жашауунда алтын хазна болуп къалады.

Мындан ары да жашауда, кюн-кюннго ишлеринде, башха жазыучуланы китапларын окъугъанда аллай сёзле тубеселе, аланы жазып алыргъа, эслеринде тутаргъа керегин айтады.

Быллай ушакъланы, эришиулени хар устаз кесини хунерине, окъутхан сабийлерини сейирлерине кёре къураса игиди.

САРЫ ҚЪОШДА

(Поэма)

(Школ сахнагъа жарашдырылгъан юч суратлы пьеса)

И Ш Г Е Қ Ъ А Т Ы Ш Х А Н Л А :

- Назмучу — ол назмуланы тежиюют окъуй билген, сабыр сёзлю окъуучу болургъа керекди.
- Зуха.
Жашико.
Шамсюдюк.
Молла.
Тахир.
Гайда.
Бесо
- была бары да къош негерле болуп, къошда тургъан эллиледиле.
- Хусей — узун бойлу, кёрюмлю жаш болургъа керекди. Гюржю батырлача кийинсе, алаамат боллукъду.
- 1-чи абрек
2-чи абрек
3-чю абрек
Чона
- жумушха женгил чапхан, ангылаулу тири жашчыкъды.
— Хыйлачыла, къайда не кёребиз деп, халлары алайды. Агъачда, дорбунлада асыры кёп тургъандан, агъач кишилеге ушайдыла.
— сван элни бийи. Чал сакъаллы улуу кишиди, огъурсуздан, аны къатында базынып киши сёзюн ангылаталмайды.
- Тутхун — арыкъ, къарыусуз кишичикди, ынычхап, къыйналып сёлешеди.

Биринчи Сурат

Сахнада чалы къош болургъа керекди. Аны сол жаны бла къарап, ыстауатны бир мюйюшю кёрюнеди. Анда-мында сау агъачладан жонулгъан тегенеле. Қъайда эсе да акъыргынчыкъ сырына согулады. Тахир, къош аллында олтуруп, чабыр тизеди. Андан берлакъда юч кьойчу — бири жанындан жатып, экиси жартысы кюйген айры турукъгъа олтуруп, терен ушакъгъа кетгендиле. Бирде ала тюз да къаяла ичинден келген сырына тартыугъа тынгылагъанча, бирде уа — Тахирни чабыр тизгенине сейир этгенча кёрюнедиле. Экинди кезиу.

Қъошну арты бла ёрге, аууш таба баргъан жолда Назмучу кёрюнеди. Ол къолунда узун таягъына таянып келе эсе да, узакъ жолоучугъа ушайды. Бусагъатда ол, баям, элден келеди, жолу аууш табады, узакъды. Мындан ары да ол хар заманда жолда кёрюнеди. Қъошха да, кьойчулагъа да ыразы болгъанча къарайды.

Назмучу

Тауда жашагъан къыйын,
Аны ким да биледи.
Жангызлай тиринмеклик
Этиу къолдан келмейди.

Ташны бирге кётюре,
Малны да бирге кюте,
Алай келебиз тауда,
Къыйынлыкъланы бюге.

Сары къош — эл жайлыгъы,
Кечинеди алты эл.
Хар къайдача, мында да
Жарлыгъа такъырды жер.

Кеснин жолу бла кетеди. Бир кесекден *Жашико* киреди. Къой хыжысын къош чалыгъа таяндырып, азыкъ къапчыгъын къязыкыгъа тагъады.

Жашико. Малла жыйылдыла, *Зуха*. Бююн иги отлагъандыла.

Зуха. Кюн иги эди. *Шукур* болсун, Сары къош жайлыкъланы бийден сынырып, жамауат алгъанлы, элге берекет келгенди. Гайда къайда кёрюнмейди?

Жашико. Ауушда къалгъанды. Къаиыгъы жокъду, алай дагъыда... «Сакъ анасы жилямаз» деп...

Зуха. Арт кезиуледе абрекле, аманлыкъчыла кеп болгъандыла. Тау артында да бизни марагъанла кепдюле. Биз жарлылагъа бир къыйынлыкъ келмеге эди.

Шамсюдюн. Хау, дунья къан урушха киргенди дейдиле... Эки жылдан бери да жюриюдюле ол хапарла. Тау элдеде да юйлеге кирит салып башлагъандыла.

Зуха. Дуньяны бир жанында уруш болса, бирси жанында — уручулукъ ёсюп, ырысхы талауул болады. Не этейик. «Узакъ уруш бери жетмей кеп турмаз», — деп *Кязим хаж*и да бош айтмайды.

Хусей (*къошдан чыгъып*). Къойну кесип, тамам этдим. Къазаннга саулаймы салама?

Зуха. Ирик сойгъан эсенг, эки тенг эт да, жартысын сал, токълу сойгъан эсенг, саулай сал. Соруп турма. (*Хусей кетеди*).

Молла. Жаш адамны адеби, къылыгъы болса, билсе да сорады. *Кязим хаж*и айтханлай:

«Эгечден туугъан
Эрке да болур.
Намысдан туугъан
Билсе да сорур.

Жашико. Иги жашчыкъды. Аналадан тюйюлмюдю!

Шамсюдюн. Не иги эсе да, тауда биз кёргенни кёрлюкдю. Жарлыгъа жол да жокъ, насып да жокъ.

Зуха. Жашау былай турмаз, *Шамсюдюн*. *Тюрленир*.

Молла. Бу жашауубузну да Аллах кызгъанмасын.
Элни эслилери къан тегюлюр деп къоркъадыла ансы.
Тауда тиринмеклик этген къыйын эсе да, ачлыкъ, жалан-
нгачлыкъ жокъду. Бийледе да бар зулмучула, жарлылада да
бар гудучула.

Жолда Назмучу энтта керюнеди. Ол, бир кесек барып, жол жанында
ташха олтурады, солуйду.

Назмучу

Терк-терк энедиле элге,
Жаш-къушла да биригип.
Тулпар эшеклерине
Гыбытланы жюклешип.

Къош галауну татыуу
Тамакъларында барыр.
Къаймакъ къалакъ элтселе,
Эгечлери къууаныр.

Таулу къошда мёрезе
Этиу да къалмаз, тейри.
Ёрге, энишге озгъан да,
Терк къайтадыла бери.

Къыйыр сакълагъанлагъа
Узун болады кече.
Ариу жырлайды Зуха,
Бирсиле эжиу эте.

Жибиген бучхакъларын
Къурута къыйы отда.
Жомакъ да айтады ол,
Тышында къайгъы жокъда.

Не дау анга — жашауну
Бу юлюшю да иги,—
Жарлыны къошу турса,
Къырмаса, ёлет кирип;

Оту жанса, кырдыксыз
Къалмасала таулары,
Ити сюрюу къайтарса,
Келмеселе жаулары;

Зулму таягъы сабыр,
Хыйла жыйын да керн

Болсала, ёзге насып
Излемези да керти...

(Кетеди).

Хусей. Къазан къайнар болгъанды, Зуха. Тузубуз тауу-
сулгъанды. Не этейим?

Зуха. Бир гыйы къысдырыкъчыгъым бар эди... Ыстауат
артында юсюне тегене къапланып болур. Андан сындыр да
сал. (Хусей кетеди). Молла, Шамсюдюн да, сен да, Жаши-
кону къадырын да алып, Рнон базаргъа, Гюржюге ётмей бол-
лукъ туююлсюз. Бесо шуёхубуз келтирген гырт тузла бошал-
дыла. Малланы жалаулагъа къыстап, кёп кечиналмабыз. Кюз
да жетеди, жауунла башланырла.

Молла. Сен айтхан, тамата!

Шамсюдюн. Биз Гюржюге атланырбыз, туз-ёзге ке-
регибизни да анда мажарырбыз. Ахшы сона къонакъбайла-
рыбыз бардыла. Жарсыма. Аны бизге къой да, Зуха, кёресе,
жыргъа тансыкъ болгъанбыз. (Хусей, туз алып, къошха ёте-
ди). Малла ыстауатха жыйылгъандыла. Отха эт салгъанбыз.
Энди, баям, кезиу жырныды!

Жашико. Зуха, сен жырламагъанлы юч кюн болады.
(Туруп барып, аны къатына олтурады. Бирсиле да аны
тёгерегине жыйыладыла. Хусей, къошдан чыгып, чалыгъа
таянып тынгылайды.)

Зуха. Эжиуге сакъ болугъуз сора. Къайсы жырны айт-
сам сюесиз?

Молла. «Соналаны» айт.

Шамсюдюн. Гюржюге тебиреп турабыз, Молла. Сван
жырланы — «Соналаны», «Лалалайны» — анда да эшитир-
биз. Чона деп бир залимни хапарын эшитгенме да, ырысла-
гъан да этеме. Ол тау артына урочу жыйын къурайды дей-
диле. «Сагъынылгъанны башы босагъа тубюнде» деп бол-
масын.

Молла. Къара-Муссаны жырларындан айт сора. Бёзю-
ланы Чёпеллеу эфендиден эшитгенме, Айдаболланы Артутай-
ны жырчысы Къара-Мусса, Гюржюде, Къабартыда, Дюгерде
да, жырлып, кишиге хорлатмагъанды. Аны жырлары бюгюн
этилген кибикдиле.

Шамсюдюн. Молла, жаншап турма да, жырлама
къойчу.

Зуха. (жырлайды, бирсиле эжиу этедиле).

Э-ей, тарладан энишге суула кетелле,

Ала не жерлеге жетелле?

Э-ей, сууладан женгил бизни кёлюбюз

Ёмюрле да кёрмей ётелле.

Э-ей, чаллыкъ сыртланы ырхы талайды,
Журтланы да Байчы марайды.
Э-ей, кёк тейриси да, элия кзуруп,
Бийикледен бизге кзарайды.

Э-ей, женубха учуп баргъан зурнукла,
Ала не жерледе тохтайла?
Э-ей, къая ырбынга кысылгъан элни
Адамын кимле жокълайла?

Э-ей, тауларыбызны бийик башлары,
Ала не жерлени кёрелле?
Э-ей, кенг дуннягъа термилген жанла
Эмина кюйдюрюп ёлелле.

Э-ей, тарладан энинге жолла чыкъсала,
Аланы айланчлары болурму?
Э-ей, таш хурулада талгъан белибиз
Бир кюн бир тынчайып солурму?

Э-ей, жалаулада кийикле секире,
Къоллада доммайла ёкюре.
Э-ей, ёмюрлерибиз ётюп баралчы,
Бир жарыкъ кёрмейин, ёкюне...

Жыр бошалыргъа аууш жанында ушкок атылгъанла эшитиледиле. Бары да секиришип турадыла, сагъаядыла. Ушкок дагыда атылады. Къычырыкъ-хахай тауушла.

Ш а м с ю д ю н. Чона бий жолгъа чыкыгъанды — ол мурдар нт! (*Къошха кирип, къауалын алып чыгъады. Жашико, тышына чабып чыгъып, терк кбайтады. Тахир къош артына ташаяды*).

Ж а ш и к о. Ай, не медет, кыйынлыкъ энтта сормай келди (*ары-бери чабып кзарийды*). Ай зауаллы Гайда, хайт де. Аздан — аз, кёпден — кёп.

З у х а (*кзулакъ салып*). Эшитемсиз дауурну?

М о л л а. Шамсюдюн, илишаннга алчы алда келген гяуурну! (*Шамсюдюн ушкокну чалыгъа салып атады. Арлакъда дуппургъа чыгъып*). Бир, эки, юч, тёрт, беш... Угъай, кёпдюле... (*Къош ичине киреди. Олсагъат окъуна андан ушкок атылады*).

Къошну арты табада ташла арасы бла ары-бери чапхан адамла кёрюнедиле. Башын башлыкъ бла чулгъап, чепкенли адам бир ташны артындан бирси ташны артына секиреме дегенлей, къошдан ушкок атылады. Акъ чепкенли адам, къабыргъасындан тутта, жыгъылады.

Т а х и р (*чабып киреди. Къош мюйюшюне сюелип, ушко-
гуна окъ сала*).

Жигит Молла, окъ бердинг
Ит малгъунну башына!

З у х а (*къолуна къазыкъ сермей*).

Баракалла, машалла,
Исмайылны жашына!

Ш а м с ю д ю н (*къошдан чыгъып*). Элге къуугъун иерге керекди.

Т а х и р. Гайда тулпар кибик сермешеди. Экеуленни бир-ге тутдуруп атды. Ай, не медет... ай...

З у х а. Не болду?

Т а х и р

Окъ тийгенди Гайдагъа,
Онг билеги къурушду.

З у х а

Жаш эсенг да, Шамсюдюн,
Баракалла, кишисе!

Ш а м с ю д ю н. Элге къуугъун иерге керекди. Душман къошну тегерекден алады. Ыстауатха чабадыла. (*Атады*).

Ж а ш и к о. Жаша, Шамсюдюн, энтта да бирини башына жара салдынг.

Ш а м с ю д ю н

Къайдан уста болдула
Ит малгъунла жоллагъа...

З у х а

Баракалла, машалла,
Шауаланы Моллагъа!

(*Тахир Гайданы, эки къолтугъундан тутуп, сюйреп кийи-
реди*).

Г а й д а. Манга болур болду. Душман онглуду, кесигизни къырдырмагъыз.

Ат кишнеген тауушла. Қъошха чапханладан бири Шамсюдюннге
къама бла чабады. Шамсюдюны кёрмейди. Молла, жетип, аны
къолтукъдан алады, жыгъып, тьюбуне салады, тобукъ урады.

З у х а

(анга болушуп).

Къурушдуруп санларын,
Тепмез кибик байлайыкъ.

Т а х и р

Ыстауатха чабалла,
Биз алайгъа къарайыкъ.

(Терк кетеди).

З у х а

Элтейик да, келселе,
Къадалып излеселе,
Бир ызын да тапмазча,
Артда бери чапмазча,
Зына тьюбю дорбуннга
Атайыкъ — тар оруннга!

(Молла бла Зуха тутхунну сюйреп чыгъадыла).

Шамсюдюн. Ай, не медет, эки къауал — не болсун?!
Гайда *(кючден сёлешип)*. Кюрешмегиз. Хорлатыгъыз
да, малны сюрме къоюгъуз. Жаныгъыз сау болса, мал та-
барсыз.

Шамсюдюн. Чона залим, баям, эс тапханды. Аякъ
юсюне болуп, энтта жанын бери атханды.

Зуха *(къайтып келеди)*. Кёрме, Шамсюдюн. Майна, бы-
дыркыгъа секирди.

Ш а м с ю д ю н

Ажалы менден болсун,
Кёп кьойчуну ёлтюрдю.

(Атады).

Зуха. Сау къаллыкъ, Бёзю улу Чёпеллеу, санга австрий
ушкок келтирген эди!

Т а х и р

Майна энтта бириси
Быдырккыгъа секирди.

Ш а м с ю д ю н

(атып).

Хо да, Зуха, ол да ол.
Къызыл къанла кекирди!

М о л л а (*чабып киреди*). Малгъунла итле кибик юредиле! Жартылары уруш этедиле, жартылары малны сюредиле.

З у х а. Мен былайда турайым. Гайдагъа къарап, къошну да сакълайым. Сиз барыгъыз, сауут-саба жетишмейди, къолгъа къазыкъ алыгъыз. Къамаланы ойнатыгъыз. Кёпден — кёп, аздан — аз.

(*Тахир, Шамсюдюн, Жашико кетедиле. Хусей да аланы ызларындан тебирегенде, Зуха аны артха тыяды*). Сен а, Аналаны жаш Хусей, Холам-Бызынгы эллерине къуугъуннга бар. Жау чапханды Сары къошха де.

Х у с е й. Бек ахшы! (*Кетеди*).

Атылыула. Хахай-тухай узаяды.

З у х а. Биз жарлылагъа къыйынлыкъ энтта келди, Гайда. Къаты бол.

Г а й д а. Ёмюрюм малда кетди. Мен да кюн кёрмеген бир жарлы эдим. Ол жарлы тишируу, сабийле да сизге аманатдыла, Зуха.

З у х а. Бёзюланы Чёпеллеу эфенди бусагъат жетер. Ол, хансладан дарман этип, жаралагъа багъады. Сау этерикди, Гайда. Тёз, бир кесек тёз. Элде ахшы жашла бардыла. Чериу къурап жетерле бусагъат.

Г а й д а. Ай... Мени сабийлеримча жилий къалсынла манга бу къыйынлыкъны бергенлени сабийлери...

Абрекле къошха чабып киредиле. Зуха, Гайдагъа къалкъа бола, къамасын чыгъарып сюеледи. Абрек айры агъач бла Зуха къама бла сермешедиле. Бир чакъда абрек, тап тюшюрюп, айры агъачны Зуханы боюнуна илиндиреди, аны тюртюп, къош чалыгъа къысады, къамасын къолундан тюшюртеди. Сора эки абрек, эки жанындан келип, аны къолларын бурадыла, къош аллында быккыгъа байлайдыла.

1 - ч и а б р е к. Муну айтхылыкъ акъ байталы барды, аны да алыргъа керекди. (*Зуханы кёкюрегине уруп*). Къайдады акъ байталынг?

(*Зуха жукъ айтмайды*).

2 - ч и а б р е к. Не этесиз муну. Уругъуз да кьоюгъуз. Ычхынса, игиликми этерикди! (*Ушкогун тартып*). Кетигиз, урма кьоюгъуз!

3 - ч ю а б р е к. Къой, байланган адамны ёлтюрген айыпды. Биз адам ёлтюрюрге келмегенбиз, мал сюрюрге келгенбиз.

1 - ч и а б р е к. Сермешде жауунгу ёлтюргенден иги уа!

3 - ч ю а б р е к. Андан эсе, акъ байталны излейик. (*Тёгерекге-башха къарайдыла. Быдыркъыда сойланып тургъан Чонаны кёредиле*).

2 - ч и а б р е к. Эй-хей, Чона бий ауур жаралы болгъанды.

1 - ч и а б р е к. Чона?! (*Зуханы кёкюрөгине уруп*). Анга бир хата болгъан эсе, барыгъызны да къырлыкъма! Элигизни да! (*Зуха жукъ айтмайды. Гайда ынычхайды. Абрек чабып кетеди*).

3 - ч ю а б р е к. Бу къойчу да ёле турады.

2 - ч и а б р е к. Чонагъа бир зат болгъан эсе, элге къалай къайтырыкъбыз? Чона бийни атасы — Гона бий — бизни ёлтюрлюкдю.

3 - ч ю а б р е к. Биз ёлсек, бизни дертибизни уа ким аллыкъ эди? Была да бизни кибиб бир жарлыла.

1 - ч и а б р е к (*ачыулу болуп къайтады*). Чонаны ёлтюргендиле. (*Зухагъа*). Къарт къойчу, аны къанын сенден алама. (*Анга ушкок тартады, 3-чю абрек сермен тыяды*).

3 - ч ю а б р е к. Теркирек кетерге керекди былайдан.

2 - ч и а б р е к. Ёлген эсе, андан кьопмасын, аны юлюшю да кесибизге къалыр. (*Къошну ичине къарар*). Бу аламат ийис неди деп турсам,.. толу къазан этлери бише. Келигиз бери. (*Къошха киреди*).

1 - ч и а б р е к (*Зуханы ушкок къалагъы бла уруп*). Уй, тукчабыр малкъарлыла! (*Ол да къошха киреди*).

3 - ч ю а б р е к (*Зухагъа жанлап*). Жаш абрек... Ол мени шуэхум эди. Кёргенме, сиз аны тутхансыз... Байлап, къайры эсе да атхансыз. Аны ёлтюргенмисиз? Огъесе... Ол жашчыкъ эди, мени шуэхум... (*Зуха жукъ айтмайды*). Ай, къанлы жол... Мен нечик тели терилген эдим... Сиз аны ёлтюрлюкмюсюз? (*Зуха жукъ айтмайды*). О, Тариели... Тариели... (*Эки абрек, башлыкъ башларын да, баям, этден толтуруп, башха затла да алып, къошдан чыгъадыла*).

1 - ч и а б р е к. Малны сюрюп, аууш аягъына жетген болурла. Терк! Былада да жаздырмай атханла кёпдюле! (*Кетедиле*).

Ауур шошлукъ. Биягъы сырыйна бушуулу согъулады.

З у х а. Гайда, саумуса? (*Гайда жууап бермейди*). Ёлген-

ди! Аллах жаратхан жанланы арасында Гайда кибик болмаз эди...

Назмучу таягына таяна, бушуу-бушман болуп жетеди. Гайданы кёрюп, кыатына келеди. Ол Зуханы эслемегенча кёрюнеди.

Назмучу

Ай, мубарик, Ботта улу,
Сыйлы фыйгамбарыбыз,
Аллах женгил кыызганды
Сени ашынгы, сууунгу.

Малда кетди ёмюрюнг,
Болмады кышынг, жазынг.
Сары кыошда жазылды,
Сени хажирет ниязынг.

Сыйлы Аллахны тюз кыулу,
Мал иеси Шогъайып,
Жолубузну сакълагъан
Тауда, тюзде — сагъайып,—

Кече келип бир санга
Ууаз берип кетгенлей,
Жарлыланы малларын
Санга аманат этгенлей,

Ыразы болуп, эл кыоюн
Сен бек уста кютеенг,
Гелеулю жерле излеп,
Узакълагъа кетеенг.

Кёп чапдынг бу сыртлада,
Арып да олтурмадынг.
Нетейик, ай, мубарик,
Аллах да онгдурмады.

*(Зуханы кёрюп, элгенеди. Гайданы юсюне чепкенин жабып,
аны кыатына барады.)*

Зуха. Кыыйынлыкъ келди, Хажы. Эл эшитгенмиди?

Назмучу

Аналаны жаш Хусей,
Кыушдан эсе терк жетип,

Келген эди кѳуугѳуунга,
Миннген атын терлетип.

Тебиретдик Тебону,
Бызынгыдан — Алийни.
Тотур бла Усхурдан —
Хамма бла Шамийни.

Холам элден — Бийбертни,
Махай бла Жашукну;
Ерге келсек — Шыкѳыдан
Ез кѳоншум Жумарукѳу.

Жашла женгил кетдиле,
Тау тѳюбуне жетдиле.
Оноу-кенгеш этдиле,
Кеслерин бегитдиле.

Зуха. Инша-Аллах, душманны узакъ жибермезле. Бу кѳыл аркѳанны тешалырмыса, Хажи? (*Назмучу Зуханы бошлайды. Кѳарангы болады.*)

Зуха. Ай батды дейме, Хажи?

Назмучу. Да энди танг да атады.

Назмучу зикир этеди. Зуха анга кѳошулады. Бир кесекден кѳош алына жарыкѳ ура башлайды. Тахир бла Шамсѳюдѳн, туткун абрекни да сѳюрѳп, Жашико да аланы ызларындан келедиле.

Тахир. Салам алейкум!

Назмучу, жукѳ айтмай, дууа тутдурады.

Назмучу

Амин!

Бары да. Амин!

Назмучу

Не болдугѳуз? Бек кѳысха
Кѳуугѳан эдигиз жауну.

Тахир

Болалмадыкѳ, жетмедик,
Душман ауушдан ауду.

Жашико

Энди кезиу бизниди.

Молла

Чегем алыкъя сауду...

Назмучу

Къыйынлыкъ да — жашауду!
Ишди аны кётюрген!
Къан излерге къажауду
Жашауну сырын билген...
Андан эсе...

Тахир

(ачылу).

Не дейсе?
Къан алмай къояргъамы?

Назмучу

Дерт сёзюне хорлатып,
Жашланы жояргъамы?
Угъай, Тахир, жарамаз...

Зуха

Дерт алыргъа адам аз!

Тахир

Къоркъакъ эселе ала да...

Назмучу

Коркъмагъан батыр болмаз...
Адам къаннга боялып,
Быдыркъыгъа секирген,
Окъ тийгенде белинден,
Къызыл къанла кекирген

Чона бий да жатады
Къурушуп саны, чархы.
«Кюлтыпыс таулу» деген
Этеди энди хыр-хыр!

Жатады эки ёлюк,
Алагъа палах келип.

Бирн — малын кютюучю,
Бирн — хауле жюрюучю!

Бирн — малчыгъын кютюп,
Аман бла жашагъан,
Бирн — жанындан жатып,
Киши кыйын ашагъан.

Бирн — кыйы от этип,
Кыйын бла кечинген,
Бирн — зулму жол излеп,
Хыйла кыйлыч кетюрген!

Бирн — ахырат сурап,
Бир Аллахха табынган,
Бирн — алтын чабакъны
Суратына жалынган.

Бирн — белин тюзетмей,
Сабийлеге къарагъан,
Бирн — ауушдан аууп,
Чола малла марагъан:

Чона бий ёлюп жатад,
Ёз къанына боялып...
Былайда жесир бала,
Къарайд анга, чамланып.

Т а х и р

(Назмучуну сёзюн бёлюп).

Чонагъа кесилгенча,
Анга да кесилипди жол.
Терслик жолуна чыгъып,
Жесирге тюшгенди ол.

Ш а м с ю д ю н. Гайданы къанын алып, ёлтюрсек тийиш-
лиди!

Ж а ш и к о. Ёлюм! Ёлюм! Хыйлачыгъа ёлюм!

Тутхун жаш, ычхыныргъа кюрешип, быкъыда къазауат этеди.

Н а з м у ч у

Тахир, айып этмесенг,
Бир сёзюм барды мени.

Къанны къан бла жуумай,
Бошлайыкъ бу хаулени.

Ол жарлы анасына
Къычырып жиляйд мында.
Терсди, алай биз хурмет
Этейик жашлыгына!

Т а х и р

(чамланып).

Хажи, сен, халалса да,
Билмейсе айтырынгы!
Жау чапды, къыргъын салды,
Кечим дейсе кюйюне!
Душманнга хурмет этген
Сау къайтмаз ёз юйюне!

Ш а м с ю д ю н. Душманлагъа бет этген — ол терс угъай,
бедишди!

Н а з м у ч у

Бедиш — жаугъа бет этген,
Мен да билеме аны.
Керексиз тегюлюр деп
Къоркъама адам къаны!

Бу жашды! Сакъал-мыйыкъ
Энди ургъанд, керебиз.
Жашха аман тюбесе,
Терилтеди, билебиз.

Бизни кибик, аны да
Бар анасы, эгечи.
Къайда да хар ананы
Бирча кюеди ичи.

Хар къайдача, бизде да,
Бардыла абрекле.
Бёрю жыйындан башха
Болмагъан хауле итле!

Аланы хаталары
Жетеди кесибизге.
Жашау тынч болмагъанын
Алайыкъ эсибизге.

Чона бийни бетинде
Кёрмейик сван халкъны.
Ол да, бизнича, кыйын
Жашау этгени хакъды!

З у х а

Кязим эрлик керекде
Хомух болугъуз демез...

Н а з м у ч у

Ёлюмге — ёлюм десек,
Ёлюмге ахыр келмез.

Ш а м с ю д ю н

Сора неди оноу?

Н а з м у ч у

Мен
Файгъамбар туююлме. Тёрт
Аягъы болгъан ат да
Абынады. Этмей дерт,

Сиз аны атха байлап,
Элтигиз бирегизге.
Чонаны тасха жолун
Кёргюзтюп барыр сизге.

Ауушда, атдан тешип,
Жолуна жиберигиз.
Ол, къачып, ушкок алыр,
Не болур нёгеригиз.

Юч кюн сакълагъыз анда,
Юч кюн биширигиз дерт.
Юч кюннге мал ызына
Къайтмаса, сауду миллет!

Барыгъыз. Мен былайда
Турайым, салны къоруп,—
Жамауат агъач атын
Терк жерлеп, жете болур...

Къойчула, гюрен туруп, Гайдагъа дууа этседиле. Ызы бла тутхун жашны да сюрюп, сауут-сабаларын да алып, жауну ызыдан кетседиле. Назмучу Гайданы къатында къалады.

Экинчи Сурат

Тау артында гюржю элни ара майданы. Теренде туюлю-башлы юй кёрюнеди. Аны арбазында Гона бий ары-бери тынгысыз барады. Бир кесекден майдан аягында къой макъыргъан, ат кишнеген, бир бирге ачууланып кычыргъан тауушла келедиле.

1 - чи абрек (*атылып кирип, Гонаны аллына жетип тобукъланады*). О, бийим!

Гона. Къарайма да, акъ ажирде Чона бийни кёрмейме...

1 - чи абрек. О, сыйлы Георгий...

Гона. Айт женгил, не болгъанды?

1 - чи абрек. Чона бий жоюлгъанды!

Гона. Мени жашым! Ауушладан къуш кибик ётюучю... Огъу учхан къанатлыны жетиучю... Ол энди туюкчабыр чегемлини къолундан ёлгенди! Сиз бери сау нек къайтхансыз сора?! (*1-чи абрекни табаны бла уруп жыгъады*). Чона бийни анда къоюп, бери сау нек къайтхансыз? О, аскер къурап, чегем эллени тую этерме!

Тышында адам дауурла, чамланыула эшитиледиле. Бесо, 2-чи, 3-чю абрекин да къолларын артларына байлап, сюрюп киреди. Ол бурунгу гюржю батырлача кийишпди.

Гона. Бесо, эшитемисе, чегемлиле Чона бийни ёлтюргендиле! Аскер къура да, атлан!

Бесо. О, бийим! Мен Чегемге аскер къурап бармазымы билесе! Манга Сванетия бла тенгди Малкъарны къадаары. Биз алагъа жаулукъ этгенбиз.

2 - чи абрек (*байланып тургъанлай*). Биз чапмагъанбыз аланы къошларына. Чегемге жъыз кёре баргъан эдик. Чона бийни ёлтюргендиле да, малны да андан сюргенбиз!

3 - чю абрек (*ол да байланып тургъанлай*). Угъай, ётюрюк айтма! Биз къан черну эдик. Чона бий къурагъан эди бизни. Мени къоркъутуп этген эди нёгер... Кёплени да алай... Биз чегемли къошну чачханбыз, малын сюргенбиз, бир къойчуну да ёлтюргенбиз... Жаралылары да бардыла...

1 - чи абрек. Бесо не заманда да, туюкчабыр малкъарлыла жанлы болуп, Гона бийге къаршы чыгъыучуду. (*3-чю абрекке къама тартып*). Сен да сатхыч сёзюн айтаса, биз кишини къошуна чапмагъанбыз. Малны дерт жетдирип сюргенбиз.

Бесо, уруп, аны бияры чартлатады.

Б е с о

Чапхансыз! Чона сени,
Сени кибик итлени,
Нёгер этип, Чегемде
Чола малла изледи...

Г о н а. Быллай кюнюмде сен мени жауларыма жакъ ба-
сып сёлешесе! Ким байлагъанды быланы кьолларын артха?

Б е с о. Эл! Хыйла эди жоллары! Кёп тёзгенбиз, мындан
ары тёзюм жокъду.

Г о н а. Мен сау болуп, башларындан тюк тюшмез!

**Майданнга жыйылгъан эл дауур-дууур болады. Тёзюмсюз кычырыкъла
эшитиледи.**

А у а з л а: — Биз, аманлыкъчыланы кьоруулап, Малкъар-
ны жаулугъун алмабыз!

— Элден кыыстаргъа! Барын элден кыыстаргъа!

— Бедиш келтирген ким болса да, жамауатха кьош-
мазгъа!

Г о н а

Бу дауур къайгъыгъады!
Огъесе мен энди бий туююлмеми?!

Б е с о

Тюз оноу этип элге,
Ириат берсенг терслеге,
Чонаны салын келтирип,
Бирге салырбыз жерге!

Угъайдан болуп, жаулукъгъа
Алланып болса барыуунг,—
Терсликге энди тёзюм жокъ,—
Эшитесе элни дауурун...

Г о н а

Тау элден бир абрек
Урлагъан эди жорну...

1 - ч и а б р е к

Аны ючюн дерт алыргъа,
О, бийим, заман болду!

Г о н а

Килисабызны тонагъан
Атабийланы Журтубай,
Алтын чабакъны урлап,
Кетген эди, тутдурмай.

Алтын чабакъ кетгенли,
Берекет да кетгенди.
Тейри бизни терс кӧрюп,
Ач, жалангач этгенди.

Тау артыны малларын
Саулай сюрюп келселе,
Чегем элле биригип,
Бизге жасакъ берселе,—

Алтын чабакъ даулетин
Бизге къайтаралмазла.
Муслийман мажюсюле,
Бизге дау айталмазла.

Б е с о

Чегемге барып, келип,
Иги бла жашадыкъ.
Къошларында олтуруп,
Халал гыржын ашадыкъ.

Таулада бирчад жашау,
Таш кӧпдю, ашлыгъы аз.
Биз чапдыкъ къошларына,
Унутургъа жарамаз.

Кертиди, эртте баред
Чегемде бир абрек,—
Атабийланы Журтубай
Кӧп айланганды халек.

Алай ол бизни сыйлы
Килисабызгъа тиймегенд...

Г о н а. Ол бир сванлыны ауушдан сау иймегенд!

Б е с о

Бош даулашдан файда жокъ,
Эл мени биргемеди.

Халкъла жаулукъдан безгенде,
Арада бирлик тергеледи.

(Къылычын чыгъарып).

Элни бирикдирип, мен,
Малны да сюрюп артха,
Баш урурма терк барып
Чегемде жашха, къартха!

Тутхун. Мен да нѳгеригизме! Энди мен, сван элница,
малкъар элни да жашыма.

Гона *(жиляп)*. Мени балам...

Тутхун. Миллетлени жау этген адам! Келечиле ийгиз
малкъар элlege! Чонаны ёлюгюн тилегиз!

З-чю абрек. Терслигим кечилир болса, мен да сизни
бла биргеме! Барырма ары! Мен да баш урурма! Кечим бо-
луп, азат этселе, жашарма. Кечмеселе — бу къанлы жолну
азабын чеге жашагъандан эсе, ёлген игиди. Кѳргенме мен
анда терслиги болмагъан мамыр адамла къалай къыйнала
эдиле...

Бесо

Игиди, жаулукъ кетип,
Арагъа бирлик келсе.
Игиди, эки халкъ да,
Жарашып, жашай билсе...
Келигиз...

Тутхун. Жол узакъды...

Бесо. Бек къысха жол — тюзлюк жолду! *(Кетедиле)*.

Ючюнчю Сураг

Аууш аягъы. Холам-Бызынгы эллеринден кѳтюрюлген халкъ ауушдан ха-
пар сакълайды. Отла этип, къауум-къауум болгъан адамла кѳрюнедиле.
Кирип-чыгъып, къайгъылы-шургулу айланадыла.

Тахир. Хажи кеси кесин бош алдагъанды. Алыкъа мен
сюрюлген мал артха къайтып кѳрмегенме.

Зуха. Ма ючюнчю кюнню таигы да атханды. Тау артын-
дан адам къымылдап кѳрюнмейди. Жарашыу сурар болсала,
андан бери бир хапар эшитилир эди.

Молла. Хыйлачыла, бир нѳгерлерин ёлтюрюп, бирси
нѳгерлерин да тутдуруп, малны элге сюрюп барырламы дей-
сиз? Сюрген болурла башха базарлагъа... Биз былайда къа-

быша тургунчу, ала бизни малыбызны шарманкалада иче болурла... Биз жарлыланы да хыликкя этерден квалмай...

Т а х и р. Малны бёлген бёрюле бизге бой салып келирле деп сакълагъан бизден сора ким болур? Зуха, сакълаудан файда жокъду. Иги кесек адам да жыйылгъанды. Сауут-саба да жетиширчады. Заманны оздурмайыкъ. Мал бла жан бирди, мал ючюн жоулсакъ да, киши айып этмез! Аууш тюбюне юрюлюп былай турсакъ, башыбыз бедишден кутулмаз. Назмучуну иши назму жазгъанды, анга къарамайыкъ...

З у х а. Тюздю. Эй-хей, жашла, аягъы юсюне болалгъан!

Х у с е й (*чабып киреди*). Ауушда эки къарелди кёргенме.

Ж а ш и к о (*кёзюлдюреуюкле бла къарайды*). Зуханы акъ байталын таныдым!

Бары да ауушха айланып къарайдыла.

Ж а ш и к о. Юч атлы. Экиси мал сюреди, бири алда келеди.

Ш а м с ю д ю н. Сюрюу башы эркечни кёреме! Хажы — акъылманды!

З у х а. Ха, энди гюржю адеп кючлюдю. Отха жау къазанла асмайыкъ, къонакълыкъ этейик.

Б е с о киреди. Ол, баш ийип, онг кьолун кёкюрегине салып, таматаланы алларында тобукъланады. **З у х а** барып кьобаргынчы, алай турады.

З у х а. Тур, Бесо, малкъар элдеде сени танымагъан жокъду! Сен келген эсенг, сван халкъ санга базыннганды.

Б е с о

(*туруп, малкъарча уста, шатык сёлешеди*).

Ёлюм жокъ келечиге,
Келгенбиз аллыгъызгъа:
Алгынча, къонакъ этип,
Къойсагъыз хантыгъызгъа!

Итлени оноуларын
Тёзсегиз кесибизге!
Жау угъай, шуёх болуп
Келгенбиз элигизге.

Жамауат аны тилеп,
Сакълайды жарашуулукъ.
Сизгеча, бизге да жюк
Арада къара жаулукъ.

Сизнича, биз да къаты
Сюд этебиз терслеге;
Жютюдю малгъун къылыч,
Аз болду намыс деген.

З у х а

Жашауну сарты эди,
Аны тюзлюгою, къачы.
Жарасы кюйдюрсе да,
Жарашуу излер малчы.

Т а х и р

Билебиз биз, сван халкъда
Жокъду терслик, хыйлалыкъ.
Бизнича, ол да тауда
Жашау этеди, къыйналып.

З у х а

Малгъунла къайда да бар,
Алагъа бет, намыс жокъ.
Къоншусун аямагъан,
Юйюне да атар окъ.

Билебиз биз гюржю халкъны
Хунерин, игилигин.
Ол кеси тыя билир
Бёрюсюн, хауле итин.

Шукур болсун, адамны
Хорлатмай келеди эси.
Жашайды эл, жаулукъну
Аман тамырын кесе!

Бесо бла, бирси жашла бла да къол тутушуп жарашадыла. Бир бирге
къууанчы бет алып къарайдыла.

Бесо. Мындан артха таулада бир бирге чапхан болмаз!
Молла. Аууш аусакъ жаланда игиликге ауарбыз!

Тахир. Биз къарт болгъанбыз. Игилик, аманлыкъ да
кёре келдик. Сиз, жашла, хайт дегиз, бирликде тирликди,
аны билигиз.

Ж а б ы у

БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫБЫЗНЫ ҚАЗИМНИ ЮСЮНДЕН АЙТХАНЛАРЫ

* * *

Қазим кесини темир ишине жарлы адамладан ёмюрюнде да хакъ алмагъанды. Ол бошуракъ кюнюнде жарлы адамлагъа: «Сиз нек уялып турасыз, темир ишлетир, ишигиз бар эсе, уялмагъыз, келтиригиз, ишлеп берирме»,— деучюсюн мен кёп кере эшитгенме. Жарлы адамгъа болушлукъ этер ючюн, Қазим кючюн, заманын аямаучу эди. Ол жарлыланы, жалчыланы чигинжиси, ёкюллери эмда жерти билеклери болуп келгенине Холам-Бызынги ауузунда жашагъан таулула бары шагъатлыкъ этерле. Хар заманда да жарлыланы къууанч кюнлеринде, бушуу кюнлеринде да Қазим аланы къатларында болгъанды.

Мёчюланы Қазим кеси ишлеп, он бармагъыны къыйыны бла башын тутарча болгъанды. Шауаланы Қъанийтатны алып, юйдегили болгъанды, аланы 13 сабийлери да болгъанды. Аладан сегизиси жашла эдиле: Мухаммат, Ахмат, Асхат, Сагъыт, Садуллах, Хамзат, Хабийбуллах эм Хажар. Къызлары: Хадижат, Айшат, Хафисат, Шапий эм Маймунат.

Қазим къайынлары Шауаланы болушлукълары эм кесини он бармагъыны къыйыны бла, не кёп къыйынлыкъ сынагъан эсе да, атасыча, уллу ауур юйюрню айнытханды.

Қазим кёп жашагъанды, кесини узун жашауунда кёп зулмулукъланы кёргенди. Патчахны заманында болгъан кёп зор адетлени жокъ этер ючюн, ол кёп кюрешип келгенди.

Холамханланы Токай

АЛТЫН СЫБЫЗГЪЫ

(поэмадан)

Алгъынча, зыбыр сакъалынга
Жаягъымы кысып турургъа,
Таугъа къарагъан кибик, санга
Энтта да жангыдан къараргъа;
Мен тауну къатында олтургъан
Кибик, къатынгда олтурургъа,
Сен энтта Шыккыда сау тургъан

Кирик, сёзюмю да айтыргъа
Эркин эт, Қазим, жокъча ёлюм.
Биз бирге барлыкъча жай тарда,
Қарарыкъча биз, бирге келип,
Акъ булут аугъанына кырдан,
Экибиз да барлыкъча бирге
Бызынгыдан ёрлеген жолда,
Қарап турлукъча къар ингирге,
Кёп игиликле сакълай андан.
Бирге къарарыкъча экибиз
Бахчала къазылгъанларына,
Бирге къууанырыкъ кирик биз
Тюртюле къызаргъанларына.
Экибиз да кёрлюкча бирге
Дых таугъа жатхан ахшамланы,
Жарсыуун этерикча бирге
Юйге къайтмай къалгъанланы...
Аладан бири болдунг кесинг!
Қар энтта жабады жолланы...

Қулийланы Қайсын

ШАЙЫРЛАНЫ ДА ШАЙЫРЫ

...Мында — жерде, кёкде да
Ачыу сынатмаз ючюн,
Қирдими башха жерге,
Жерин жиятмаз ючюн?
Ол не жерледе къалды,
Сансыз къабыр, кюл болуп?
Сёзю келирин билмей
Малкъарына — кюн болуп!
Қазим, тюйдюнг таш, темир,
Жюрегинг жана, жана.
Шукур, къуруп къалмады
Жырынг туугъан от жагъа!
Жыкъдынг кёп къыйынлыкъны,
Болмай махтау жырчысы,
Андан болдунг дуняда
Халкъымы жыр башчысы.

Зумакъулланы Танзиля

Мёчюланы Қязим адамлыкъ борчуна сакъ, жууаплы къарагъан поэт эди. Эллилерини къадарлары бла кесини къадарында анга башхалыкъ болмагъанды: къууанчларына къууанганды, жарсыларына ёз жарсыуунача, бушуу этгенди. Таулуну арбазына палах, туман таргъа киргенлей, соруусуз-оруусуз тынч киргенди. Қязим аны кечеде-кюнде кёрюп жашагъанды да, поэзиясыны магъанасы андан шургулуду, дуниягъа мудах, бушуулу кёзле бла да андан къарагъанды. Эштада, кесини чыгъармачылыкъ ишинде поэт кёп тюрлю бет, кылыкъ алгъаны да аны бла байламлыды. Ол бир-бирледе жапсарыуну билмеген шургулуду, къайгъылыды, бирде уа жаланда къажалулкъну сайлайды, ачыулуду. Алай, ачыуу жюрек жумушакълыкъгъа да терк алышынады, къартлыкъны бла ёлюмню юсюнден сагъыш этеди.

Толгъурланы Зейтун

Бюгюн да, бюгече да Бызынгы тауланы араларында, жулдузлагъа жууукъ да бола, аладан узагъыракъ да кете айланады, жюрюйдю Қязимни сёзю, сыфаты, иши. Аллай насып юлюшлю кёп адам бола болмаз. Былай къарагъанда, аны назмулары, иелерини сыфатындан айырылыргъа суймей, ма ол таула араларында ариууракъ да эшитилгенча, теренирек да ангылашынганча, алай кёрюнедиле. Аланы кёп жерледе, кёп тюрлю окъуйдула. Алай, акъыл этгеннге кёре, ала бизге хар заманда да Шыкы башыны сериуюнюн, Қязимни гюрбежи кёрюгюню тылпыуун да биргелерине алып, алай келедиле. Қязимни сыфатын а ала бир заманда да тюшюрмедиле.

Гуртуланы Салих

БЕШ ДА ТАУ ЭЛГЕ ФАЙГЪАМБАР

Назмуму жолу — чынгыл,
ёр.
Хузум эсе ол кийген бёрк,
Жашлыгъыма эт да хатер,
Қязим хажи, кечгинлик бер

Сен — халкъ келечиси
болгъан,
Таулу файгъамбар,
акъылман,
Беш да Тау элге айтылгъан
Атынг сыйлыды алтындан.

Бир саудюгерчи да сатып
Алалмазлыкъ сени атынг —
Халкъынгы бети, уяты,
Аны керти сѣзю, анты.

Мухажирликде айлана,
Азмы эсгердинг тауланы?!
Қааба ташдан да аланы
Жылыуларын сюдю
жанынг.

Бирде бѣрю къуугъан кийик
Болдунг. Айырылдынг
бийик
Жерингден, суууду юйюнг,
Улуду къара парийинг.

Сен абидез алыучу
къумгъан
Толуп тургъанда да
къумдан,
Кѣлсюзлюкню кери къууа,
Окъудунг кѣп китап,
Къуран.

Сормай, эшигинги ачып
Кирип келгенинде ачлыкъ,
Киши жерлерини ачы
Халысын татханса, апчып.

Уртлар сууунг, бир
къабынынг
Жокъда къуу тюзге
къарадынг.

Анда къазылды
къабырынг, —
Не ачы эди къадарынг!

Туутъан жеринги этмей тас,
Болургъа хазыр эдинг таш,

Кюнюнгу сыйыргъанда
чарс,
Ташлагъа да болдунг
къардаш.

Дунияны хар ким да
жюзген,
Кемеле батхан тенгизге
Ушатып кетдинг. Ёлмезге
Туугъан сѣзле къойдунг
бизге.

Уруш отлары, бурула,
Жерибизден думп болдула,
Терсликни боюну бууула,
Улуй кетдиле боранла.

Фикирлеринг къалдыла сау,
Бузулмай къалгъанча
жашау,
Шыкъыда сюелгенча тау,
Махтау, илхам кючге —
махтау!

Отла, окъла не къанлыла
Жоймаз, оймазча
къаланнган
Ёмюрлюк назму къаланга
Мен да онг тапдым
къараргъа.

Ол сен ишлеген оракъла,
Сен тизген назмула
халкъда
Къалдыла. Гумух, бойракгам
Болдула зулму бичакъла.

Муну айтхан — Мокъа улу:
Кязим жазгъанланы уллу
Къыйматларын билир
толу —
Ата юйюн суйген таулу.

Мокъаланы Магомет

ҚАЗИМ

Бар тангларынғы халкъынга бердинг,
Тюзлюк сёзюню аллахы болуп.
Сен кёп тикледен ётгененг жерде,
Бек кыйын болду бу ахыр жолунг.

Мен кёрюп турама сени, кёрюп,
Поэзияны гюрбежисинде.
Қазим, къадалып, басама кёрюк,
Биягъы салта къолунгда сени.

Созайланы Ахмат

Кёп зат тилемей эди къадардан — таш болуп окъуна
туугъан журтуна къайтырын тилей эди... Қъазакъстанны къум
тюзлеринде «Шыкъыгъа къарамазгъа» кете туруп, кёзюне
кёрюне болур эди таш юйчюгю, аны аллында улуй тургъан
парийи, неси къайтырын сакълап тургъан мудах гюрбежиси...
Сагъышы, къарамы бери — туугъан ташына — жутула кетген
болур эди узакъ Қъазакъстанда, Қъум-Тёбеде...

Бегийланы Абдуллах

СӨЗЛҮК

А

Абдихат — медресени бошагъанына шагъатлыкъ къагъыт, диплом.

Ажайып — билгич, бол дегенин болдургъан; волшебник.

Ажгин — кюз кечирек къыркъылгъан кюзю жюн; къойну биринчи жюню.

Аждагъан — пелиуан, кючлю адам.

Азман — заманы озуп бичилген къочхар.

Азан — намаз этерге чакъыруу.

Азмыш — нени да терк билген, эслеген сабий, эртте закийлик.

Азбар — кёлден билиу, бир затны жангылмай айтыу; назмуланы, Къуран сураланы эде тутуу.

Айбат — ариу; омакъ; ариу суратланып айтылгъан сёз.

Акид — аскер башчы, полководчу.

Аллаху акбар — Аллах барындан уллуду, андан сыйлы жокъду деген.

Ансап — бир затха ийнанганла, бир ызы баргъанла, бир тейриге табынганла.

Ансар — ёкюл, жол нёгер. Мадинагъа Мухаммат бла бирге баргъанла, аны жолун тутханла.

Гъарасат — кыямат кюн соруу этиллик майдан.

Арбакъ — ёлгенлени жанлары, сыйлары; дин ийнаныулада ёлгенле тирилип, юлерин, жууукъларын жокъларгъа, кёрюрге келип, хатагъа-хайыргъа кёшулуп турадыла деп жюриюдо.

Ассы — динсиз, башха жерли, башха муратлы. Тау тилде низамсызгъа, осал иш эггенге айтадыла.

Ауан — масхара, бир затны хыликка этип сагъынуу. Малкъар диалектде жюриюдо.

Айыучач — кырдык, жокку-жокку болуп битеди.

Аят — Аллахны измиси, Къуранны назму тизгини, бир айтымы.

Б

Байрым юй — ислам дин кирип, межгитле къуралгъыпчы мажюсю тилек этнучю жер; табутам; святилище; мазар.

Батагъа — къазауатха хазырланыу, оноу этну, кюч жыйыу.

Бекишай — алаша, базыкъбел чыккырчыкъ.

Бечел — жылла бла кёпмай жатхан адам, санларындан саусуз.

Бежен — сууну тыяр ючюн ишленнген бегим хуна.

Бор — айтылгъаныча къатланып эшитилген таууш, эхо.

Бурду — узун салам, кышда да кёгергенлей турады.

Боракъ — таурухлада жюриюген кванатлы ат. Бурунигу мифледе Мухаммат фыйгъамбар Аллахны кёкде тахына Боракъгъа минип баргъанды.

Бирси мифледе ол Къудусха дери Боракъгъа минип баргъанды, андан ары Аллахны тахына басхыч бла чыкъгъанды.

Г

Гагарак — нарат терекни кѳгети, шишка.

Газиз — хурметли, жандауурлу. Къыйынлыкъгъа тышгеннге къайгы-ра билиу.

Гамож — кийизден этилген аякъ кийим.

Гариф (*татар.*) — билгич, таныгъыч, уажип адам.

Гехха — белги, герб, эмблема.

Гедра — алаша: гитче адамчыкъ.

Генжефил — ууакъ ёсген котур агъач, чырпы. Аны къабугъун алып, къурутуп, шай этедиле.

Генжетай — экижыллыкъ байталны биринчи тайы, тулпар тайчыкъ.

Гидана — алтыннга ичирилиучю бояу.

Голлас — тизгинсиз адам.

Госта — лилипут.

Гуждар — башчы теке, жугътур. Бирде кийик тейрича айтылады.

Гумос — ындыр басханда ёгюз киреге жетмезча тыйгъыч, ауузлукъ.

Гъ

Гъамгъун (*татар.*) — къайгылы, агуман болуп туруу.

Гъарш — космос.

Гъафил — хунерсиз, болумсуз.

Гъойгъум — ауанада ёсген, узун жютю чапыракълы бийик, ариу ханс, папоротник.

Д

Дарбаза — къабакъ, къабакъ эшикле. Тюрк тилли миллетлени асламысында жюрюйдю.

Даулет — даража, намыс. Иши, акъылы бла халкъыны хурметине жеттишу.

Дилазар (*татар.*) — къайгыгъа къалдырыучу адам.

Дилара (*татар.*) — ырахатлыкъ бериучю, ариу, иги сезимле уятыучу.

Дюгерле — чана жаякъланы бирге къошхан агъач, кылыч.

Ж

Жамал — нюр, ингилик; адамны бет къаныны ариулугъу.

Жанауул — ахыр кюн: адамны ахыр сагъаты.

Жек — къара жин, къара кюч. Этер ишин билмеген, олтурур, турур жер тапмай айланган адамгъа да айтадыла.

Заргар (*тюрк.*) — алтынчы, кюмюшчю.

Захир (*араб.*) — кертиси, тюзю; китапны ачыкъ магъанасын айтыу.

Зарра — 1. бек гитче зат, атом; 2. букъуну, кюн таякълагъа эшилип, тюрлю-тюрлю толкъун ызла болун ойнагъаны.

Зауаллы (*арабча* — зауал) — ажимлы жоюлгъан.

Зеуан — хыйлачы жыйын, шайка.

Зекат — ырысхынга кёре налог бериу.

Зикир — эсгертиу; Къуранны атларындан бири. Дервишле жыйылып, жырлап, бирге этиучю тилек.

Зиян — хата, зияны болгъан — чырмыгъы, кыяуу болгъан.

Зиярат — файгъамбарны (ёлген сыйлы адамны да) атындан тилек тилеу, Аллахха аны игилигин айтып, жалбарыу.

И

Ижабад (*араб.*) — къабыл этиу, къулакъ салыу.

Ижазад (*араб.*) — эркин этиу, жол бериу. Азат деген малкъар сёз-ню мурдору.

Изми — белги; кёкден таууш; эс.

Ириат — айып этиу, урушуу, бет уялтыу, сёгом салыу.

Илистин — жылы мулжар, тегерегин къош этип, сууукъ урмазча жарашдырылгъан салам, бичен орун, жатар жер.

Илкен (*тюрк.*) — жыллыкъ тай.

Илхам — фахму, жүрек кётюрюлюу, учунуу.

Ихрам (*араб.*) — хурмет, сый берну.

Ихтияр (*тюрк.*) — сайлау, бир затха жүрек жабышыу, анга тан-сыкъ болуу, термилу.

Ислам — бойсунуу, баш ийиу, бир кючге табынуу.

Истим (*тюрк.*) — мурат, бир затха талпыу.

К

Калак (*галак*) — хауле ит.

Касыда — махтау жыр, ода.

Кашкю — къазанны тюбюне чёкгени.

Кахир — Каир, Мисир.

Кевсер — жаннет суу, миф черек.

Келям — муслийман динни шарты, дин окъууну мурдорлары, илмусу.

Кёрдемчи — кёп жашагъан, кёпню кёрген.

Кинган — Ханаан, Палестина.

Къ

Къакъыракъ — кырдык ёсмеген, ташлы ёзен, къуу жер.

Къанчау — битиу, фурункул. Эшек къан жагъып сау этедиле.

Къаст — ниет, умут. Бир затны этерме деп кесине сёз бериу, талпыу.

Къатыран — чайыр; къайнагъан чайыр.

Къач — жор, тамгъа, тукъум неда дин белги.

Къыбыла — женуб; муслиман дуньяла жер жюзюю Меккагъа айланган жаны.

Къылгъан — ханс; жокку бадырчыкъла болуп, тау жерледе ёседи, къа тында башха ханс битдирмейди, кырдыгын, биченин да мал хазна ашамайды. ат бек сюеди.

Къыял — адамны къылыгъы, энчи илишаны, халы.

Л

Ла-илаха иллаллах — Аллахдан сора Аллах жокъду демеклик.

Лазим — шериятта иетни бла болунган ишни байлашдыргъан сёз.

Лал (араб.) — къызыл тюрсюню сыйлы таш, рубин.

Лам (араб.) — алфавитни харфы.

М

Маза — кюч, борбайлыкъ; къолдан келмеклик.

Мазар — Атала ийнаныуун сакълагъан сыйлы жер.

Мархаба — хурмет этиу, саламлашыу; жол бериу.

Магъриб — кюнбатыш къыралла.

Малгъун — къысталгъан; осал ишлери ючюн жыйындан чыгъарылгъан. Ибилисни кёкден къысталгъанындан сора аты.

Макъала (тюрк.) — ушакъ, къысха статья.

Масхаб — бир къарамлы, бир ниетли, бир динли.

Махди — Къыямагъа жууукъ заманда билтеу муслиманланы ызындан элтирик адам.

Машрик — кюнчыгъыш къыралла.

Медед (араб.) — амал, тутхуч, таянчакъ болуу.

Мелте — балаууз чайыр ичирилген быстыр.

Мигидау — урлукъ къюкучу орун; сабанчыла аны урлукъдан толтуруп, боюнларына тагъадыла, андан ууучлары бла алып, себип барадыла.

Мигидау — ууакъ чыбыкъдан неда сюзюк халыдан эшилип этиледи.

Мизере — жаулукъну бир тюрлюсю.

Минжал — жерге (ташха) жайылып, къатапача къалын ёсген кырдик, кюнлюмледе ёседи, мох, лишайник.

Мискин — жарлы, жалынчакъ.

Мисир — Египет.

Михараб — къуууш. Межгитде эфенди тохтап намаз этдирген жер.

Миширте — ёлюкню узакъ жерде адамлары келлик болса, ала келгинчи бузулмай туруп ючюн, хуна юй ишлеп, аны тегереги бла баргъан суу ийип тутадыла.

Мубарик — сыйлы, къутлу деп, ёлгенге сууал этген сёз.

Мунзир — боллукъну айтычу, сагъайтычу.

Мыскъал — аз зат, грамм.

Мударрис — медиреседе окъутхан устаз.

Мухажир — кѣчгюнчю; кыйынлыкъ кѣрген адам.

Н

Назир — эниклеу, шайырланы арасында бири этгенни бирсиси этмеклик, бир темагъа эришип жазуу.

Назира — биреуню этгенинден юйрениу, юлгю алыу; влияние.

Нартуу — гыржын этилип бошалгъандан сора къалгъан тылычкыдан этилген гыржынчыкъ.

Нияз — садакъа, жарлыгъа берим, жан аурутуу.

Нукъура — таза; жангы; къошакъсыз; къалыубаладача.

О

Окъуя — болгъан иш.

Олуй — дин башчы.

Опракъ — тюкеннге келген жангы хапчук, ырысхы.Товар.

Осуй — етгенини мюлжюн, сабийлерин аманатха алгъан адам. Артда — эл тамата; тукъум башы.

П

Пулгура — сыбызгъы этиу къаура.

Р

Раппана (*арабча — раббана*) — Аллахны аты.

Расул — келечи, Мухамматны кѣп атларындан бири.

Рахбар — алда барыучу, жол башчы, оноучу.

Рахму — жандауурлукъ, кечимлик.

Рухий — миллетни ниет байлыгъы; адеп-къылыкъ хазнасы.

Рум (*бирде Урум деп да жазылады*) — Византия. Тюрк тилли миллетлени фольклорларында, Кязимде да кюнбатыш кыраллагъа эм Турцияны Европа жанына да айтадыла. Аны чеклери Гитче Азиягъа дери жетдиле.

С

Садаф — тюйме, тенгиз жаныуардан, баям, чокъуракъдан (*ракушка*) этилген тюймеге айтадыла. Садаф тюйме деп, бек сыйлы кѣргендиле.

Самум — кызыуу жел; кыызгъан юзмесни юсгюрген жел.

Санат (*хдол*) — айбат чыгъармачылыкъ, искусство.

Сафар — 1. Муслийманланы ай календарларыны экинчи айы: ол аман айгъа, жолгъа чыгъаргъа, уллу иш, уруш башларгъа жарамагъан хаталы айгъа саналады. 2. Жолоучулукъ, узакълагъа айлануу, кыдырыу.

Сежде — намазгъа ийилиу; диннге бойсунуу.

Сейид — тукъум башчы, оноучу.

Силти — букъу, крахмал.

Сюфю — дунялыкъдан айырылып, дарийкъат болгъан адам, жыйын-нга къатышмагъан.

Сур — миф сырийна. Къыяма кюн Исафил мѣлек согъуп чыгъарыкъды. Аны тауушу ачыды: жанланы титиретип, бирге жыярыкъды. Малкъар тилде «сур» деген къаты, кюйсюз, жандауурсуз халны белгилеген сѣз аны бла байламлыды, тюрсюнюнн ачыкълайды.

Сулх — мамырлыкъ; хорлагъан аскерге (*къыралгъа*) къайгъы этмей бойсунуу.

Т

Табутам — тейриге, (*Аллахха*) къуллукъ этген жер; святилище, храм, межит.

Такбир (*тюрк.*) — сѣзню айтылууу, орфоэпиясы.

Талакъ (*тюрк.*) — айырылуу, бир бирни харам этиу.

Тарика (*тюрк.*) — жол, школ, суфий жыйын, биригиу. Малкъарча — дарийкъатчы — монах.

Талхурун — биченни тубюнде къалгъан букъу, муру.

Таслим — керти жюрекден берилиу (бир затха, адамгъа); кесин Аллахха берип (*анга мыллык атып*) табынуу.

Тасниф (*араб.*) — китап, жазуу, къол жазма.

Тафсир — Къуранны ангылатыулары, комментарий.

Тахара (*араб.*) — тазалануу.

Таямум (*араб.*) — кесин къургъакъ зат бла, сѣз ючюн, юзmez бла тазалау (суу болмагъанда).

Тах — патчахланы тахтасы, трон.

Таж — патчахны башында патчах бѣркю, корона.

Таширик — ийман-исламны шартларындан бири.

Тежиуют — ангылашыныулу, шатык, ариу ѳн бла окъугъан.

Тентиген — жеринден ажашхап, абынган. Керексиз иш бла азап чекген.

Тѳнгертге — томуроу, бир затха бичилип кесилген тѳгерек агъач.

Тѳнгертге юй — агъач юй.

Тоба — Аллахха къайтышуу, сокъурануу.

Тикирал (*арабча — икран*) — ачыкъ, ангылашыныулу айтхан, толу таусум этип жегдирген. Аллахха, диннге кертилигин сѣз бла билдириу.

Тишмек — жауда къатхан жукъа гыржын.

Толан — 1. Уллу, терен агъач. 2. Тик тѳшледе дырынны, батан этмей, чулгъап, тѳнгеретип тюшюрюу. Толанны этекге эндирип, батанлагъа алай саладыла, не гебен (*тиш*) этип къоядыла.

Топалакъ — чапыракълы ханс, тютюннге ушайды. Бурун аллай хансланы жыйып, къурутуп, ийисгеп болгъандыла.

Тур — Синай жарым айрыкамда Неврон тауу. Таурухлада Муса, (*Моисей*) файгъамбар ол таугъа чыгъып, тилек этип болгъанды.

Тыбына — сюзюк жюнден эшилип (бурулул) этилген жип.

У

Уажип (арабча — *вагъажиб*) — хар затны болдурургъа къолундан келген. Чудотворный.

Устад — юйретиучю; Кязимни контекстинде бирге ушагъан юч сёзю — устаз, уста, устад — магъаналарын бир бирден айырыргъа керекди.

Устаз — окъутуучуду, тил, къагъат билдирген адамды; **уста** — ол кесини хунери, къол усталыгъы бла жашагъан адамды; **устад** — кесини усталыгъын, хунерин башхалагъа юйрегген, ангылатхан адамды.

Ушхула — ёлген бузоуну къабы, чучело. Ийнек бузоуун излеп, саудурмай къыйнамаз ючюн, ёлген бузоуну терисин сыдырып, ичин саламдан толтуруп, аллына саладыла.

Ф

Факир (араб.) — законла чыгъарыучу; законланы тутхан, ангылатхан адам. Шериатны устасы.

Фикх — хукмат тутууну, законланы бардырыуну илмусу.

Фара — чоюнну къасмагъы, къырымдысы.

Фасыкъ — бетсиз, сырсыз.

Фатих — ал сёз, башлам; Къуранны биринчи сурасы.

Фыргъауун — муслийман дин киргенден сора Арабда мажюсю тейрилени эриши кёрюп айтхандыла; динсиз, алахсыз деген магъананы туттады.

Федеги — сабан темир тауусулса салынган жамау.

Фитир — оразадан сора берилиучю садакъа.

Фикир — оюм, мысль.

Форат — Евфрат черегни.

Х

Хаги — мирзесу къурутхан жер, печь.

Хадис — фыйгъамбарны жашаууну, ишини юсюнден айтыула.

Хажил — уят, айып алыу; эсде болмай къайгъыгъа къалыу.

Хажирет — жол, къыйын жолоучулукъ.

Хаким — сюд ишчи, тёречи.

Хамайыл — гитче китапчыкъ. Къуранны хуржунда жюрютюрча жарашдырылып (къысхартылып) чыкъгъаны.

Ханыша — ханны къатыны.

Харип (*гариб*) — тыш жерли адам, жарлы, тентиген инсан.

Хатиб — сёз устасы, оратор.

Хаук — къышда къургъакъ, ачыкъ кюн хауада жюзген къар хапула.

Хакъ — 1. Аллахны кёп атларындан бири. 2. Керти зат, даулашсыз этилирге тийишли иш. 3. Сыйлы жол, ыз, ахырат.

Хиджра — Мухамматны Меккадан Мадинагъа кёчгени; муслийман эраны башланганы.

Худжура — медиресеге тышындан келип окъугъанлагъа берилиучю юй, келья.

Хукмат — къырал башчы, правительство.

Хукму — оноу, бегим.

Хурият — эркинлик, азатлыкъ.

Хур (*хур къыз*) — жаннет къызла: ала гюняхсыздыла, ариудула.

Ч

Чагъар — баш эркинлиги болмагъан элли, къул.

Чара — амал, мадар. Тюрк тилли миллетлени асламысында жюриюдю.

Чин — бурунгу Къытайгъа тюрк тилли миллетле алай айтадыла.

Чохас — ариулау, мирзеуню тазасын алыу. Чохас тегене — мирзеуню къуюп ариуларча, сай тегене.

Чуухурун — мал туз ашаучу жер; тегене, орун угъай, жер

Чыл, чылы — мажалы. Боза къайнатханда сууу кетип, къалгъан жауу.

Черну — аскер.

Ш

Шагъбан (Шагъабан) — араблы ай, календарьда ай ат.

Шанкурт — гыбытны бухчагъына салыучу быргъычыкъ.

Шаркъ — кюнчыгъыш, восток.

Шайыр — назмучу, поэт.

Шауаел — къатхан къарны юсюнде жылтырагъан хапула.

Шимал — север.

Шейит — дин ючюн къазауатда жоюлгъан, къурман болгъан.

Шеши — жауурун къалакъны артында сюек.

Ширин — татлы, бал татлы. Шаркъда кѣп жюриюген тиширыу ат.

Ы

Ынгкылап — революция.

Ыскындик — бегим; бирге тартылгъан гебенлени тѣгереклерине мал кирмез ючюн этилген буруу; жай гебен орунлада не мал жатхан жерледе-ѳсген тыйгъысыз бийик къалын хансха да айтадыла.

Ю

Юммет — муслийман халкъ, бир динни тутханла.

Ютюр — кече жассы намаздан сора этилген намаз.

БАШЛАРЫ БИРИНЧИ БЕЛЮМ

Жашау жолу

I. XIX ёмюрню экинчи жарымы. Холам-Бызынғы тары	3
II. Мёчюлары	6
III. Беккини сакъат уланы Қязим	7
IV. Чёпеллеу эфенди	10
V. Мухаммат эфенди Османов бла Қязим	13
VI. Жангы адабият	15
VII. Араб кыраллагъа биринчи жолоучулукъ	21
VIII. «Дин къарындашлабыз биз...»	29
IX. Бызынғы эмина	40
X. Шаркъ жоллары	43
XI. Биринчи осуят	48
XII. «Аллах, къайтар сен тауларыма!»	53
XIII. Къыйынлыкъны философиясы	56
XIV. Ынгкылап	64
XV. Иги умутланы заманы	68
XVI. Қыуанч бла бушуу	77
XVII. Бушуу назмуну къадары («Сыйрат кёпюр» романы бетле- ринден)	82
XVIII. Ёлюню юсюнден сагъышла	87
XIX. Жангы къыйынлыкъла	90
XX. Қязим бла Қъайсын	93

ЭҚИНЧИ БЕЛЮМ

Чыгъармачылыгы

I. «Сагъыш», «Аллай бийле керек бизге», «Бирликни атасы ёлдю...»	99
II. Сүймеклик лирикасы	105
III. Тишируну аллында атдан тышмеклик	112
IV. «Тарыгъыу»	116
V. «Тахир бла Зухура»	120
VI. «Жаралы жугъутур»	139
VII. «Адамды бизни атыбыз»	147
VIII. «Мудах болма»	150
IX. «Ийман бла къалыгъыз»	152
X. «Сабанчылыкъ»	155
XI. «Чёпеллеу эфенди»	158
XII. «Сары кёшда»	162
XIII. «Бузжигит»	168

ЮЧЮНЧЮ БЕЛЮМ

**Класдан тышында дерсле. Қязимни чыгъармачылыгы бла байламлы
диспутла, эришиуле, ушакъла, школ театр**

I. «Тойчулагъа»	175
II. «Суу боюнунда жангыз талчыкыгъа айтылгъан назму»	178
III. Иги сёзю бичакъ кесмез (Қязимни нарт сёзлерин билирге эри- шиу)	181
Сары кёшда. <i>Поэма.</i> (Школ сахнагъа жарашдырылгъан юч сурат- лы пьеса)	196
Белгили адамларыбызны Қязимни юсюнден айтханлары	217
«Сёзлюк»	222

Научно-методическое издание

Теппеев Алим Магомедович

КЯЗИМ МЕЧИЕВ

Очерк о жизни и творчестве

На балкарском языке

Редактор *С. А. Будаева*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Л. Д. Жарашуева*

Корректор *М. Я. Гузиева*

ЛКБ № 6 от 01.10.96.

Сдано в набор 21.09.2000. Подписано к печати 28.12.2000. Формат 84×108^{1/32}. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 12,18. Уч.-изд. л. 13,26. Тираж 1000 экз. Заказ № 397.

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Мининформпечати КБР

Нальчик, пр. Ленина, 33

Теппеев А. М.

Т Кязим Мечиев: Очерк о жизни и творчестве.— Нальчик:
Эльбрус, 2001.— 232 с.

ISBN 5-7680-1556-6

Книга о жизни и творчестве выдающегося поэта-мыслителя, осно-
вположника балкарской поэзии Кязима Мечиева.

Т 4306010400-078
М 125(03)-2001 72-2000